MASTER
NEGATIVE
NO. 91-80074-2

MICROFILMED 1991

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES/NEW YORK

as part of the
"Foundations of Western Civilization Preservation Project"

Funded by the
NATIONAL ENDOWMENT FOR THE HUMANITIES

Reproductions may not be made without permission from
Columbia University Library

COPYRIGHT STATEMENT

The copyright law of the United States -- Title 17, United States Code -- concerns the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material...

Columbia University Library reserves the right to refuse to accept a copy order if, in its judgement, fulfillment of the order would involve violation of the copyright law.

AUTHOR:
PETERSON, N. L.

TITLE:
PROSVIESHCHENIE

PLACE:
S.-PETERBURG

DATE:
1904

Master Negative #

91-80074-2

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

947.01
P44 Peterson, N[ikolai] L[eonidovich]
Prosvĕshchenie [Civilization] S.-Peterburg, 1904.
212 p. 27½cm. ((Russia] Vysochaĭshe uchrezhdennoe Osobое soveshchanie o nuzhdakh sel'skokhoziaĭstvennoĭ promyshlennosti. Svod trudov mĕstnykh komitetov po 49 gubernĭiam Evropeĭskoĭ Rossii)

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE: 35 mm REDUCTION RATIO: 14X
IMAGE PLACEMENT: IA (IIA) IB IIB
DATE FILMED: 6-12-91 INITIALS G.G.
FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

IMAGE EVALUATION
TEST TARGET (MT-3)

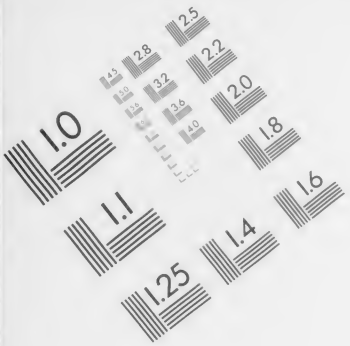
1.0
1.1
1.25
1.4
1.6
1.8
2.0
2.2
2.5
2.8
3.2
3.6
4.0
4.5
5.0
5.6
6.3
7.1
8.0
9.0
10
11
12
13
14
16
18
20
22
25
28
32
36
40
45
50
56
63
71
80
90
100
110
125
140
160
180
200
220
250
280
320
360
400
450
500
560
630
710
800
900
1000
1100
1250
1400
1600
1800
2000
2200
2500
2800
3200
3600
4000
4500
5000
5600
6300
7100
8000
9000
10000
11000
12500
14000
16000
18000
20000
22000
25000
28000
32000
36000
40000
45000
50000
56000
63000
71000
80000
90000
100000
110000
125000
140000
160000
180000
200000
220000
250000
280000
320000
360000
400000
450000
500000
560000
630000
710000
800000
900000
1000000
1100000
1250000
1400000
1600000
1800000
2000000
2200000
2500000
2800000
3200000
3600000
4000000
4500000
5000000
5600000
6300000
7100000
8000000
9000000
10000000
11000000
12500000
14000000
16000000
18000000
20000000
22000000
25000000
28000000
32000000
36000000
40000000
45000000
50000000
56000000
63000000
71000000
80000000
90000000
100000000
110000000
125000000
140000000
160000000
180000000
200000000
220000000
250000000
280000000
320000000
360000000
400000000
450000000
500000000
560000000
630000000
710000000
800000000
900000000
1000000000
1100000000
1250000000
1400000000
1600000000
1800000000
2000000000
2200000000
2500000000
2800000000
3200000000
3600000000
4000000000
4500000000
5000000000
5600000000
6300000000
7100000000
8000000000
9000000000
10000000000
11000000000
12500000000
14000000000
16000000000
18000000000
20000000000
22000000000
25000000000
28000000000
32000000000
36000000000
40000000000
45000000000
50000000000
56000000000
63000000000
71000000000
80000000000
90000000000
100000000000
110000000000
125000000000
140000000000
160000000000
180000000000
200000000000
220000000000
250000000000
280000000000
320000000000
360000000000
400000000000
450000000000
500000000000
560000000000
630000000000
710000000000
800000000000
900000000000
1000000000000
1100000000000
1250000000000
1400000000000
1600000000000
1800000000000
2000000000000
2200000000000
2500000000000
2800000000000
3200000000000
3600000000000
4000000000000
4500000000000
5000000000000
5600000000000
6300000000000
7100000000000
8000000000000
9000000000000
10000000000000
11000000000000
12500000000000
14000000000000
16000000000000
18000000000000
20000000000000
22000000000000
25000000000000
28000000000000
32000000000000
36000000000000
40000000000000
45000000000000
50000000000000
56000000000000
63000000000000
71000000000000
80000000000000
90000000000000
100000000000000
110000000000000
125000000000000
140000000000000
160000000000000
180000000000000
200000000000000
220000000000000
250000000000000
280000000000000
320000000000000
360000000000000
400000000000000
450000000000000
500000000000000
560000000000000
630000000000000
710000000000000
800000000000000
900000000000000
1000000000000000
1100000000000000
1250000000000000
1400000000000000
1600000000000000
1800000000000000
2000000000000000
2200000000000000
2500000000000000
2800000000000000
3200000000000000
3600000000000000
4000000000000000
4500000000000000
5000000000000000
5600000000000000
6300000000000000
7100000000000000
8000000000000000
9000000000000000
10000000000000000
11000000000000000
12500000000000000
14000000000000000
16000000000000000
18000000000000000
20000000000000000
22000000000000000
25000000000000000
28000000000000000
32000000000000000
36000000000000000
40000000000000000
45000000000000000
50000000000000000
56000000000000000
63000000000000000
71000000000000000
80000000000000000
90000000000000000
100000000000000000
110000000000000000
125000000000000000
140000000000000000
160000000000000000
180000000000000000
200000000000000000
220000000000000000
250000000000000000
280000000000000000
320000000000000000
360000000000000000
400000000000000000
450000000000000000
500000000000000000
560000000000000000
630000000000000000
710000000000000000
800000000000000000
900000000000000000
1000000000000000000
1100000000000000000
1250000000000000000
1400000000000000000
1600000000000000000
1800000000000000000
2000000000000000000
2200000000000000000
2500000000000000000
2800000000000000000
3200000000000000000
3600000000000000000
4000000000000000000
4500000000000000000
5000000000000000000
5600000000000000000
6300000000000000000
7100000000000000000
8000000000000000000
9000000000000000000
10000000000000000000
11000000000000000000
12500000000000000000
14000000000000000000
16000000000000000000
18000000000000000000
20000000000000000000
22000000000000000000
25000000000000000000
28000000000000000000
32000000000000000000
36000000000000000000
40000000000000000000
45000000000000000000
50000000000000000000
56000000000000000000
63000000000000000000
71000000000000000000
80000000000000000000
90000000000000000000
100000000000000000000
110000000000000000000
125000000000000000000
140000000000000000000
160000000000000000000
180000000000000000000
200000000000000000000
220000000000000000000
250000000000000000000
280000000000000000000
320000000000000000000
360000000000000000000
400000000000000000000
450000000000000000000
500000000000000000000
560000000000000000000
630000000000000000000
710000000000000000000
800000000000000000000
900000000000000000000
1000000000000000000000
1100000000000000000000
1250000000000000000000
1400000000000000000000
1600000000000000000000
1800000000000000000000
2000000000000000000000
2200000000000000000000
2500000000000000000000
2800000000000000000000
3200000000000000000000
3600000000000000000000
4000000000000000000000
4500000000000000000000
5000000000000000000000
5600000000000000000000
6300000000000000000000
7100000000000000000000
8000000000000000000000
9000000000000000000000
10000000000000000000000
11000000000000000000000
12500000000000000000000
14000000000000000000000
16000000000000000000000
18000000000000000000000
20000000000000000000000
22000000000000000000000
25000000000000000000000
28000000000000000000000
32000000000000000000000
36000000000000000000000
40000000000000000000000
45000000000000000000000
50000000000000000000000
56000000000000000000000
63000000000000000000000
71000000000000000000000
80000000000000000000000
90000000000000000000000
100000000000000000000000
110000000000000000000000
125000000000000000000000
140000000000000000000000
160000000000000000000000
180000000000000000000000
200000000000000000000000
220000000000000000000000
250000000000000000000000
280000000000000000000000
320000000000000000000000
360000000000000000000000
400000000000000000000000
450000000000000000000000
500000000000000000000000
560000000000000000000000
630000000000000000000000
710000000000000000000000
800000000000000000000000
900000000000000000000000
1000000000000000000000000
1100000000000000000000000
1250000000000000000000000
1400000000000000000000000
1600000000000000000000000
1800000000000000000000000
2000000000000000000000000
2200000000000000000000000
2500000000000000000000000
2800000000000000000000000
3200000000000000000000000
3600000000000000000000000
4000000000000000000000000
4500000000000000000000000
5000000000000000000000000
5600000000000000000000000
6300000000000000000000000
7100000000000000000000000
8000000000000000000000000
9000000000000000000000000
10000000000000000000000000
11000000000000000000000000
12500000000000000000000000
14000000000000000000000000
16000000000000000000000000
18000000000000000000000000
20000000000000000000000000
22000000000000000000000000
25000000000000000000000000
28000000000000000000000000
32000000000000000000000000
36000000000000000000000000
40000000000000000000000000
45000000000000000000000000
50000000000000000000000000
56000000000000000000000000
63000000000000000000000000
71000000000000000000000000
80000000000000000000000000
90000000000000000000000000
100000000000000000000000000
110000000000000000000000000
125000000000000000000000000
140000000000000000000000000
160000000000000000000000000
180000000000000000000000000
200000000000000000000000000
220000000000000000000000000
250000000000000000000000000
280000000000000000000000000
320000000000000000000000000
360000000000000000000000000
400000000000000000000000000
450000000000000000000000000
500000000000000000000000000
560000000000000000000000000
630000000000000000000000000
710000000000000000000000000
800000000000000000000000000
900000000000000000000000000
1000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000
1250000000000000000000000000
1400000000000000000000000000
1600000000000000000000000000
1800000000000000000000000000
2000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000
2500000000000000000000000000
2800000000000000000000000000
3200000000000000000000000000
3600000000000000000000000000
4000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000
5000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000
6300000000000000000000000000
7100000000000000000000000000
8000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000
14000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
45000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
50000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
56000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
63000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
71000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
80000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
90000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
100000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
110000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
125000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
140000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
160000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
180000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
200000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
220000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
250000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
280000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
320000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
360000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
400000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
450000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
500000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
560000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
630000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
710000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
800000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
900000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1100000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1250000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1400000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1600000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
1800000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2200000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2500000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
2800000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
3200000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
3600000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
4000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
4500000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
5000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
5600000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
6300000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
7100000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
8000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
9000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
10000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
11000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
12500000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
14000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
16000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
18000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
20000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
22000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
25000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
28000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
32000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
36000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000000
40000000000000000000000000000000000000000000000000000000

947.C1
P44

S47 C1

Columbia University
in the City of New York

Library

Высочайше учрежденное Особое Совѣщаніе о нуждахъ сельскохозяйственной промышленности.

СВОДЪ

трудовъ мѣстныхъ комитетовъ по 49 губерніямъ Европейской Россіи.

ПРОСВѢЩЕНІЕ.

Составилъ

Н. Л. ПЕТЕРСОНЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типографія В. Ѳ. Киршбаума, Дворц. пл., д. М-ва Финансовъ.
1904.

Высочайше учрежденное Особое Совѣщаніе о нуждахъ сельскохозяйственной промышленности.

СВОДЪ

трудовъ мѣстныхъ комитетовъ по 49 губерніямъ Европейской Россіи.

ПРОСВѢЩЕНІЕ.

Составилъ

Н. Л. ПЕТЕРСОНЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типографія В. Ѳ. Киршбаума, Дворц. пл., д. М-ва Финансовъ.
1904.

Печатано по распоряженію Предсѣдателя Высочайше учрежденнаго Особаго Совѣщанія о нуждахъ сельскохозяйственной промышленности.

23 Feb 1904 С.П.

ПРЕДИСЛОВІЕ.

Труды мѣстныхъ комитетовъ о нуждахъ сельскохозяйственной промышленности получены полностью изъ 49 губерній Европейской Россіи къ 1 Августа минувшаго 1903 года. До мѣрѣ отпечатанія поступавшихъ трудовъ, производился сводъ ихъ по отдѣламъ, систематизирующимъ рядъ вопросовъ, затронутыхъ 531 мѣстными комитетами названныхъ губерній. Цѣлью этой работы было поставлено использованіе всего полученнаго матеріала, заключающагося въ представленныхъ комитетамъ письменныхъ докладахъ отдѣльныхъ лицъ и комиссій и журналахъ засѣданій самихъ комитетовъ.

По своему содержанію матеріалъ этотъ распадается на три части: 1) свѣдѣнія о современномъ положеніи дѣла, 2) пожеланія и мѣры къ его улучшенію, указанныя отдѣльными лицами и комиссіями, и 3) заключенія, принятыя комитетами (единогласно или большинствомъ голосовъ). Въ послѣдовательномъ порядкѣ этихъ трехъ частей и излагаются въ сводѣ отдѣльные вопросы, притомъ, конечно, — только въ предѣлахъ представленнаго съ мѣстъ матеріала. Поэтому, современное положеніе, его нужды и потребности освѣщаются по отдѣльнымъ вопросамъ и мѣстностямъ въ большей или меньшей мѣрѣ, въ зависимости отъ имѣющихся въ этихъ матеріалахъ свѣдѣній.

Въ сводѣ сдѣланы ссылки на соотвѣтствующія страницы изданія трудовъ мѣстныхъ комитетовъ. Въ виду значительнаго числа цитируемыхъ страницъ, на коихъ основано изложеніе, большая ихъ часть вынесена въ конецъ книги при помощи номерныхъ ссылокъ. Засимъ, въ тѣхъ частяхъ текста, которыя содержатъ перечисленіе принятыхъ мѣстными комитетами заключеній, при названіи каждаго комитета помѣщена, справа въ скобкахъ, цифра, указывающая страницу изданія трудовъ, гдѣ находится подлинный текстъ заключенія.

375008

ОГЛАВЛЕНІЕ.

Стр.

Глава I. Поднятіе культурнаго уровня народа въ цѣляхъ развитія сельскохозяйственной промышленности 1
Заключенія Комитетовъ 41
Глава II. Постановка начальнаго обученія и профессіональнаго, преимущественно сельскохозяйственнаго, образованія 55
Заключенія Комитетовъ 81
Глава III. Внѣшкольное обученіе и агрономическая помощь 109
Заключенія Комитетовъ 126
Глава IV. Отношеніе къ дѣлу народнаго просвѣщенія общественныхъ учрежденій и частныхъ лицъ 162
Заключенія Комитетовъ 166
Ссылки на страницы изданія Трудовъ мѣстныхъ Комитетовъ о нуждахъ сельскохозяйственной промышленности 175

Глава I.

Поднятіе культурнаго уровня народа въ цѣляхъ развитія сельскохозяйственной промышленности.

Поднятіе умственнаго уровня народа съ цѣлью улучшенія экономическаго его положенія.— Зависимость успѣховъ частновладѣльческаго хозяйства отъ крестьянскаго.—Просвѣщеніе народа для возбужденія его содѣйствія къ предпринимаемымъ мѣрамъ по улучшенію сельскаго хозяйства.—Поднятіе благосостоянія народа экономическими мѣрами должно предшествовать заботамъ о просвѣщеніи.—Просвѣщеніе народа съ цѣлью повышенія производительности его труда.—Поднятіе умственнаго уровня народа въ цѣляхъ содѣйствія нашей фабрично-заводской промышленности.—Поднятіе умственнаго уровня народа для возможности конкурировать, въ качествѣ сельскихъ хозяевъ, на міровомъ рынкѣ. — Подъемъ религіозно-нравственнаго воспитанія крестьянъ путемъ просвѣщенія.— Экономическое значеніе праздниковъ, какъ прогульныхъ дней, и мѣры противъ обилія ихъ.— Просвѣщеніе народа съ цѣлью ослабленія вліянія факторовъ, разлагающихъ народный бытъ.—Поднятіе умственнаго уровня народа, какъ средство борьбы противъ безпорядковъ.—Всеобщее обученіе въ цѣляхъ облегченія народу отбыванія воинской повинности.—Поднятіе умственнаго уровня народа для возможности распространенія усовершенствованныхъ системъ, пріемовъ хозяйства и т. п.—Просвѣщеніе народа для развитія животноводства.—Просвѣщеніе народа для успѣшности веденія борьбы съ врагами сельскаго хозяйства.—Поднятіе умственнаго уровня народа къ цѣляхъ охраны сельскохозяйственной собственности. — Просвѣщеніе народа въ цѣляхъ противопожарныхъ. — Просвѣщеніе народа для развитія кооперацій.—Просвѣщеніе народа для возможности правильнаго рѣшенія вопроса о значеніи общиннаго владѣнія.—Значеніе просвѣщенія народа для распространенія сельскохозяйственныхъ знаній.—Недоступность всеобщаго спеціальнаго сельскохозяйственнаго образованія.—Слабое воздѣйствіе на неразвитыхъ людей примѣра. — Малоуспѣшность внѣшкольнаго сельскохозяйственнаго обученія неразвитаго населенія.—Общедоступность и обязательность начальнаго обученія.—Частная и общественная иниціатива въ дѣлѣ народнаго просвѣщенія.—Мѣстные нарѣчія и языки.—Подготовка учительскаго персонала.—Устройство учительскихъ съѣздовъ.—Устройство учительскихъ курсовъ.—Улучшеніе матеріальнаго положенія народныхъ учителей.—Умственный и образовательный уровень духовенства.—Измѣненіе программы духовныхъ семинарій.—Обезпеченіе матеріальнаго положенія духовенства. — Развитіе средняго и высшаго образованія. — Недостатки общей средней школы.—Увеличеніе числа общихъ и спеціальныхъ среднихъ и высшихъ учебныхъ заведеній.—Установленіе связи между учебными заведеніями.—Періодическая печать.

Поднятіе умственнаго уровня народа съ цѣлью улучшенія экономическаго его положенія [1]).

Экономическая сторона жизни всякаго народа находится въ прямой зависимости отъ его умственнаго развитія. Въ европейскихъ государствахъ, достигшихъ высокаго роста своей торговой и промышленной жизни,—какъ, напримѣръ, въ Англіи, Германіи, а также въ Сѣверо-Американскихъ Соединенныхъ Штатахъ,—школы такой густою сѣтью охватываютъ населеніе, и на дѣло народнаго образованія затрачиваются такія большія средства, что неграмотный человѣкъ тамъ является величайшей рѣдкостью. Даже такое не-

большое государство, какъ Швейцарія, и такія второстепенныя по своимъ природнымъ богатствамъ страны, какъ Швеція и Норвегія, въ отношеніи дѣла народнаго образованія, а также и по своему экономическому положенію, занимаютъ въ ряду европейскихъ государствъ весьма видное мѣсто.

Если такимъ образомъ между степенью культурности народа и его экономическимъ благосостояніемъ есть неразрывная связь, то и между упадкомъ или недостаточнымъ развитіемъ промышленности и хозяйства, съ одной стороны, и отсталостью населенія въ интеллектуальномъ отношеніи, съ другой,—существуетъ также несомнѣнное взаимодѣйствіе. По крайней мѣрѣ нельзя указать примѣра, чтобы въ государствѣ съ малокультурнымъ населеніемъ промышленность и сельское хозяйство находились бы въ цвѣтущемъ состояніи. Такое явленіе имѣетъ за собой основательныя причины: неопровержимо, что чтеніе есть мощный факторъ въ дѣлѣ развитія въ личности интеллектуальной ея стороны. Поэтому, чѣмъ болѣе въ странѣ грамотнаго контингента, тѣмъ развитѣе населеніе этой страны, тѣмъ шире его умственный кругозоръ, тѣмъ довѣрчивѣе это населеніе къ указаніямъ науки, разрушающей рутинное хозяйство крестьянскаго населенія, тѣмъ болѣе склонно это населеніе черпать изъ книгъ свѣдѣнія, примѣнять ихъ къ укладу своей трудовой жизни и, вообще, извлекать изъ нихъ для себя чисто практическую пользу.

Связь экономическаго положенія со степенью просвѣщенія видна изъ сравненія благосостоянія отдѣльныхъ народностей нашего государства. Высокій уровень и процвѣтаніе мелкихъ хозяйствъ крестьянскаго типа у нашихъ нѣмецкихъ и чешскихъ колонистовъ въ Юго-Западномъ краѣ съ травосѣяніемъ, хорошимъ скотоводствомъ, хмелеводствомъ, садоводствомъ и ремеслами нельзя, повидимому, объяснить иначе, какъ умственнымъ развитіемъ этихъ поселенцевъ.

Въ экономіи крестьянскаго хозяйства низкій культурный уровень народа сказывается въ томъ, что деньги для крестьянина—не накопленный трудъ, служащій основой для дальнѣйшаго труда, а лишь средства для удовлетворенія непосредственной потребности. Въ народной массѣ отсутствуетъ стремленіе къ сбереженію, накопленію и расширенію хозяйства, отсутствуетъ и побужденіе къ труду, какъ только прекращается острая нужда. Поэтому у насъ урожайные годы проходятъ не использованные, а неурожайные превращаютъ въ голодовки.

Зависимость благосостоянія отъ культурности населенія выясняется, между прочимъ, значеніемъ для нашего крестьянина неурожаевъ и другихъ подобныхъ экономическихъ бѣдствій: онъ оказывается совершенно безсильнымъ противостоять имъ, сумѣть разобраться въ нихъ, предотвратить или ослабить послѣдствія ихъ. Наши неурожаи вообще опасны не тѣмъ, что разъ въ нѣсколько лѣтъ населеніе собираетъ хлѣба и другихъ продуктовъ менѣе того количества, которое нужно для удовлетворенія его обычныхъ потребностей, но потому, что они всякій разъ понижаютъ общее благосостояніе, а болѣе слабыя хозяйства ведутъ къ полному обѣднѣнію и разоренію.

Бѣдностью русскаго народа, какъ слѣдствіемъ его некультурности, слѣдуетъ объяснять и то обстоятельство, что мы занимаемъ послѣднее мѣсто среди культурныхъ народовъ по потребленію не только мяса, но и хлѣба, который мы посылаемъ за границу съ лишеніемъ для себя. Вслѣдствіе плохого питанія, въ Россіи очень малъ процентъ населенія въ порѣ рабочаго возраста, отъ 20 до 60 лѣтъ, и мы занимаемъ среди европейскихъ государствъ одно изъ послѣднихъ мѣстъ по средней продолжительности жизни и одно изъ первыхъ по смертности.

Изъ всего сказаннаго видно, что упадокъ нашей сельскохозяйственной промышленности, вѣрнѣе всего, надлежитъ объяснять некультурностью нашего народа, и что единственно дѣйствительнымъ средствомъ для подъема этой промышленности, а вмѣстѣ съ нею и народнаго благосостоянія представляется просвѣщеніе, о которомъ и необходимо прежде всего озаботиться.

Зависимость успѣховъ частновладѣльческаго хозяйства отъ крестьянскаго [2]).

Изъ статистическихъ данныхъ, относящихся къ прошлому десятилѣтію, видно, что вся площадь земли, находящаяся въ частномъ пользованіи и составляющая около 250½ милл. десятинъ земли, распредѣляется между двумя категоріями сельскихъ хозяевъ — крестьянами и некрестьянами—слѣдующимъ образомъ (Владимірская, 125):

въ пользованіи крестьянъ . . . . . 165½ милл. дес., или 66%
» » лицъ другихъ сословій. . 85 » » » 34%.

Что же касается до количества отдѣльныхъ хозяйствъ, то въ первой группѣ ихъ 10½ милліоновъ, или 98%, во второй же только 200 тысячъ, или 2% общаго числа хозяйственныхъ единицъ.

Столь очевидный фактъ значительнаго преобладанія крестьянскаго хозяйства надъ частнымъ какъ по количеству земли, такъ, въ особенности, по числу отдѣльныхъ хозяйственныхъ единицъ, не только накладываетъ своеобразную печать на характеръ всей народной экономической жизни государства, но опредѣляетъ ближайшимъ образомъ и конечные результаты общаго народнаго труда въ области сельскаго хозяйства. Въ самомъ дѣлѣ, какъ бы ни прогрессировали хозяйства тѣхъ 2% общаго числа русскихъ хозяевъ, которые падаютъ на категорію хозяевъ-некрестьянъ, но если техника и экономика остальныхъ 98% хозяйствъ, т. е. крестьянскихъ, не-

удовлетворительны, то, очевидно, неудовлетворителенъ будетъ общій результатъ сельскохозяйственной дѣятельности и всего народа. Если 98% хозяйствъ страдаютъ извѣстнымъ экономическимъ недугомъ, если веденіе этихъ 98% хозяйствъ не отвѣчаетъ требованіямъ выгоднаго предпріятія, то при теперешнемъ положеніи продуктовъ сельскаго хозяйства, какъ товара на общемъ міровомъ рынкѣ, не могутъ, въ сущности, прогрессировать и быть здоровыми и частновладѣльческія хозяйства. Дѣло въ томъ, что эти послѣднія въ большинствѣ случаевъ относятся къ общей съ крестьянскими системѣ хозяйства вообще и полеводства въ частности, отличаясь отъ средняго крестьянскаго лишь увеличеннымъ масштабомъ и улучшенною техникою. Производя въ высшей степени однообразные продукты, и частновладѣльческія, и крестьянскія хозяйства выбрасываютъ эти продукты на рынокъ почти одновременно; экономическая неустойчивость нашихъ крестьянъ придаетъ на рынкахъ предложенію производимыхъ ими сельскохозяйственныхъ продуктовъ характеръ какой-то стихійности; цѣны на продукты ничуть не обусловливаются стоимостью ихъ производства (такого учета, какъ извѣстно, у крестьянъ и не существуетъ), съ надбавкою извѣстнаго процента для чистаго дохода, а устанавливаются тоже стихійно. При такой стихійности производства и продажи непормально низкія цѣны на выброшенную на рынки массу произведеній крестьянскаго сельскаго хозяйства опредѣляютъ уровень цѣнъ и на продукты частновладѣльческихъ хозяйствъ, несмотря на бо́льшую, сравнительно, экономическую устойчивость послѣднихъ, а, стало быть, и на бо́льшую возможность выжиданія благопріятнаго момента для продажи. При такомъ значеніи 10½ милліоновъ крестьянскихъ хозяйствъ поднятіе доходности крестьянскаго хозяйства равносильно, въ сущности, поднятію доходности сельскаго хозяйства всего государства, и, слѣдовательно, всѣ мѣропріятія въ этой области должны быть направлены прежде всего въ сторону крестьянъ, какъ наиболѣе многочисленнаго и въ то же время наименѣе сильнаго экономически сословія. Не слѣдуетъ забывать также прямой зависимости всѣхъ частновладѣльческихъ хозяйствъ отъ крестьянъ, какъ арендаторовъ и рабочихъ въ частныхъ имѣніяхъ. Послѣднія нуждаются въ добросовѣстныхъ, умѣлыхъ, интенсивно работающихъ и соблюдающихъ договоры рабочихъ. Недостатокъ въ такихъ арендаторахъ и рабочихъ вызываетъ постоянныя жалобы, что онъ отражается на состояніи хозяйства. Между тѣмъ, несомнѣнно, никакіе, хотя бы самые строгіе, законы не могутъ обезпечить частныхъ владѣльцевъ хорошими арендаторами и рабочими, пока не измѣнится общее умственное развитіе нашего крестьянства.

Просвѣщеніе народа для возбужденія его содѣйствія къ предпринимаемымъ мѣрамъ по улучшенію сельскаго хозяйства 3).

Всякое мѣропріятіе, направленное къ повышенію производительности почвы, къ измѣненію общепринятаго сѣвооборота, къ урегулированію земельныхъ отношеній членовъ сельскаго общества между собою, къ развитію народнаго кредита, къ улучшенію животноводства, къ распространенію спеціальныхъ культуръ, къ развитію кустарныхъ промысловъ, къ нормировкѣ отхожихъ заработковъ и переселенческаго движенія, къ упорядоченію сбыта сельскохозяйственныхъ продуктовъ, къ организаціи профессіональнаго образованія, къ охранѣ собственности, къ борьбѣ съ оврагами, песками, вредителями культуръ и т. д.,—каждое такое мѣропріятіе нуждается въ основномъ положеніи: само населеніе должно понимать смыслъ предпринимаемыхъ нововведеній и имѣть фактическую возможность ихъ осуществлять. Значитъ, необходимымъ общимъ условіемъ, безъ котораго нельзя разсчитывать на подъемъ сельскохозяйственной промышленности, является народное образованіе, понимаемое не только какъ простая грамотность, но и какъ умственное развитіе народной массы. Безъ общаго повышенія культурнаго уровня населенія не будетъ мѣста пониманію мѣропріятій на пользу сельскаго хозяйства, нѣтъ и залога успѣшности проектируемыхъ мѣръ, которымъ суждено будетъ разбиваться о косность и невѣжество народа. Поэтому рѣшительная постановка вопроса о введеніи всеобщаго обученія является одной изъ первыхъ мѣръ, направленныхъ къ улучшенію сельскаго хозяйства и къ подъему экономическаго благосостоянія нашего сельскаго населенія.

Поднятіе благосостоянія народа экономическими мѣрами должно предшествовать заботамъ о просвѣщеніи 4).

Не отвергая необходимости просвѣщенія народа, признавая даже потребность въ грамотѣ «азбучною истиною», немногочисленные противники въ средѣ мѣстныхъ Комитетовъ вышеприведеннаго мнѣнія указываютъ, что дожидаться, пока Россія покроется школами и наполнится знающими и умѣлыми людьми, придется, пожалуй, столѣтіе, за которое земледѣльческое населеніе настолько обѣднѣетъ, что и школа уже не поможетъ; поэтому рекомендуется прежде всего направить всѣ усилія на поднятіе производительности земли, доходности сельскаго хозяйства, т. е. на мѣры техническаго и экономическаго, въ узкомъ смыслѣ, характера. При этомъ указывается, что процвѣтаніе школы возможно будетъ лишь при устраненіи матеріальныхъ нуждъ населенія. По этимъ соображеніямъ высказывается, что возможно итти въ распространеніи сельскохозяйственныхъ знаній постепеннымъ путемъ, давая на первое время населенію только, напримѣръ, инструкторовъ, пока хотя бы лишь немногимъ болѣе свѣдующихъ, чѣмъ само оно, производя сельскохозяйственные опыты, только особенно важные, и т. п. Лица, высказывающія это мнѣніе, выдвигаютъ на первый планъ необходимость использованія труда населенія въ возможно большей мѣрѣ и прежде всего въ

приложеніи къ земледѣлію. Только поднявъ производительность земли, по ихъ мнѣнію, возможно достичь благосостоянія народа. Поэтому надлежитъ обратить главное вниманіе на землю, на усовершенствованіе культуры ея. Если сдѣлать деревню хорошимъ, солиднымъ, постояннымъ поставщикомъ цѣнныхъ рыночныхъ продуктовъ, ввести ее въ оживленный обмѣнъ съ городомъ, съ фабрикой, дать ей хорошіе пути сообщенія, предоставить всѣ тѣ выгоды льготнаго кредита, которыми пользуется крупная промышленность, то крестьяне сами озаботятся своимъ образованіемъ и предоставятъ легко изъ своихъ возросшихъ избытковъ тѣ средства на народное просвѣщеніе, которыя нынѣ, при ихъ низкомъ матеріальномъ обезпеченіи, пришлось бы собирать съ нихъ же съ большими затрудненіями.

Просвѣщеніе народа съ цѣлью повышенія производительности его труда б).

Приведенное только что мнѣніе о необходимости обратить вниманіе прежде всего на поднятіе производительности земли, путемъ использованія труда населенія въ возможно большей мѣрѣ, представляется, однако, почти безъ исключенія всѣмъ мѣстнымъ Комитетамъ (кромѣ Чернскаго Тульской губерніи) трудно выполнимымъ безъ предварительной подготовки населенія путемъ расширенія его умственнаго кругозора. Ихъ мнѣніе, легко обобщаемое въ формулѣ, высказанной Ѳ. Г. Терперомъ въ его трудѣ: «Государство и землевладѣніе», что «культура людей должна итти впереди культуры земли» (Харьковская, 380), выдвигаетъ на первый планъ вопросъ о развитіи личности производителя сельскохозяйственныхъ продуктовъ. Признавая значеніе самыхъ разнообразныхъ мѣропріятій какъ техническаго характера, направленныхъ на улучшеніе пріемовъ воздѣйствія человѣка на силы природы, такъ и экономическаго свойства, имѣющихъ цѣлью увеличить капиталъ производителя, нельзя не предусматривать, что всѣ подобныя предпріятія могутъ оказаться полезными въ полной мѣрѣ и дѣйствительно достичь своей цѣли только при условіи улучшенія качества самаго труда, прилагаемаго въ сельскохозяйственной промышленности. Въ смыслѣ чисто механической затраты труда по отношенію къ производству сельскохозяйственныхъ продуктовъ нашего крестьянина врядъ ли можно въ чемъ-либо упрекнуть, такъ какъ въ тѣхъ случаяхъ, когда, по его понятіямъ, онъ долженъ и можетъ работать, онъ работаетъ до изнеможенія, не покладая рукъ. Въ области механическаго приложенія труда всѣ недостатки нашего народа объясняются некультурностью воззрѣній крестьянина, позволяющей ему, въ качествѣ рабочаго, обманывать хозяина, воспрещающей работать въ праздники и т. п. Совершенное иное дѣло—качество труда. По общему признанію, народный трудъ въ Россіи мало продуктивенъ и не доброкачественъ. Въ сельскомъ хозяйствѣ малопродуктивность нашего труда подтверждается тѣмъ общеизвѣстнымъ фактомъ, что средній

урожай хлѣбовъ въ Россіи въ два съ лишнимъ раза меньше, чѣмъ въ культурныхъ государствахъ Европы, опускаясь въ нѣкоторыхъ случаяхъ до $^1/_4$ возможнаго производства хлѣбовъ въ странахъ высокой культуры. Такъ какъ качество труда, несомнѣнно, зависитъ отъ свойствъ трудящагося, то и необходимо искать главную причину нашихъ сельскохозяйственныхъ невзгодъ прежде всего въ самихъ производителяхъ, неумѣлыхъ, нерачительныхъ, неопытныхъ и малопредпріимчивыхъ. Зависимость результатовъ сельскаго хозяйства преимущественно отъ качества прилагаемаго къ нему труда наглядно выясняется изъ сравненія его съ какимъ-либо другимъ производствомъ. Какъ извѣстно, всякое производство является результатомъ взаимодѣйствія только трехъ факторовъ: труда, капитала и силъ природы. Отъ болѣе или менѣе удачной комбинаціи ихъ между собою зависитъ и успѣхъ производства. Такъ какъ капиталъ есть не что иное, какъ результатъ предварительной затраты труда, а силы природы подвергаются измѣненіямъ въ своемъ качествѣ и количествѣ именно подъ вліяніемъ того же труда, то, очевидно, кореннымъ факторомъ всякаго производства, въ сущности, является трудъ. Признано непреложною истиною, что трудъ человѣка, болѣе обладающаго общимъ развитіемъ и способностями и лучше вооруженнаго знаніемъ, опытомъ и умѣньемъ, всегда интенсивнѣе, производительнѣе, и, наоборотъ, человѣкъ невѣжественный не можетъ ни развить, ни поддержать производства. Подъ вліяніемъ этого общепризнаннаго положенія даже просто грамотный рабочій предпочитается неграмотному во всѣхъ самыхъ низкихъ областяхъ труда, такъ какъ, несмотря на возвышенную плату, онъ приноситъ болѣе выгодъ нанимателю. Данныя западно-европейской статистики и отдѣльныя изслѣдованія, произведенныя на различныхъ фабрикахъ и заводахъ Россіи, устанавливаютъ несомнѣнный фактъ, что величина заработной платы зависитъ отъ степени грамотности рабочаго. Очевидно, что даже элементарное образованіе становится причиною какого-то психологическаго процесса, слѣдствіемъ котораго является высшая трудоспособность лица, воспользовавшагося этимъ образованіемъ. Если цѣнится развитіе работника въ фабрично-заводской промышленности, гдѣ у простого рабочаго непосредственной борьбы съ силами природы почти не существуетъ и работникъ, путемъ постепенной профессіональной дрессировки, можетъ производить порученную ему работу почти механически, то насколько важнѣе образованіе для сельскохозяйственнаго рабочаго, а особливо для хозяина, каковымъ является нашъ крестьянинъ. Въ то же время все земледѣліе находится въ тѣсной зависимости отъ такого измѣнчиваго фактора, какъ погода, и подъ вліяніемъ разныхъ обстоятельствъ пріемы сельскохозяйственныхъ работъ мѣ-

няются ежегодно, ежедневно, а иногда, можно сказать, ежечасно. Въ сельскомъ хозяйствѣ нѣтъ готовыхъ и однообразныхъ рецептовъ для производства продуктовъ, какъ въ фабрично-заводской промышленности. Даже въ чисто технической области сельскаго хозяйства важно прежде всего общее развитіе, такъ какъ и здѣсь совершенно механически ничего не дѣлается. При машинной даже обработкѣ полей работнику мало знать машину, мало умѣть приводить ее въ дѣйствіе, надо еще умѣть примѣнять ея работу къ измѣняющимся непрестанно условіямъ, надо, сообразно тому, дѣлать измѣненія и въ самой машинѣ. Такъ, для того, чтобы вѣялка высѣвала опредѣленное количество того или другого хлѣба, нужно прежде всего умѣть ее ставить, приспособляясь къ обстоятельствамъ; чтобы работать плугомъ, требуется постоянное вниманіе за установкою его на надлежащую глубину, за правильностью отваливанія пласта, за равномѣрностью распредѣленія тяги между лошадьми; чтобы работать сноповязалкою, необходимо, въ зависимости отъ высоты, густоты и степени полеглости хлѣба, почти ежеминутное соображеніе, нужно ли опустить или поднять платформу или мотовило, увеличить или уменьшить объемъ сноповъ, связывать ли ихъ ближе къ колосу или къ комлю, не нужно ли смазать машину то въ томъ, то въ другомъ мѣстѣ и т. п.

Съ совершенствованіемъ сельскаго хозяйства мускульная сила отступаетъ на задній планъ, а преобладающее значеніе получаетъ духовная сторона работника. Въ то же время, во всѣхъ отрасляхъ сельскаго хозяйства отъ хозяина-руководителя требуется постоянное творчество, котораго нельзя и требовать отъ человѣка невѣжественнаго. Такъ какъ, конечно, невозможно себѣ представить такую техническую подготовку, которая давала бы отвѣтъ на каждый частный вопросъ, научила бы, какъ поступать въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ, то для полученія умѣлыхъ, сообразительныхъ, предпріимчивыхъ хозяевъ и работниковъ существуетъ, очевидно, лишь одно средство — общее развитіе, даваемое хотя бы простой грамотностью, на основѣ которой возможно было бы дальнѣйшее самостоятельное умственное совершенствованіе.

Поднятіе умственнаго уровня народа въ цѣляхъ содѣйствія нашей фабрично-заводской промышленности 6).

Такъ какъ наша деревня даетъ рабочихъ не только для сельскохозяйственной промышленности, но наши фабрики, заводы, горные промыслы, желѣзныя дороги и пр. пополняютъ необходимый имъ комплектъ рабочихъ главнымъ образомъ изъ деревни же, то, если бы явилась возможность создать, вообще, болѣе культурнаго рабочаго, этимъ самымъ были бы созданы главныя условія, при которыхъ наша фабрично-заводская промышленность могла бы крѣпнуть легче и скорѣе, чѣмъ при практикуемыхъ способахъ покровительства, бремя котораго нынѣ ложится на плечи главнаго потребителя—того же сельскаго обывателя, понижая тѣмъ самымъ его покупную способность. Несомнѣнно, что нашей обрабатывающей промышленности присуще странное явленіе: естественныя богатства широко и обильно разсыпаны по всему нашему отечеству, рабочія руки во много разъ дешевле, нежели за границею, а наши фабрикаты стоятъ дорого, будучи притомъ часто низкаго качества, наши же фабрики и заводы не могутъ работать безъ постояннаго покровительства и таможенными пошлинами, и широкимъ кредитомъ, и дешевымъ желѣзнодорожнымъ тарифомъ, и, наконецъ, казенными заказами; въ то же время они несмотря на такое покровительство, почти постоянно пребываютъ въ ожиданіи кризиса то въ той, то въ другой отрасли промышленности. Само собою разумѣется, что причины указаннаго явленія очень сложны, но, несомнѣнно, что среди обстоятельствъ, обусловливающихъ дороговизну и недоброкачественность нашихъ фабрикатовъ, непослѣднее мѣсто занимаетъ малая производительность труда, вытекающая изъ некультурности рабочаго.

Поднятіе умственнаго уровня народа для возможности конкурировать, въ качествѣ сельскихъ хозяевъ, на міровомъ рынкѣ 7).

Слабая производительность нашего народнаго труда не можетъ не имѣть, очевидно, весьма важнаго вліянія между прочимъ на состояніе баланса нашей международной торговли.

Между тѣмъ высказывается иногда соображеніе, что темнота нашего народа не есть еще главная причина его матеріальной необезпеченности. Ставится на видъ, что просвѣщеніе народныхъ массъ въ Западной Европѣ въ концѣ XVIII и первой половинѣ XIX столѣтія едва ли превосходило сколько-нибудь значительно наши современныя условія, и это, однако, не помѣшало земледѣльческому классу главныхъ иностранныхъ государствъ выполнить съ успѣхомъ задачу, разрѣшаемую нынѣ нашимъ крестьяниномъ. Въ противовѣсъ этому нельзя не указать на различіе условій, въ которыхъ приходилось работать западно-европейцу и доводится накоплять богатство русскому населенію.

Въ Западной Европѣ общій прогрессъ въ области сельскохозяйственной промышленности достигался постепенно, путемъ медленнаго, спокойнаго процесса, почти внѣ вліянія конкуренціи, такъ какъ въ то время, въ виду затруднительности путей сообщенія и вообще внѣшнихъ сношеній, всякій болѣе или менѣе значительный хозяйственный районъ представлялъ собою однообразное замкнутое цѣлое, имѣя свой рынокъ въ ближайшемъ городѣ. При этихъ условіяхъ невѣжество и безграмотность, составлявшія общую черту всѣхъ конкурентовъ, не могли никому изъ нихъ вредить. Въ иныхъ условіяхъ находится нашъ крестьянинъ, которому приходится еще осваиваться съ новымъ положеніемъ освобожденнаго не такъ давно отъ крѣпостной зависимости человѣка и приспособляться къ измѣнившимся условіямъ жизни и хозяйства. Онъ, благодаря

все болѣе развивающейся сѣти желѣзныхъ дорогъ, поставленъ, почти сразу послѣ своего освобожденія, лицомъ къ лицу съ міровымъ рынкомъ и тѣсно связанъ условіями мірового хозяйства. Теперь цѣны на хлѣба, вырабатываемыя гдѣ-либо въ глухомъ уѣздѣ Россіи, устанавливаются лондонской биржей (Касперовъ, «Цѣны на пшеницу») внѣ всякаго соотвѣтствія со стоимостью производства этихъ хлѣбовъ на мѣстѣ. Всякое мало-мальски серьезное измѣненіе условій труда или сбыта въ самыхъ отдаленныхъ странахъ: Аргентинѣ, Сѣверо-Американскихъ Штатахъ, Австраліи и др. съ быстротою электрическаго тока отражается на нашихъ захолустныхъ рынкахъ; проведеніе въ Аргентинѣ новой магистральной желѣзной дороги сразу понижаетъ у насъ цѣну на пшеницу на уѣздномъ базарѣ, а новаго типа пароходъ, быстро доставляющій живой скотъ изъ Америки, понижаетъ цѣны на нашъ кормленный скотъ или даже совсѣмъ закрываетъ намъ заграничный рынокъ для сбыта нашего скота. Очевидно, что наша неграмотность, неразвитость учитываются міровымъ рынкомъ и самымъ тягостнымъ образомъ отражается на результатахъ нашего народнаго труда. Словомъ, до поднятія уровня культурнаго развитія народа мы не имѣемъ вовсе шансовъ на побѣду на міровомъ рынкѣ въ борьбѣ съ хорошо вооруженными знаніемъ противниками. Поэтому надо всѣми средствами стремиться къ тому, чтобы уровень развитія подростающаго поколѣнія крестьянъ былъ не ниже, чѣмъ у нашихъ конкурентовъ—цивилизованныхъ народовъ Европы и Америки.

Подъемъ религіозно - нравственнаго воспитанія крестьянъ путемъ просвѣщенія 8).

Весьма важное значеніе для всего уклада жизни нашего крестьянина, а, стало быть, и для сельскохозяйственной промышленности имѣютъ, по удостовѣренію нѣкоторыхъ мѣстныхъ Комитетовъ, его неправильныя религіозно-нравственныя воззрѣнія. Крестьянинъ на всѣ несчастія, бѣдствія, неудачи въ своей жизни исключительно смотритъ, какъ на Божіе наказаніе. Съ дѣтства онъ привыкаетъ находить вездѣ въ природѣ только злыя существа: въ лѣсу—лѣшаго, въ водѣ—водяного и русалокъ, въ домѣ и на дворѣ у себя—домовыхъ, вѣдьмъ и пр., и потому боится всей окружающей природы. За 900 почти лѣтъ существованія у насъ христіанства крестьянинъ усвоилъ менѣе духовную сторону его, чѣмъ внѣшнюю: обряды, посты и праздники. За эту внѣшнюю сторону религіи онъ держится крѣпко, не допускаетъ отъ нея отступленій ни для себя, часто въ ущербъ своимъ интересамъ (напр., считая грѣхомъ работать въ пришедшійся на страдную пору праздникъ), ни для другихъ (отсюда происхожденіе нашего раскола и новѣйшихъ сектъ). Въ виду указанныхъ религіозно-нравственныхъ взглядовъ трудно вести въ деревнѣ борьбу съ такими бѣдствіями, какъ пожары, эпидеміи, эпизоотіи и вредители сельскохозяйственныхъ культуръ. Крестьянинъ убѣжденъ,

что съ этими бѣдами бороться грѣшно. Несмотря на имѣющуюся мѣстную медицинскую и ветеринарную помощь, крестьянинъ предпочитаетъ обращаться къ знахарямъ, колдунамъ, повитухамъ, коноваламъ и т. п. Организованные по деревнямъ пожарные обозы въ моментъ пожара оказываются всегда въ полной неисправности, въ виду мнѣнія: «все равно сгоритъ, если на то—воля Божія»; пожары же отъ молніи уже всегда приписываются гнѣву Божію или Ильи Пророку. Рекомендуемыя мѣры для борьбы съ саранчей, вредной мухой, червемъ и т. п. принимаются крестьяниномъ неохотно, только подъ давленіемъ приказаній, всегда несерьезно и только на показъ. Во всѣхъ этихъ случаяхъ крестьянинъ обращается часто и къ священнику для совершенія молебна, крестнаго хода или другого церковнаго обряда, слѣдитъ съ вниманіемъ за точнымъ исполненіемъ его и считаетъ, что, если обрядъ выполненъ, то онъ долженъ пассивно ожидать результата молитвы.

Нельзя, казалось бы, разсчитывать на повсемѣстное улучшеніе техники обработки хлѣбовъ, пока существуютъ мѣстности, въ которыхъ считается грѣхомъ работать машинами. Нельзя, повидимому, говорить о массовомъ улучшеніи у насъ животноводства, пока въ уходѣ за скотомъ помогаетъ крестьянину прежде всего домовой. Нельзя говорить серьезно объ охранѣ сельскохозяйственной собственности, пока крестьянинъ не считаетъ даже грѣхомъ срубить дерево въ чужомъ лѣсу, накосить чужой травы, нарвать чужихъ фруктовъ, исходя изъ мысли, что «все это Божье, не для одного Богъ роститъ, а для всѣхъ». Нѣтъ средствъ получить добросовѣстныхъ рабочихъ, пока крестьянинъ считаетъ за пустякъ испортить хозяйскую вещь, опоить лошадь, взять что-либо безъ спроса, пролежать дорогое время, ничего не дѣлая, если хозяйскій глазъ не доглядитъ. Мало надежды на усовершенствованіе нашихъ торговыхъ отношеній, пока крѣпко держится русская пословица: «не обманешь, не продашь».

Самое дѣйствительное воздѣйствіе на описанную религіозно-нравственную сторону нашего крестьянина можетъ и должно оказать наше духовенство, но необходимо помочь ему въ его миссіи, давъ ему слушателей, способныхъ понимать то, что имъ говорится съ церковной кафедры. Средство же для этого только одно: это—просвѣщеніе народа, хотя бы путемъ простой грамотности. До тѣхъ поръ, пока наше духовенство будетъ имѣть дѣло съ совершенно «темной» паствой, оно, несомнѣнно, не будетъ въ силахъ влить въ ея души свѣтъ истинно христіанской проповѣди, и всѣ его поученія будутъ имѣть успѣхъ лишь постольку, поскольку они касаются чисто внѣшней обрядовой стороны, легче всего воспринимаемой. До того времени крестьянинъ будетъ болѣе страшиться поѣсть ско-

ромнаго въ среду или пятницу, чѣмъ солгать или обмануть кого-либо, будетъ считать болѣе грѣшнымъ сработать что-нибудь въ праздникъ, чѣмъ напиться до безобразія, поругаться и исколотить своего товарища или одного изъ членовъ своей семьи, а предразсудки и суевѣрія будутъ попрежнему царствовать надъ всѣмъ въ деревнѣ, какъ они царствуютъ теперь.

Экономическое значеніе праздниковъ, какъ прогульныхъ дней, и мѣры противъ обилія ихъ 9).

Особое значеніе среди неправильныхъ религіозныхъ воззрѣній народа имѣетъ отношеніе его къ праздникамъ. По народному убѣжденію, въ праздники грѣхъ работать, если не вообще, то по крайней мѣрѣ на себя; въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ въ праздники допускаются только «помочи» (или «клаки»), т. е. работа скономъ на сосѣдей за угощеніе, преимущественно, въ видѣ уборки сѣна или хлѣба, но работа въ одиночку за свой счетъ или для другого за плату повсемѣстно не одобряется и почти не существуетъ. Относясь, въ общемъ, отрицательно къ работѣ въ праздничные дни, народъ въ то же время знаменуетъ ихъ совершенно неподобающимъ для святости этихъ дней способомъ, предаваясь попойкамъ и разгулу. Между тѣмъ, съ точки зрѣнія нашего законодательства, хотя воскресенье и другіе торжественные, церковные и гражданскіе, дни предназначаются для отдохновенія отъ трудовъ и набожнаго благоговѣнія, но, однако, въ эти дни вовсе не воспрещается производить добровольно какія бы то ни было работы. Церковь наша, требуя почитанія извѣстныхъ праздниковъ путемъ духовно-нравственнаго ихъ препровожденія, также отнюдь не запрещаетъ работать въ нихъ. Такимъ образомъ, народный обычай въ данномъ случаѣ идетъ въ разрѣзъ съ требованіемъ церкви и закона. Въ то же время народъ празднуетъ не только установленные церковью и гражданскою властью дни, но и другіе, опредѣленные уже имъ самимъ, праздники. Обиліе среди нашего народа празднуемыхъ дней какъ между православнымъ населеніемъ, такъ и между католиками Западнаго края составляетъ какъ бы нашу національную особенность, передавшуюся, повидимому, даже нашимъ магометанамъ, также установившимъ себѣ немѣющійся въ шаріатѣ праздникъ «зіянъ», продолжающійся около 2 (весенних) мѣсяцевъ и проводимый также въ пьянствѣ и разгулѣ (Вятская, 440, 451). Между тѣмъ эта особенность нашего народнаго быта стоитъ намъ, повидимому, очень дорого, такъ какъ не можетъ, конечно, не имѣть большаго вліянія на экономическое развитіе государства. Пробный подсчетъ нашихъ потерь на праздники при сравненіи съ Америкою приводитъ къ слѣдующимъ результатамъ.

Въ Америкѣ существуетъ 72 праздника, въ томъ числѣ 52 воскресенья, а 20 остальныхъ составляютъ праздники, соотвѣтствующіе нашимъ двунадесятымъ, и праздники гражданскаго характера.

У насъ же праздничныхъ дней, въ среднемъ, около 140 въ году, какъ установленныхъ церковью, такъ и самимъ народомъ, т. е. чуть ли не половина года. Опредѣляя излишекъ нашихъ праздниковъ, сравнительно съ американскими, въ 68, количество нашего трудоспособнаго населенія въ 55 милліоновъ и оцѣнивая рабочій день, въ среднемъ, въ общемъ выводѣ, въ 50 коп., получимъ, что Россія на праздникахъ терпитъ ежегодный убытокъ въ производительности на одинъ милліардъ 870 милліоновъ рублей (Гродненская, 172—173).

Если при этомъ принять во вниманіе, что большинство народныхъ праздниковъ пріурочено къ самому рабочему времени года, и что наши крестьяне въ зимнюю половину года или ничего не дѣлаютъ, или производятъ работы, совершенно не продуктивныя, въ силу неумѣнія или невозможности найти примѣненіе труда, то приведенная сумма убытковъ отъ вынужденной или освященной обычаями праздности еще болѣе возрастаетъ.

Праздники, установленные самимъ народомъ, если возникновеніе ихъ относится къ сравнительно недавнему времени, памятуютъ собою обыкновенно какое-либо случайное событіе, въ родѣ засухи, пожара, градобитія и т. п., въ виду котораго былъ отслуженъ молебенъ, повторяющійся съ той поры ежегодно. Эти праздники, чисто мѣстные, различны для разныхъ не только мѣстностей, но и поселеній. Такой же чисто мѣстный характеръ носятъ праздники въ честь построенія мѣстной церкви, придѣла при ней, такъ называемые «храмовые» или «престолы». Еще большее значеніе имѣютъ праздники, почти повсемѣстные, доставшіеся народу отъ временъ язычества и присоединенные къ имени того или другого святого православной или католической церкви, въ родѣ Св. Флора и Лавра, покровителей лошадей. Нѣкоторые праздники, какъ, напр., пятницы: Крещенская, Благовѣщенская, Борисовская, Троицкая, Девятая, Ильинская, Рождественская, Вознесенская и др. (въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ всѣ пятницы работать въ полѣ нельзя), повидимому, представляютъ собою слѣдъ татарскаго владычества, такъ какъ именно этотъ день посвященъ у магометанъ молитвѣ и отдохновенію, на ряду съ христіанскимъ воскресеньемъ. «Велыкъ-день», празднуемый въ Западномъ краѣ, несомнѣнно, заимствованъ отъ мѣстныхъ евреевъ, а «девять четверговъ» послѣ Пасхи, празднуемые въ Бессарабіи, достались въ наслѣдство отъ римлянъ-язычниковъ. Даже свято чтя церковные праздники, нельзя, повидимому, мириться съ днями, завѣщанными народу глубокой стариной, въ родѣ вышеприведенныхъ или «градовой середы», «десятухи» «богача» и т. п., посвященныхъ языческимъ богамъ града, дождя, молніи, обилія и пр. Однако, вопросъ объ ограниче-

ніи даже этихъ праздниковъ мѣрами полицейскаго характера, примѣнимыми всецѣло только къ прогульнымъ днямъ, создаваемымъ простымъ назначеніемъ базаровъ и ярмарокъ въ будни, представляется щекотливымъ, такъ какъ онъ затрогиваетъ народное религіозное міровоззрѣніе. При этомъ условіи казалось бы, что самымъ лучшимъ средствомъ противъ числа праздниковъ и, какъ результата ихъ, праздности было бы разумное слово духовныхъ пастырей, которые могли бы вселять въ населеніе убѣжденіе, что работать никогда не грѣхъ, и внушать прихожанамъ понятія, которыя просвѣтили бы ихъ, по крайней мѣрѣ, въ томъ, что празднованія, вызываемыя суевѣріемъ, не только не могутъ быть оправданы, но, напротивъ, должны быть осуждаемы всѣми мѣрами. Къ сожалѣнію, возможность такого вліянія духовенства затрудняется зависимостью его въ матеріальномъ отношеніи отъ сборовъ съ паствы, которые, въ свою очередь, зависятъ отъ праздниковъ. Поэтому, именно, количество мѣстныхъ праздниковъ, не установленныхъ церковью, не только не уменьшается, а напротивъ увеличивается. Въ этихъ видахъ необходимо и возможно принять нѣкоторыя мѣры въ смыслѣ улучшенія матеріальнаго положенія духовенства и т. п., но, какъ уже выше было указано. для успѣха его проповѣди какъ вообще, такъ и въ частности по отношенію къ вопросу о праздникахъ самымъ вѣрнымъ средствомъ является только просвѣщеніе народа, путемъ скорѣйшаго достиженія возможности всеобщаго обученія. Съ поднятіемъ же культурнаго развитія народа вопросъ о праздникахъ долженъ потерять и свою остроту.

Просвѣщеніе народа съ цѣлью ослабленія вліянія факторовъ, разлагающихъ народный бытъ [10]).

Нерѣдко высказывается опасеніе, что просвѣщеніе народныхъ массъ можетъ повести къ подорванію основъ нашей государственной жизни, ослабленію религіи, колебанію патріархальнаго быта народа. Что касается вліянія школы и грамоты на религіозныя вѣрованія, то грамота является сильнымъ средствомъ, какъ уже выше указано, для распространенія и укрѣпленія вообще вѣрованій. Поэтому, именно. наше духовенство устраиваетъ школы въ мѣстахъ, зараженныхъ сектантствомъ, для борьбы съ сектантами, а послѣдніе также заботятся прежде всего о грамотности своихъ прозелитовъ путемъ домашняго обученія. Въ основѣ русскаго раскола и даже сектантства, несомнѣнно, лежитъ народная безграмотность и темнота, между тѣмъ какъ ни одна наша секта не зарождалась въ стѣнахъ школы. Да и вообще никогда еще истинное знаніе не угрожало истинной вѣрѣ. То же самое приходится сказать о вліяніи школы на нашу государственность. Правда, образованіе несетъ съ собою новыя созидательныя силы не только въ области труда, но и во всѣ другія. Глядя на безпрерывную смѣну явленій и формъ всей органической и духовной жизни, невозможно представить себѣ что-либо существующее вѣчнымъ и неизмѣннымъ. Тысячами различныхъ путей, чрезъ фабрики, мастерскія, базары, отходы въ города и вообще на сторону и т. п., проникаютъ въ народъ иныя понятія, иныя стремленія; они создаютъ иные уклады, иные семейные устои и т. д. Лучше ли и безопаснѣе ли, чтобы все это неизбѣжное движеніе регулировалось и направлялось не школой, а фабрикой, мастерской и городомъ? Не школа развила религіозный индиферентизмъ и политическое недовольство западноевропейскаго крестьянина; напротивъ, она въ значительной степени ослабляетъ вліяніе на него возвращающагося въ деревню фабричнаго рабочаго. Безъ сомнѣнія, и у насъ введеніе всеобщаго обученія въ значительной степени ослабляло бы то развращающее вліяніе на уходящую для работъ на фабрики, заводы, въ города и вообще въ другія мѣстности деревенскую молодежь, которое нынѣ наблюдается повсемѣстно. Грамотность, а вмѣстѣ съ нею и школьное воспитаніе, давая извѣстную дисциплину нравственнымъ воззрѣніямъ, въ значительной степени охраняли бы эту молодежь отъ пагубныхъ увлеченій, приносимыхъ и разсѣваемыхъ ею въ родной деревнѣ.

Поднятіе умственнаго уровня народа, какъ средство борьбы противъ безпорядковъ [11]).

Встрѣчающееся иногда мнѣніе, будто народная темнота — лучшая гарантія порядка, такъ какъ при просвѣщеніи народъ можетъ стать доступнѣе и воспріимчивѣе къ подпольной, сѣющей смуту агитаціи, является, въ дѣйствительности, большимъ заблужденіемъ. Исторія всѣхъ странъ и народовъ даетъ, въ сущности, твердыя указанія на то, что безпорядки, волненія и народныя возмущенія происходятъ совершенно независимо отъ того, невѣжественъ ли, или просвѣщенъ народъ. Несомнѣнно, однако, что волненія невѣжественныхъ массъ возникаютъ обыкновенно по поводамъ совершенно безсмысленнымъ и проявляютъ чаще всего звѣрство и жестокость. Болѣе того, темнота нашей крестьянской массы представляется главною причиною всякихъ непорядковъ среди народа, предвзятаго недовѣрія къ здравымъ совѣтамъ и безсмысленной вѣры самымъ нелѣпымъ подстрекательствамъ. Только на почвѣ народной темноты возможны такія явленія, какъ бывшіе у насъ холерные бунты, безпорядки, въ родѣ недавнихъ полтавскихъ и харьковскихъ, и тѣ, хотя и незначительныя волненія, которыя вызвала въ отдѣльныхъ мѣстностяхъ столь невинная вещь, какъ народная перепись. Наоборотъ, просвѣщеніе народа, очевидно, не только не можетъ угрожать само по себѣ порядку и спокойствію, но даже, создавая возможность контроля со стороны самого народа, въ значительной степени обезоруживаетъ подпольныхъ агитаторовъ, пользующихся обычно, именно, невѣжествомъ массъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ просвѣщеніе, поднявъ производительность народнаго труда и улучшивъ экономическое благосостояніе населенія, тѣмъ самымъ уже ослабитъ

причины, которыя создаютъ иногда почву для недовольства и опаснаго броженія въ народѣ.

Всеобщее обученіе въ цѣляхъ облегченія народу отбыванія воинской повинности [12]).

Значеніе просвѣщенія въ интересахъ государственной обороны признано необходимымъ настолько, что армія у насъ служитъ, между прочимъ, разсадникомъ грамотности, вмѣсто того, чтобы самой получать отъ населенія грамотныхъ солдатъ. Между тѣмъ, вопросъ о снабженіи войскъ грамотными людьми имѣетъ очень важное экономическое значеніе для деревни. Такъ, напримѣръ, генералъ Драгомировъ пишетъ: «если бы процентъ грамотныхъ рекрутъ увеличился, то безъ малѣйшихъ колебаній можно было бы перейти къ 3 лѣтнему сроку службы» (Харьковская, 77). Отсюда слѣдуетъ, что у насъ, исключительно для пріобрѣтенія грамотности въ военныхъ цѣляхъ, изъ деревенскихъ семей отвлекаются работники въ полномъ расцвѣтѣ своей трудоспособности, кормильцы семей. Очевидно, было бы нормальнѣе брать въ школу дѣтей, когда они представляются въ своихъ семьяхъ еще только простыми ѣдоками. Въ то же время армія, повидимому, исключительно вслѣдствіе неграмотности новобранцевъ, должна содержать около 25% лишнихъ солдатъ, увеличивающихъ, очевидно, и количество налоговъ, платимыхъ населеніемъ на содержаніе войскъ. Если подсчитать всѣ потери народа при отбываніи воинской повинности неграмотными новобранцами, то въ итогѣ получилась бы, вѣроятно, сумма, достаточная для введенія всеобщаго образованія.

Поднятіе умственнаго уровня народа для возможности распространенія усовершенствованныхъ системъ, пріемовъ хозяйства и т. п. [13]).

Останавливаясь на ближайшемъ разсмотрѣніи отдѣльныхъ техническихъ и экономическихъ мѣропріятій, намѣченныхъ въ программѣ Особаго Совѣщанія о нуждахъ сельскохозяйственной промышленности, многіе мѣстные Комитеты указываютъ на малонадежность или даже неосуществимость этихъ мѣропріятій при общемъ невѣжествѣ нашихъ крестьянскихъ массъ. Культурное развитіе народа есть главное условіе, напр., для обезпеченія перехода его къ улучшеннымъ системамъ земледѣлія, для усвоенія надлежащихъ пріемовъ хозяйства и для распространенія и развитія спеціальныхъ культуръ или отдѣльныхъ отраслей сельскаго хозяйства. Несомнѣнно, что высшія стороны хозяйства требуютъ и болѣе высокаго умственнаго развитія. Невѣжество же населенія является существеннымъ препятствіемъ въ дѣлѣ распространенія сельскохозяйственныхъ улучшеній. Всякія мѣры требуютъ прежде всего широкой ихъ пропаганды, которая наиболѣе возможна путемъ распространенія соотвѣтственныхъ печатныхъ произведеній. Сплошь и рядомъ хозяйства, даже при желаніи познакомиться съ такими произведеніями и при возможности купить ихъ, не имѣютъ въ своей средѣ грамотныхъ для прочтенія; встрѣчаются и цѣлыя селенія безграмотныхъ. Съ другой стороны, непривычка усвоивать прочитанное въ книгѣ,

непривычка даже при усвоеніи примѣнить на практикѣ прочитанное, непривычка вообще вводить новое — все это представляетъ трудно преодолимые тормозы въ дѣлѣ распространенія улучшенныхъ культуръ.

Въ настоящее время всякія мѣропріятія по улучшенію сельскаго хозяйства въ крестьянской массѣ, нельзя сказать, не полезны, но они разбиваются о массу предразсудковъ въ населеніи, какъ о каменную стѣну. Въ одномъ мѣстѣ это дѣло какъ будто вспыхнетъ, а въ другомъ потухнетъ, даже потухнетъ и тамъ, гдѣ были удачные опыты, напр., посѣва травъ. Причина всего этого лежитъ въ томъ, что нѣтъ въ населеніи сознанія и умѣнья улучшить свое хозяйство: крестьянинъ полагаетъ, что при перемѣнѣ хозяйства по новому лучшаго не получишь, а еще испортишь. Только тѣ и продолжаютъ начатое дѣло по улучшенію хозяйства, кто вполнѣ сознаетъ всю выгодность отъ принятія новыхъ способовъ его. Очень характерно наблюденіе, что подавляющее большинство крестьянъ, обращающихся въ сельскохозяйственные склады Вятскаго земства, составляютъ лица грамотныя, и, вообще, что, если кое-что изъ мѣропріятій этого земства по улучшенію агрикультуры воспринято населеніемъ, то почти исключительно грамотными или при ихъ непосредственномъ воздѣйствіи. Въ то же время стоитъ заговорить съ людьми изъ неграмотныхъ крестьянъ о необходимости сдѣлать то или иное измѣненіе въ пріемахъ хозяйства для того, чтобы услышать общій отвѣтъ: «мы люди темные, гдѣ намъ, старики такъ дѣлали» (Вятская, 434).

Этотъ фактъ свидѣтельствуетъ о неподготовленности крестьянскихъ массъ къ воспріятію улучшенныхъ пріемовъ земледѣлія въ силу лишь народной темноты. Такимъ образомъ не подлежитъ сомнѣнію, что безъ повышенія культурнаго уровня крестьянскаго населенія затруднительны всякія усовершенствованія техники хозяйства, и направленныя на улучшеніе послѣдняго единичныя усилія часто тонутъ въ морѣ общаго невѣжества. Трудно, напр., вводить у насъ усовершенствованные орудія, машины, приборы и т. п., когда некому съ ними работать, некому починить ихъ въ случаѣ всегда возможной поломки. У насъ имѣется немало хозяевъ, снабдившихъ было свои хозяйства машинами и поставившихъ ихъ затѣмъ, послѣ двухъ-трехъ неудачныхъ опытовъ, въ сараи. Возможно ли, напр., вести у насъ борьбу съ сорными травами, когда, какъ бы тщательно отдѣльный хозяинъ ни истреблялъ ихъ на своемъ полѣ, сѣмена ихъ налетятъ къ нему съ сосѣднихъ полей. Такихъ примѣровъ привести можно много, но и указанныхъ, повидимому, достаточно для вывода, что безъ общаго развитія нашего крестьянскаго населенія отдѣльныя агрономическія мѣропріятія Пра-

вительства, земства и частныхъ лицъ, поглощая громадныя средства, будутъ расплываться почти безрезультатно среди общей косности, неумѣнья и неряшества, какъ послѣдствій невѣжества.

Просвѣщеніе народа для развитія животноводства 14).

Развитіе животноводства требуетъ, несомнѣнно, прежде всего соотвѣтственныхъ спеціальныхъ знаній, а затѣмъ и матеріальныхъ средствъ для проведенія этихъ знаній въ жизнь. Само собою разумѣется, что массовое распространеніе подобныхъ спеціальныхъ знаній невозможно школьнымъ путемъ; затѣмъ, очевидно, что насажденіе спеціальныхъ школъ, выпускающихъ исключительно скотоводовъ, не можетъ быть поставлено въ число задачъ, требующихъ особыхъ усилій, какъ со стороны Правительства, такъ и общества. Такимъ образомъ, распространеніе знаній по животноводству проще всего осуществимо путемъ спеціальныхъ изданій, книгъ, журналовъ, брошюръ и т. п. Между тѣмъ это средство, очевидно, мало доступно у насъ при безграмотности народа. Что касается вопроса о матеріальныхъ средствахъ, то нельзя, повидимому, разсчитывать на самихъ нашихъ крестьянъ, такъ какъ свободныхъ капиталовъ, могущихъ быть привлеченными на улучшеніе животноводства, какъ извѣстно, у насъ не имѣется. Если же итти на помощь народу въ этомъ отношеніи средствами Правительства или земства, то, не говоря уже о косности невѣжественнаго населенія, служащей тормозомъ во всякомъ дѣлѣ, а, стало быть, и въ животноводствѣ, невольно возникаетъ вопросъ о колоссальности размѣровъ кредитовъ, которые должны для этого потребоваться. Очевидно, возможно представить себѣ въ теоріи даже поголовное снабженіе деревни, напр., производителями улучшенныхъ породъ скота, но потребовались бы, вѣроятно, и средства на содержаніе ихъ, такъ какъ иначе эти производители при первой же острой нуждѣ или подохли бы безъ корма, или были бы проданы на хлѣбъ. Въ то же время нѣтъ ручательства, что рожденныя животныя пользовались бы вообще сколь-нибудь сноснымъ уходомъ. Такимъ образомъ, и вопросъ о массовомъ улучшеніи животноводства прежде всего наталкивается на необходимость разрѣшенія основного вопроса по подъему сельскохозяйственной промышленности, — вопроса о настоятельности просвѣщенія народа.

Просвѣщеніе народа для успѣшности веденія борьбы съ врагами сельскаго хозяйства 15).

Мѣры по улучшенію животноводства стоятъ въ тѣсной связи съ мѣрами по охраненію скота отъ эпизоотій, а между тѣмъ въ борьбѣ съ послѣдними постоянно приходится сталкиваться съ невѣжествомъ, некультурностью и инертностью крестьянскаго населенія. Первый же поставленный карантинъ, караулъ, который служитъ охраной зараженнаго мѣста отъ здоровыхъ селеній, нарушается крестьяниномъ, такъ какъ для него непонятна польза карантина, а чувство законности въ немъ мало воспитано; поэтому онъ

ночью украдкой пробирается черезъ караулы на лошади изъ здороваго селенія и вскорѣ же платитъ дань своему невѣжеству: лошадь его заразилась и падаетъ, заражая иногда, въ свою очередь, лошадей сосѣдей. Если падетъ животное на пастбищѣ, крестьянинъ не считаетъ нужнымъ его убрать и зарыть. Оно лежитъ нѣсколько дней, заражаетъ цѣлое стадо, и вотъ въ новомъ мѣстѣ совершенно неожиданно разыгрывается эпизоотія. Крестьянинъ, очевидно, не можетъ понять опасности отъ падали, а, если и понимаетъ, то не хочетъ убрать потому, что здоровье и цѣлость животныхъ его сосѣда для него безразличны; у него совершенно отсутствуетъ чувство общественной пользы. И, пока не составятъ протокола или не прикажутъ особо владѣльцу павшаго животнаго, трупъ не убирается. При этихъ условіяхъ, очевидно, какія бы мѣры ни принимались частными владѣльцами, ихъ стада, конюшни и скотные дворы никогда не ограждены отъ заноса эпизоотій.

Еще болѣе затруднительно, вслѣдствіе невѣжества крестьянъ, принятіе мѣръ противъ вредителей сельскохозяйственныхъ культуръ, уже только по условіямъ, при которыхъ борьба съ вредными насѣкомыми можетъ быть успѣшна. Этихъ условій—два; съ одной стороны, знакомство, хотя бы элементарное, съ біологіей насѣкомаго, противъ котораго предпринимаются мѣры, съ другой — участіе въ активной борьбѣ всѣхъ лицъ, на землѣ которыхъ уже появились или ожидается появленіе данныхъ вредителей. Какъ ни необходимо соблюденіе обоихъ названныхъ условій, оно далеко не такъ просто, какъ можетъ казаться. Нѣтъ сомнѣнія, конечно, что достаточно развитой хозяинъ не смотритъ на массовое появленіе насѣкомыхъ, какъ на испытаніе, ниспосланное свыше; онъ, присматриваясь къ своимъ врагамъ, интересуется ихъ дѣятельностью и ищетъ возможности пополнить тѣмъ или инымъ путемъ свои свѣдѣнія о нихъ, обращаясь за справками или къ спеціалистамъ, или къ книгамъ; онъ, наконецъ, предпринимая ту или другую мѣру, дѣйствуетъ по собственному почину и поэтому обдуманно. Совершенно иныя отношенія представляетъ большинство крестьянъ. Крестьяне лишь въ рѣдкихъ случаяхъ сознаютъ полезность такой борьбы. Въ большинствѣ же случаевъ они совершенно не понимаютъ значенія тѣхъ или другихъ мѣръ. Для крестьянина всегда понятна только одна сторона дѣла, именно — то, что примѣненіе тѣхъ или иныхъ мѣръ отнимаетъ у него время, а иногда и деньги. Не понимая значенія мѣръ борьбы, крестьянинъ добровольно не примѣняетъ ихъ. Въ такихъ случаяхъ и принудительное принятіе мѣръ имѣетъ, большею частью, лишь кажущееся значеніе. Въ дѣйствительности же, оно даетъ лишь тотъ результатъ, что мѣры примѣняются неправильно, а потому не достигаютъ цѣли. Такимъ

образомъ знакомство со своими врагами и сознательное отношеніе къ нимъ должны быть поставлены на первомъ мѣстѣ. Ближайшій же и пока единственный способъ выйти изъ этого положенія, какъ вышли изъ него тѣ страны, въ которыхъ борьба съ вредными насѣкомыми правильно и твердо поставлена (какъ, напр., въ Америкѣ, Англіи и въ нѣкоторыхъ другихъ), — это поднятіе культурности сельскаго населенія. Только при этомъ условіи возможно предложить цѣлый рядъ тѣхъ или другихъ мѣръ для ознакомленія населенія съ врагами въ формѣ печатныхъ брошюръ, публичныхъ лекцій, устройства справочныхъ бюро и проч.

Что касается, затѣмъ, борьбы съ оврагами, болотами, песками и пр., то въ настоящее время надѣяться на веденіе ея помощью самодѣятельности самого крестьянскаго населенія уже прямо невозможно, такъ какъ для этой борьбы требуется не только сознаніе ея цѣлесообразности, но и затрата значительныхъ средствъ, которыя, если бы даже они и были налицо у крестьянина, врядъ ли бы были все-таки удѣлены, въ виду указаннаго выше отсутствія чувства общественной пользы и не разъ уже отмѣченной инертности народной массы. Въ то же время принятіе мѣръ борьбы противъ враговъ, песковъ, болотъ и т. п. на средства Правительства или земства еще далеко недостаточно, такъ какъ, вслѣдствіе невѣжества населенія, всѣ произведенныя посадки, устроенныя сооруженія и т. п. потребуютъ охраны ихъ со стороны самихъ крестьянъ.

Поднятіе умственнаго уровня народа въ цѣляхъ охраны сельскохозяйственной собственности [16]).

Обыкновенно для охраны всякой собственности прибѣгаютъ къ мѣрамъ полицейскимъ и карательнымъ. Предполагается, что преступленія предупреждаются бдительностью полиціи или стражи и страхомъ наказанія за содѣянное преступленіе. Но развѣ есть какая-нибудь возможность наполнить лѣса, сады, огороды, поля и луга такою массою стражниковъ, чтобы они могли все это беречь отъ похищеній, когда всѣ преступленія противъ чужой сельскохозяйственной собственности народъ даже не считаетъ преступленіями? По понятію крестьянъ, сады и лѣса, для выращиванія которыхъ человѣкъ употребляетъ относительно немного труда, должны являться достояніемъ каждаго, почти какъ воздухъ или вода. Есть для охраны собственности, повидимому, только одно дѣйствительное средство: это—развитіе въ человѣкѣ уваженія къ чужому имуществу, пробужденіе сознанія, что похищеніе чужой собственности есть столь безчестное дѣяніе, что совершившій его роняетъ себя въ собственныхъ глазахъ, теряетъ душевное спокойствіе и мучится угрызеніями совѣсти. Такой результатъ можетъ быть достигнутъ лишь воздѣйствіемъ на духовную сторону человѣка, путемъ воспитанія и умственнаго развитія.

Въ то же время безъ надлежащаго культурнаго развитія народа создать, при современныхъ условіяхъ, какія-либо новыя гарантіи къ охранѣ собственности, казалось бы, невозможно, и сосѣдство невѣжественныхъ людей, находящихся, въ общемъ, на такомъ уровнѣ матеріальнаго благосостоянія, что имъ терять нечего, такъ какъ взыскать съ нихъ ничего нельзя, и невоспитанныхъ въ уваженіи къ праву и закону, всегда будетъ угрожать собственности, а нерѣдко даже и личности сельскаго обывателя. Нынѣ крестьянинъ не можетъ уважать право собственности, о которомъ онъ не имѣетъ нималѣйшаго представленія, такъ какъ ему вообще свойственъ даже по отношенію къ принадлежащимъ ему самому вещамъ скорѣе инстинктъ разрушенія, а не созиданія: онъ нещадно рубитъ,— безразлично свой или чужой, лѣсъ, даже безъ всякой нужды, мучитъ собственныхъ животныхъ, разоряетъ гнѣзда полезныхъ ему птицъ, истребляетъ въ зародышѣ рыбу въ своихъ водахъ и т. п., дѣлая все это лишь по своей неразвитости. Только одна школа и можетъ, на ряду съ обученіемъ разнымъ знаніямъ, разсѣять эту дикость, насадить, развить и укрѣпить въ крестьянскомъ населеніи, съ его дѣтскаго возраста, понятіе о неприкосновенности чужого имущества.

Просвѣщеніе народа въ цѣляхъ противопожарныхъ [17]).

Пожары, какъ извѣстно, являются жестокимъ бичемъ деревни. Для предупрежденія ихъ предпринимаются по всей Россіи весьма разнообразныя мѣры, но самая дѣйствительная предохранительная противопожарная мѣра, повидимому,—просвѣщеніе народа, которое только одно можетъ воспитать крестьянское населеніе въ сознаніи необходимости быть возможно болѣе осторожнымъ въ обращеніи съ огнемъ для огражденія отъ убытковъ какъ собственнаго имущества отдѣльныхъ деревенскихъ жителей, такъ и имущества ихъ сосѣдей. Въ то же время всѣ непосредственно противопожарныя мѣропріятія, какъ бы они сами по себѣ хороши и цѣлесообразны ни были, не дадутъ ожидаемыхъ результатовъ при темнотѣ и косности народной массы, затрудняющихъ воспріятіе всякихъ новшествъ, къ какой бы области они ни относились. Такимъ образомъ для успѣшности борьбы съ пожарами, систематически подрывающими народное благосостояніе, необходимо, прежде всего, принятіе такихъ общихъ мѣръ, которыя способствовали бы расширенію кругозора и самодѣятельности крестьянскаго населенія, благодаря чему оно имѣло бы возможность и желаніе не только воспринимать и проводить въ жизнь все нужное и полезное, предлагаемое со стороны, но и развить въ этой области свое собственное творчество и энергію, одухотворенныя сознаніемъ.

Просвѣщеніе народа для развитія кооперацій [18]).

Многими указывается, что невѣжество нашихъ крестьянъ является тормозомъ для болѣе или менѣе значительнаго развитія

кооперативныхъ союзовъ. Даже въ культурныхъ странахъ широкое развитіе кооперацій между крестьянами дается нелегко, путемъ настойчивой, умѣлой, хорошо организованной пропаганды. Въ Бельгіи, въ цѣляхъ побужденія къ устройству новыхъ кооперацій и къ поддержкѣ ранѣе образовавшихся, издана была масса книгъ для народа и множество картинъ, наглядно показывавшихъ преимущества кооперацій; по всей странѣ читались лекціи или велись бесѣды, знакомившія населеніе съ порядкомъ устройства кооперацій и съ ихъ пользою. Очевидно, что подобныя проповѣди среди неграмотнаго населенія врядъ ли бы принесли успѣхъ, и потому, для созданія только болѣе или менѣе благопріятной почвы для возможности популяризированія идеи коопераціи, необходимо, прежде всего, озаботиться распространеніемъ грамотности. Особенное значеніе имѣетъ просвѣщеніе народа для кооперацій кредитныхъ, которыя нынѣ, по общему удостовѣренію, функціонируютъ хорошо только тамъ, гдѣ въ роли руководителя ссудо-сберегательнымъ товариществомъ или сельскимъ банкомъ является интеллигентный человѣкъ.

Просвѣщеніе народа для возможности правильнаго рѣшенія вопроса о значеніи общиннаго владѣнія [19]).

Какъ извѣстно, вопросъ о преимуществахъ общинной или подворной формы крестьянскаго землепользованія представляется нынѣ крайне затруднительнымъ для разрѣшенія и, повидимому, главнымъ образомъ потому, что, по мнѣнію нѣкоторыхъ участниковъ мѣстныхъ Комитетовъ, при современномъ низкомъ культурномъ состояніи населенія не можетъ быть и рѣчи о сколько-нибудь положительныхъ данныхъ въ пользу той или другой изъ указанныхъ формъ. Казалось бы, рѣшеніе этого сложнаго вопроса должно быть предоставлено самой жизни, подъ условіемъ скорѣйшаго принятія мѣръ къ подъему умственнаго уровня крестьянской среды; подъ вліяніемъ просвѣщенія населеніе, не стѣсняемое притомъ излишней регламентаціей извнѣ въ пользу общины или разныхъ видоизмѣненій подворной формы, несомнѣнно, само наилучшимъ образомъ сумѣетъ рѣшить этотъ вопросъ въ полномъ соотвѣтствіи съ своими собственными интересами.

Значеніе просвѣщенія народа для распространенія сельскохозяйственныхъ знаній [20]).

Одною изъ самыхъ важныхъ и коренныхъ причинъ, тормозящихъ улучшеніе нашего сельскаго хозяйства, нужно, безъ сомнѣнія, признать почти полное отсутствіе у громаднаго большинства населенія знаній и умѣнія, необходимыхъ для веденія раціональнаго сельскаго хозяйства. Это же отсутствіе является и главною причиною той рутины и примитивности въ техникѣ и экономикѣ земледѣльческаго промысла, какая повсемѣстно замѣчается въ настоящее время, въ особенности въ крестьянскомъ хозяйствѣ. Поэтому, вполнѣ понятно, что самой настоятельной и необходимой мѣрой является распространеніе въ населеніи, всѣми возможными способами, сельскохозяйственныхъ знаній и техническихъ пріемовъ, которые могли бы

поднять наше земледѣліе съ того низкаго уровня, на какомъ оно находится въ настоящее время. Но прежде, чѣмъ проводить въ среду населенія какія-либо знанія, необходимо обратить вниманіе, насколько подготовлено оно къ воспріятію тѣхъ знаній, которыя желательно распространить. Едва ли нужно доказывать, что усвоеніе всевозможныхъ знаній находится въ прямой зависимости отъ культурнаго развитія той среды, въ которой приходится распространять эти познанія. Если культурное развитіе населенія низко, если его образованіе крайне невысоко и, въ громадномъ большинствѣ, оно является совершенно безграмотнымъ, то нельзя ожидать крупныхъ успѣховъ отъ распространенія спеціальныхъ знаній, какими бы способами эти знанія ни проводились въ среду населенія. Въ виду этого нельзя не поставить краеугольнымъ камнемъ успѣха распространенія сельскохозяйственныхъ и техническихъ знаній среди населенія развитіе грамотности и вообще поднятіе культурнаго уровня народа.

Недоступность всеобщаго спеціальнаго сельскохозяйственнаго образованія [21]).

Наилучшій путь распространенія сельскохозяйственныхъ знаній, конечно, школьный, но обучить все подрастающее крестьянское населеніе въ сельскохозяйственныхъ школахъ есть, очевидно, неосуществимая мечта. При народной бѣдности и при той сложности и дороговизнѣ спеціальной сельскохозяйственной школы, какими отличается даже самый пониженный типъ подобныхъ учебныхъ заведеній, государство, разумѣется, не имѣетъ возможности дать ихъ народу достаточно много, и потому должно ограничиваться устройствомъ лишь такого количества сельскохозяйственныхъ школъ, какое необходимо для удовлетворенія потребностей крупныхъ и среднихъ хозяйствъ въ технически подготовленныхъ сельскохозяйственныхъ служащихъ. Съ точки зрѣнія простого народа, съ точки зрѣнія его кровныхъ интересовъ, школы эти являются теперь даже роскошью, такъ какъ прямой, непосредственной пользы отъ нихъ наша крестьянская деревня еще не получаетъ. Опытъ низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ, учрежденныхъ и учреждаемыхъ по существующему нормальному положенію о нихъ, достаточно убѣдительно доказалъ справедливость этого заключенія: ни одна изъ существующихъ школъ не можетъ похвалиться тѣмъ, что ея выученики изъ крестьянъ вернулись въ деревню на отцовскіе надѣлы, — всѣ они ушли и уходятъ на мѣста приказчиковъ, надсмотрщиковъ, старостъ и другихъ служащихъ въ частновладѣльческихъ хозяйствахъ,—уходятъ даже на другія профессіи, ничего общаго съ сельскимъ хозяйствомъ не имѣющія, но не въ деревню. Такимъ образомъ теперешняя низшая сельскохозяйственная школа не только не даетъ въ деревню знаній, но, если можно такъ выразиться, даже отнимаетъ у ней эти знанія въ лицѣ наиболѣе грамотныхъ и развитыхъ крестьянскихъ мальчиковъ.

Очевидно, слѣдуетъ искать другихъ способовъ и средствъ для проведенія въ массу народа сельскохозяйственныхъ знаній, — способовъ, болѣе дешевыхъ и болѣе ведущихъ къ этой цѣли, чѣмъ современныя низшія сельскохозяйственныя школы.

Въ этомъ отношеніи могутъ служить примѣромъ государства Западной Европы и Америки. Они имѣютъ очень мало низшихъ и среднихъ сельскохозяйственныхъ школъ; вліяніе послѣднихъ здѣсь весьма незначительно, однакоже сельское хозяйство этихъ странъ находится на высокой степени развитія. Объясненіе этому одно — широкое распространеніе здѣсь общаго образованія повышеннаго, сравнительно съ нашей начальной школой, уровня, даетъ возможность прививать спеціальныя сельскохозяйственныя знанія внѣшкольнымъ путемъ уже взрослому населенію. Данія, напр., поставляетъ намъ инструкторовъ по молочному дѣлу, получившихъ, въ большинствѣ случаевъ. исключительно практическую подготовку внѣ школы, но прошедшихъ, предварительно этой профессіональной выучки, общеобразовательную школу повышеннаго типа (Вятская, 6).

Слабое воздѣйствіе на неразвитыхъ людей примѣра 22).

Въ дѣлѣ распространенія сельскохозяйственныхъ знанія и умѣнья большое значеніе придается примѣру. Въ видахъ именно воздѣйствія примѣромъ оправдывается устройство средствами Правительства или земства опытныхъ и показательныхъ полей, образцовыхъ фермъ, хозяйствъ и т. п., описаніе и премированіе выдающихся частныхъ хозяйствъ, устройство выставокъ и пр. Однако, всѣ указанныя мѣры возбуждаютъ въ средѣ нѣкоторыхъ Комитетовъ сомнѣніе въ полезности ихъ по примѣненію къ крестьянскому хозяйству. Опыты устройства различныхъ «примѣрныхъ» учрежденій во многихъ мѣстностяхъ показали, что крестьяне обыкновенно сторонятся ихъ, не находя возможнымъ дѣлать полезныя для себя позаимствованія.

Помимо этихъ, развивающихся лишь въ послѣднее время учрежденій, у насъ рядомъ съ крестьянскимъ землевладѣніемъ и хозяйствомъ имѣется много хорошо поставленныхъ помѣщичьихъ хозяйствъ, а также въ отдѣльныхъ мѣстностяхъ много мелкихъ хозяйствъ колонистовъ разныхъ національностей. Конечно, нельзя сказать, чтобы эти культурныя хозяйства не оказывали вовсе никакого вліянія на хозяйства крестьянскія. Распространеніе въ послѣднихъ улучшенныхъ сѣмянъ злаковъ и огородныхъ растеній и отчасти улучшенныхъ породъ животныхъ идетъ изъ хозяйствъ помѣщиковъ и колонистовъ, но эти заимствованія совершаются съ большою медленностью, хотя крестьянинъ имѣетъ предъ глазами вполнѣ пригодные образцы. Эта слабость къ позаимствованіямъ объясняется, главнымъ образомъ, недостаткомъ общаго развитія, вслѣдствіе чего масса крестьянства не имѣетъ даже иниціативы,

чтобы слѣдовать по готовымъ образцамъ и приспособлять ихъ къ своему быту. Дѣлая изъ этихъ образцовъ вполнѣ правильный выводъ о полезности разныхъ знаній, крестьяне, въ общемъ, считаютъ послѣднія недоступными для себя, очевидно, сознавая свою неразвитость и выражая это обыкновенно пословицей: «большому кораблю—большое и плаванье».

Малоуспѣшность внѣшкольнаго сельскохозяйственнаго обученія неразвитаго населенія 23).

Для успѣшности воздѣйствія помянутыхъ «примѣрныхъ» учрежденій, а равно и вообще для распространенія сельскохозяйственныхъ знаній полезна, несомнѣнно, устная популяризація примѣровъ и знаній, осуществляемая посредствомъ разъѣздныхъ инструкторовъ, устройства краткосрочныхъ курсовъ и періодическихъ сельскохозяйственныхъ бесѣдъ для взрослаго крестьянскаго населенія. Результаты такой помощи населенію могутъ получиться разнообразной силы и значенія, въ прямой зависимости отъ масштаба, въ какомъ будетъ или можетъ примѣняться въ данное время такая помощь. Большіе или малые, но результаты такой популяризаціи все же выразятся въ проведеніи сельскохозяйственныхъ знаній, дѣйствительно, въ народную массу. Но, какъ видно изъ существа самаго способа, для полнаго успѣха устной популяризаціи сельскохозяйственныхъ знаній въ нашей деревнѣ все же недостаетъ одного важнаго элемента— подготовленнаго слушателя, такъ какъ основная масса нашего крестьянства не только не просвѣщена, но и не грамотна. Неподготовленная умственно масса слушателей въ большинствѣ случаевъ будетъ ловить на курсахъ и бесѣдахъ лишь одни рецептурныя указанія въ примѣненіи къ тому или другому частному случаю; сообщенныя лекторами свѣдѣнія легко могутъ быть извращены и перепутаны темными слушателями. Лекціи и бесѣды могутъ и должны дать слушателямъ не только матеріальныя знанія, но и толчекъ къ дальнѣйшему пріобрѣтенію знаній, должны возбудить въ слушателѣ нѣкоторый умственный аппетитъ. Чѣмъ и какимъ способомъ можетъ удовлетворить этотъ аппетитъ и провѣрить свое пониманіе нашъ крестьянинъ, если онъ неграмотенъ и книга ему недоступна? Очевидно, что для такой безпомощной аудиторіи, какъ крестьяне, лекціи и бесѣды должны быть повторяемы на однѣ и тѣ же темы нѣсколько разъ до тѣхъ поръ, пока, наконецъ, тѣ или другія свѣдѣнія и положенія путемъ частаго повторенія и толкованія ихъ не войдутъ окончательно въ сознаніе слушателя. И очень трудно все это, и очень малопроизводительна будетъ затрата силъ и средствъ при такой популяризаціи сельскохозяйственныхъ знаній, если на помощь не явится самодѣятельность слушателей въ формѣ самостоятельнаго пользованія подходящею литературою, этимъ наилучшимъ способомъ популяризаціи сельскохозяйственныхъ знаній. Полный успѣхъ дѣла обусловливается,

следовательно, примѣненіемъ устнаго и книжнаго способовъ единовременно, а возможность для этого даетъ лишь распространеніе грамотности среди крестьянскаго населенія.

Общедоступность и обязательность начальнаго обученія 24).

Исходя изъ мысли, что для улучшенія сельскохозяйственной промышленности необходимо прежде всего поднять уровень просвѣщенія всего населенія государства, такъ какъ культурная обработка земли доступна лишь культурному населенію, среди почти всѣхъ мѣстныхъ Комитетовъ высказываются пожеланія о введеніи всеобщаго начальнаго обученія, при чемъ нѣкоторыя лица указываютъ на необходимость введенія обязательности начальнаго обученія съ штрафованіемъ родителей, уклоняющихся отъ обученія своихъ дѣтей.

Соглашаясь въ принципѣ, что обязательное обученіе, быть можетъ, желательно въ будущемъ, при поднятіи умственнаго и экономическаго уровня крестьянской массы, многіе находятъ затруднительнымъ примѣненіе въ настоящее время этой мѣры по слѣдующимъ основаніямъ:

1) Обязательныя постановленія можно дѣлать тогда, когда въ странѣ имѣется наличность условій, которыя позволяли бы эти обязательныя постановленія проводить въ жизнь; этихъ условій въ данное время въ Россіи нѣтъ.

2) Нѣтъ никакихъ основаній полагать, что крестьянинъ чуждается образованія; напротивъ, всякая вновь открытая школа сейчасъ же переполняется.

3) Наблюдается масса случаевъ, когда дѣти не ходятъ въ школу исключительно по бѣдности: не въ чемъ выйти на улицу, а не только пройти иногда нѣсколько верстъ до школы.

4) Часто случается, что подростокъ существенно важенъ въ хозяйствѣ: или при мелкихъ полевыхъ работахъ, или для надзора за младшими, часто грудными, дѣтьми въ то время, какъ родители работаютъ на сторонѣ по найму, или у себя на полѣ, нанять же няньку нѣтъ средствъ.

Въ свою очередь защитники обязательнаго обученія указываютъ:

1) Наши крестьяне такъ неразвиты и настолько недостаточно сознаютъ пользу образованія, что постоянно на вопросъ: «почему не учился»—приходится слышать: «отецъ не пустилъ»; а на вопросъ, заданный отцу: «почему не пустилъ»—отвѣтъ бываетъ совсѣмъ невразумительный, поражающій отсутствіемъ мотивировки. Между тѣмъ даже въ самыхъ культурныхъ странахъ правительства вынуждены защищать право каждаго ребенка учиться именно путемъ обязательности обученія.

2) Несомнѣнно, что при введеніи всеобщаго обязательнаго обученія во всякой деревнѣ должна быть хотя бы одна школа;

несомнѣнно, что уровень экономическаго благосостоянія крестьянства долженъ съ развитіемъ культурности подняться; наконецъ, несомнѣнно, что школа сама будетъ приходить на помощь неимущимъ ученикамъ, что она дѣлаетъ и сейчасъ. Слѣдовательно, само собой падаетъ положеніе, что дѣтямъ не въ чемъ ходить въ школу.

3) Періодъ ученія совпадаетъ съ зимой, когда полевыхъ работъ нѣтъ; слѣдовательно, серьезнаго столкновенія хозяйственныхъ и культурныхъ нуждъ произойти не можетъ. Нельзя не признать, однако, что нынѣ частныя столкновенія происходятъ, но это явленіе безусловно нежелательно, и съ нимъ надо бороться, такъ какъ изъ-за ничтожной выгоды родителей ребенокъ не долженъ терять права на умственное развитіе.

4) Дѣлать обязательныя постановленія при отсутствіи необходимыхъ условій для ихъ выполненія, конечно, безполезно, но право требовать обязательности обученія можно предоставить земствамъ, которыя, очевидно, будутъ пользоваться имъ только при наличности необходимыхъ условій.

Независимо отъ изъясненныхъ выше соображеній, нѣкоторыя лица въ средѣ Комитетовъ высказываются противъ обязательности обученія принципіально, считая невозможнымъ примѣнять въ дѣлѣ просвѣщенія принужденіе.

Говоря о необходимости всеобщаго доступнаго или обязательнаго начальнаго обученія, мѣстные Комитеты имѣютъ въ виду дѣтей обоего пола, но, между прочимъ, многими лицами въ средѣ Комитетовъ указывается на желательность скорѣйшаго, особенно хорошаго, образованія для дѣвочекъ, какъ будущихъ матерей, отъ которыхъ зависитъ первоначальное религіозно-нравственное воспитаніе слѣдующихъ поколѣній крестьянъ, и тѣмъ болѣе, что наблюдаемые нынѣ въ деревнѣ дикія суевѣрія и предразсудки твердо поддерживаются преимущественно женщинами.

Устраненіе стѣсненій частной и общественной иниціативы въ дѣлѣ народнаго просвѣщенія 25).

Признавая просвѣщеніе народа дѣломъ настоятельной надобности и желая въ виду этого возможно скорѣе обезпечить населеніе достаточнымъ числомъ начальныхъ школъ и дополнительныхъ къ послѣднимъ просвѣтительныхъ учрежденій, какъ-то: библіотекъ, читаленъ, народныхъ чтеній и т. п., многія лица въ средѣ мѣстныхъ Комитетовъ указываютъ на возможность облегченія предстоящей задачи посредствомъ широкаго привлеченія къ дѣлу народнаго образованія частной и общественной иниціативы. Недостатка въ таковой иниціативѣ, въ сущности, не замѣчается и теперь, но она очень часто парализуется въ своихъ проявленіяхъ формальными стѣсненіями. Въ устраненіе этихъ стѣсненій, прежде всего, не говоря о различныхъ деталяхъ, слѣдовало бы замѣнить нынѣ

дѣйствующій разрѣшительный порядокъ, носящій въ себѣ много излишней траты времени на переписку между инициаторами и правительственными органами, а равно и на сношенія послѣднихъ другъ съ другомъ, порядкомъ явочнымъ.

При такой постановкѣ дѣла Правительству пришлось бы только выработать тѣ неизбѣжныя требованія, которыя окажется необходимымъ предъявить къ просвѣтительнымъ учрежденіямъ всѣхъ родовъ, и затѣмъ организовать надлежащимъ образомъ надзоръ за выполненіемъ этихъ требованій. По отношенію къ распространенію грамотности, разрѣшеніе вопроса о допущеніи явочнаго порядка должно имѣть особенно благотворное значеніе, такъ какъ при нашихъ разстояніяхъ между поселеніями развитіе домашняго совмѣстнаго начальнаго обученія дѣтей могло бы очень сократить расходы на устройство школъ.

Въ настоящее время по деревнямъ существуетъ много домашнихъ школъ грамоты, возникшихъ совершенно частнымъ образомъ изъ двухъ параллельныхъ потребностей: однихъ—учиться, другихъ—учить, иногда совершенно безкорыстно, а въ большинствѣ случаевъ за плату, по соглашенію съ родителями учениковъ. О такихъ домашнихъ школахъ рѣдко кто знаетъ, даже изъ мѣстныхъ властей, и рѣдко кто противодѣйствуетъ, хотя это—школы неофиціальныя. На существованіе такихъ школъ указываетъ, между прочимъ, народная перепись, отмѣтившая много умѣющихъ читать и писать въ такихъ мѣстахъ, гдѣ офиціальныхъ школъ нѣтъ. Вольными деревенскими учителями являются грамотныя лица всѣхъ сословій и положеній, живущія въ деревнѣ, такъ какъ на всякое предложеніе обучать дѣтей ученики охотно появляются. Невозможно, конечно, желать, чтобы дѣло народнаго образованія дѣлилось между контролируемой Правительствомъ школою и этими, часто совсѣмъ неподготовленными, учителями, но нынѣ существующія неофиціальныя школы есть залогъ для будущаго развитія въ деревнѣ частнаго обученія людьми культурными по программѣ, которая будетъ признана Правительствомъ необходимою для низшихъ народныхъ школъ.

Что касается затѣмъ привлеченія частной инициативы къ распространенію чисто спеціальныхъ знаній, въ томъ числѣ и сельскохозяйственныхъ, то, казалось бы, въ этомъ дѣлѣ не можетъ быть мѣста для какихъ-либо опасеній, вызывающихъ обыкновенно стѣсненія частной инициативы въ просвѣтительной дѣятельности, и особенно при условіи, если бы веденіе различнаго рода бесѣдъ, курсовъ и т. п. было поставлено подъ контроль земства, училищныхъ совѣтовъ и сельскохозяйственныхъ обществъ.

Мѣстные нарѣчія и языки 26).

Нѣкоторые изъ участниковъ мѣстныхъ Комитетовъ возбуждаютъ вопросъ о допущеніи мѣстныхъ языковъ и нарѣчій, не въ ущербъ русскому, для школьныхъ объясненій. Въ связи съ этимъ высказываются пожеланія объ изданіи русскихъ учебниковъ, параллельно съ переводами на мѣстныя нарѣчія, пособій и книгъ на мѣстныхъ языкахъ. Особое значеніе допущеніе мѣстнаго языка имѣетъ для курсовъ, бесѣдъ, народныхъ чтеній, предлагаемыхъ взрослому населенію, и особливо въ отношеніи распространенія сельскохозяйственныхъ знаній. Въ этомъ послѣднемъ отношеніи и теперь приходится даже въ школахъ прибѣгать къ мѣстному языку, такъ какъ многіе спеціальные термины русскаго языка на мѣстномъ нарѣчіи имѣютъ иное значеніе или вовсе непонятны. Въ цѣляхъ поднятія сельскохозяйственной промышленности представляется весьма желательнымъ также допущеніе періодической печати и вообще книгоиздательства на мѣстныхъ нарѣчіяхъ, такъ какъ во многихъ мѣстностяхъ государства все даваемое русской печатью не можетъ быть использовано въ должной мѣрѣ за отсутствіемъ хорошаго знанія русскаго языка.

Подготовка учительскаго персонала 27).

Вопросъ о введеніи всеобщаго обученія тѣсно связанъ съ вопросомъ объ учителяхъ, но, однако, не въ количественномъ отношеніи, какъ иногда на это указывается противниками усиленія народнаго образованія, а исключительно въ смыслѣ качественнаго улучшенія учительскаго персонала. Дѣло въ томъ, что недостатка въ учителяхъ, не получившихъ большой образовательной подготовки и выдержавшихъ только учительскіе экзамены, вовсе не ощущается и, надо думать, нельзя и предвидѣть. Въ настоящее время въ учителя, кромѣ лицъ съ спеціальнымъ педагогическимъ образованіемъ, полученнымъ въ учительскихъ семинаріяхъ и институтахъ, поступаютъ люди, не окончившіе курса среднихъ учебныхъ заведеній, духовныхъ семинарій, желающіе избавиться отъ отбыванія воинской повинности и не сумѣвшіе пристроиться инымъ способомъ. Эти лица, несомнѣнно, всегда будутъ находиться къ услугамъ школъ. Съ сравнительно лучшею образовательною подготовкою являются обыкновенно въ народную школу учительницы, большею частью окончившія курсъ среднихъ учебныхъ заведеній, но и учительницы отчасти комплектуются изъ выдержавшихъ по окончаніи низшаго образованія учительскій экзаменъ. При указанномъ положеніи дѣла, казалось бы, необходимо въ цѣляхъ улучшенія начальной школы, долженствующей не только давать знанія, но и воспитывать своихъ учениковъ, озаботиться обезпеченіемъ ея учительскимъ персоналомъ съ повышеннымъ умственнымъ и нравственнымъ уровнемъ. Само собою разумѣется, что качественное улучшеніе учительскаго персонала лучше всего было бы достигнуто увеличеніемъ спеціальныхъ

педагогическихъ учебныхъ заведеній, какъ-то: институтовъ, семинарій (въ томъ числѣ и женскихъ), учительскихъ школъ и т. п., но для достиженія этого въ возможно скорѣйшее время потребуются большія затраты, почему и необходимо, на ряду съ этимъ средствомъ, воспользоваться организаціей соотвѣтственно поставленныхъ учительскихъ курсовъ и съѣздовъ. Залогъ успѣха дѣла заключается въ отмѣчаемомъ постоянно стремленіи нашихъ народныхъ учителей къ совершенствованію своей работы и къ дальнѣйшему образованію. Такъ какъ учительскій персоналъ, помимо своего прямого дѣла, можетъ быть, повидимому, съ успѣхомъ привлекаемъ къ распространенію сельскохозяйственныхъ знаній, путемъ ли школьнаго преподаванія, путемъ ли веденія спеціальныхъ курсовъ для взрослыхъ, лекцій и бесѣдъ по сельскому хозяйству съ устройствомъ опытно-показательныхъ участковъ на школьныхъ земляхъ, то многими высказываются пожеланія о введеніи въ курсъ учебныхъ заведеній какъ спеціально учительскихъ, такъ и обычно дающихъ учителей, преподаванія вообще природовѣдѣнія и сельскаго хозяйства въ частности, а также объ устройствѣ спеціальныхъ для учителей курсовъ по сельскому хозяйству какъ при сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеніяхъ и учрежденіяхъ, въ родѣ опытныхъ станцій и образцовыхъ фермъ, такъ и на учительскихъ съѣздахъ и курсахъ.

Устройство учительскихъ съѣздовъ [28]).

Однимъ изъ важнѣйшихъ залоговъ плодотворности всякой дѣятельности является ея жизненность, лучшимъ средствомъ достиженія которой служитъ обмѣнъ мыслей, знаній, опыта и наблюденій между всѣми непосредственными работниками въ области данной дѣятельности. Поэтому, именно, дѣло народнаго образованія, имѣющее цѣлью разрѣшеніе столь сложнаго вопроса, какъ нравственное воспитаніе и умственное развитіе народа, нуждается въ устройствѣ учительскихъ съѣздовъ. Эти съѣзды были разрѣшены впервые въ 1881 г. вслѣдствіе многочисленныхъ ходатайствъ отъ училищныхъ начальствъ и земскихъ учрежденій. Разрѣшеніе это дѣйствовало въ теченіе 5 лѣтъ и вновь воспослѣдовало въ 1899 г. вслѣдствіе поступившихъ о томъ ходатайствъ. Но временныя правила 1899 г. объ учительскихъ съѣздахъ не лишены недостатковъ, которые должны вредно отзываться на плодотворности работъ учительскихъ съѣздовъ. Такъ, предсѣдателемъ и руководителемъ съѣзда состоитъ мѣстный инспекторъ народныхъ училищъ или другое должностное лицо учебнаго вѣдомства, по назначенію попечителя округа. Голосованія мнѣній не допускается, а высказанныя мнѣнія въ отчетѣ съѣзда излагаются лишь послѣ обсужденія ихъ предсѣдателемъ съѣзда или директоромъ народныхъ училищъ. Срокъ съѣздовъ ограниченъ семью днями. Нѣсколько съѣздовъ одновременно въ одной и той же

губерніи не могутъ быть разрѣшены. Открытіе съѣздовъ разрѣшается по соглашенію попечителя округа съ губернаторомъ, которые послѣ этого одобряютъ и списокъ лицъ, желающихъ участвовать на съѣздѣ, составляемый, равно какъ и программа занятій съѣзда, инспекторомъ народныхъ школъ. Къ участію въ съѣздѣ, кромѣ учащихъ и лицъ учебнаго начальства, могутъ быть допускаемы лица, давшія средства на устройство съѣзда, или представители тѣхъ учрежденій, которыя дали таковыя средства. Изъ этого обозрѣнія помянутыхъ правилъ нельзя не усматривать, что власть, данная предсѣдателю по отношенію къ мнѣніямъ участниковъ съѣзда, при чемъ этотъ предсѣдатель является для большинства участниковъ ближайшимъ начальникомъ, едва-ли можетъ содѣйствовать подъему интереса и плодотворности съѣзда. Повидимому, нѣтъ основаній для лишенія учительскихъ съѣздовъ права, принадлежащаго всякимъ другимъ съѣздамъ, дѣлать ни для кого необязательныя постановленія и возбуждать ходатайства по предметамъ своей спеціальности. Въ опредѣленный для съѣздовъ короткій срокъ, очевидно, даже при усиленныхъ занятіяхъ возможно обстоятельно разсмотрѣть лишь немногіе вопросы, а поверхностнаго разсмотрѣнія таковыхъ, конечно, желать нельзя. Съѣзды въ одномъ и томъ же инспекторскомъ участкѣ могутъ быть открываемы лишь черезъ значительный промежутокъ времени, въ зависимости отъ числа такихъ участковъ въ губерніи, между тѣмъ, очевидно, желателенъ возможно частый созывъ съѣздовъ. Открытіе съѣздовъ, при настоящихъ требованіяхъ, тормозится, несомнѣнно, излишней перепиской, при чемъ двойное одобреніе списка участниковъ, т. е. учащихъ и членовъ училищнаго совѣта, которые уже по своему служебному положенію представляются лицами, политически и нравственно надежными, казалось бы, является только формальностью; представители отъ земствъ и городовъ тоже врядъ ли могутъ нуждаться въ особомъ разрѣшеніи, а частныя лица, дающія средства на съѣздъ, могли бы допускаться, очевидно, властью предсѣдателя, имѣющаго къ тому же право удалять изъ собранія членовъ. Совершенно необъяснимымъ представляется требованіе, по которому училищные совѣты и предсѣдатели ихъ — предводители дворянства, имѣющіе, по Положенію 1874 г. о начальныхъ училищахъ, важное значеніе въ повседневной жизни народной школы, на учительскихъ съѣздахъ, занимающихся вопросами той же школьной жизни и удовлетворенія потребностей населенія въ начальномъ образованіи, должны имѣть значеніе лишь простыхъ участниковъ съѣзда, которые даже не всегда могутъ быть допущены на съѣздъ. Очевидно, указанное требованіе не отвѣчаетъ духу Положенія 1874 г., и было бы правильнѣе и полезнѣе въ интересахъ дѣла возложить открытіе съѣздовъ и наблю-

деніе за ходомъ занятій на училищные совѣты, при чемъ предсѣдательствовать на съѣздѣ, по праву, долженъ бы предводитель дворянства.

Устройство учительскихъ курсовъ 29).

Учительскіе курсы и нынѣ устраиваются для подготовки къ учебному дѣлу лицъ съ сравнительно ограниченнымъ развитіемъ какъ общеобразовательнымъ, такъ и педагогическимъ. Однако, открываются эти курсы большею частью только послѣ продолжительныхъ ходатайствъ. Между прочимъ, устройство ихъ въ значительной степени тормозится тѣмъ обстоятельствомъ, что руководителями курсовъ обыкновенно назначаются лица безъ вѣдома и согласія тѣхъ общественныхъ учрежденій, которыя даютъ средства на курсы. Важное значеніе курсовъ съ допущеніемъ на нихъ чтеній и занятій по законченнымъ программамъ методики, педагогики и общихъ наукъ между тѣмъ врядъ ли можетъ подлежать сомнѣнію, при отмѣчаемой всюду неподготовленности учительскаго персонала къ его педагогической дѣятельности. Тѣ же курсы съ введеніемъ на нихъ чтеній по сельскому хозяйству могутъ сослужить большую службу въ дѣлѣ распространенія сельскохозяйственныхъ знаній. При стремленіи учительскаго персонала къ самообразованію и легко получаемомъ матеріальномъ содѣйствіи со стороны мѣстныхъ общественныхъ учрежденій учительскіе курсы могли бы и должны устраиваться возможно чаще и повсемѣстно, но для этого необходима прежде всего нравственная поддержка правительственныхъ органовъ. Вопросъ о томъ, кому должна принадлежать организація учительскихъ курсовъ, повидимому, разрѣшается Положеніемъ 1874 года о начальныхъ училищахъ, по которому заботы по снабженію школъ учителями отнесены къ вѣдомству земства.

На ряду съ учительскими курсами и съѣздами большое значеніе для повышенія умственнаго и нравственнаго уровня учителей имѣетъ обезпеченіе имъ возможности самообразованія при посредствѣ самостоятельнаго чтенія. Но этотъ вопросъ стоитъ уже въ связи съ устройствомъ школьныхъ библіотекъ и будетъ поэтому разсмотрѣнъ въ отдѣлѣ, касающемся постановки начальной школы.

Улучшеніе матеріальнаго положенія народныхъ учителей 30).

Съ вопросомъ о наилучшей организаціи школьнаго дѣла, соотвѣтственно требованіямъ жизни, неразрывно связана необходимость лучшаго матеріальнаго обезпеченія учителей. Нѣтъ болѣе важнаго и отвѣтственнаго труда, чѣмъ воспитаніе и образованіе народа, и нѣтъ ничтожнѣе за интеллигентный трудъ вознагражденія, чѣмъ то, которое получаетъ учитель.

Встрѣтить земскаго учителя, получающаго содержанія по 15—20 руб. въ мѣсяцъ,—дѣло самое обыкновенное; что же касается до народныхъ школъ духовнаго вѣдомства (церковно-приходскихъ и школъ грамоты), то, по даннымъ 1899 года, оказывается, что изъ

33 тысячъ учащихъ почти 19 тысячъ, или 58% получаютъ до 100 р. въ годъ, отъ 100 до 200 р.—9½ тысячъ, или 28%, отъ 200 до 300 р.—около 3 тысячъ, или 9%, отъ 300 до 400 р.—только 1½ тысячи, или 4%, и отъ 400 до 500 р. въ годъ всего только 300 учителей, или 1%. Эта крайняя экономическая необезпеченность въ настоящемъ и жестокая перспектива надорвать силы, подточить здоровье и сдѣлаться инвалидомъ послѣ нѣсколькихъ лѣтъ добросовѣстнаго труда заставляютъ лучшихъ учителей отказываться отъ своихъ стремленій работать на любимомъ поприщѣ и искать для приложенія своего труда другихъ занятій. И чѣмъ выше въ умственномъ отношеніи стоитъ учитель, чѣмъ его дѣятельность, слѣдовательно, была бы плодотворнѣе для школы, тѣмъ легче ему сдѣлать переходъ на другую службу. Почти повсемѣстно отмѣчается бѣгство учителей на мѣста по винной монополіи, на должности волостныхъ писарей, приказчиковъ въ частныя имѣнья и т. п. Само собою разумѣется, что съ матеріальнымъ обезпеченіемъ учителя его роль и значеніе для дѣла народнаго образованія имѣли бы иной характеръ: не проявляя такой жадной погони за постороннимъ заработкомъ, на который его толкаетъ въ настоящее время нужда, учитель съ большей интенсивностью работалъ бы въ школѣ, охотнѣе принялъ бы участіе и въ другихъ просвѣтительныхъ начинаніяхъ для народа. Въ этихъ видахъ въ средѣ мѣстныхъ Комитетовъ проектируется увеличеніе жалованья учителямъ, снабженіе ихъ квартирами, предоставленіе правъ на пенсіи и т. п. Независимо отъ этого, указывается на необходимость повышенія жалованья учителямъ, занимающимся распространеніемъ сельскохозяйственныхъ знаній, устраивающимъ на школьныхъ земляхъ сады, огороды, опытныя поля, пасѣки и т. п.

Умственный и образовательный уровень духовенства 31).

Выше уже было указано на необходимость улучшенія религіозно-нравственнаго воспитанія народа. Это — дѣло до извѣстной степени школы, но еще въ гораздо большей мѣрѣ — духовенства. Между тѣмъ наше сельское духовенство не получаетъ, повидимому подготовки, которая ближе всего отвѣчала бы этого рода задачѣ. Такъ, указывается, что, за рѣдкими исключеніями, наши сельскіе священники принадлежатъ, въ сущности, къ людямъ двухъ типовъ. Первая категорія сельскаго духовенства состоитъ изъ людей (по большей части уже пожилыхъ), близкихъ своей доступностью сердцу простого народа: сами священники опростились, живутъ жизнью, одинаковой съ народной, относятся съ полныхъ благодушіемъ къ народнымъ суевѣріямъ и предразсудкамъ, ведутъ свое хозяйство тѣмъ же способомъ, какъ и крестьяне, пользуясь, сколь возможно, даровымъ трудомъ послѣднихъ, или устраивая у себя «помочи» по праздничнымъ днямъ «за угощеніе», или ссужая ихъ въ дни край-

ней нужды хлѣбомъ или деньгами. Очевидно, что для этой части духовенства просвѣщеніе народа представляется дѣломъ не только хлопотливымъ, но даже излишнимъ. Духовенства этого рода, однако, годъ отъ года становится меньше. Священники другой категоріи, большею частью молодые, окончившіе курсъ въ духовной семинаріи, люди развитые односторонне, съ жизнью совершенно незнакомые, сами не занимаются сельскимъ хозяйствомъ, отъ народа держатся далеко, говорятъ съ нимъ сухо, холодно и не располагаютъ его къ искреннему вполнѣ довѣрчивому отношенію. Такіе пастыри, принимающіе свою должность сельскаго священника болѣе по обязанности, чѣмъ по призванію, стремятся поскорѣе получить приходъ почище и побогаче, переходятъ часто съ мѣста на мѣсто и удѣляютъ лишь малую долю своихъ заботъ просвѣщенію народа. Получивъ въ семинаріи исключительно схоластическое развитіе, направленное на подготовку полемизаторовъ съ католичествомъ, протестантствомъ и расколомъ, эти священники говорятъ простому народу малопонятныя, сухія, безжизненныя проповѣди объ отвлеченныхъ истинахъ и не удовлетворяютъ совершенно его духовной жаждѣ. Изъ священниковъ послѣдней категоріи вырабатываются съ теченіемъ времени иногда и хорошіе пастыри, пользующіеся добрымъ, сильнымъ вліяніемъ на народъ и заслуженною славою, но лишь подъ вліяніемъ горькаго опыта столкновенія съ жизнью, большого труда надъ самимъ собою и счастливыхъ обстоятельствъ, когда явится возможность почитать, побесѣдовать съ дѣйствительно образованными людьми и расширить этимъ свой кругозоръ. Между тѣмъ слѣдуетъ сказать, что сельскому священнику затруднительно близкое соприкосновеніе съ настоящей интеллигенціею, такъ какъ она, къ сожалѣнію, относится къ нему безъ того вниманія, которое удѣляетъ лицамъ иного образованія и воспитанія.

Измѣненіе программы духовныхъ семинарій 32).

Малая приспособленность нашего духовенства къ пастырской дѣятельности въ деревнѣ объясняется неудовлетворительностью для современной жизни постановки образованія въ спеціальныхъ школахъ, подготовляющихъ сельскихъ священниковъ. Почти одна пятая изъ одиннадцатилѣтняго образовательнаго курса (5 лѣтъ въ духовномъ училищѣ и 6 въ духовной семинаріи) употребляется на обязательные языки — латинскій и греческій и необязательные — еврейскій, французскій и нѣмецкій, которые нужны только немногимъ ученикамъ, идущимъ въ духовную академію, а для остальныхъ, большею частью будущихъ сельскихъ пастырей, являются лишь ненужнымъ балластомъ, который скоро по окончаніи курса и выкидывается изъ головы. Большая часть остального времени отведена на преподаваніе богословія, особенно въ двухъ послѣднихъ классахъ семинаріи, гдѣ изучаются уже тонкости его, нужныя

исключительно для полемики съ раскольниками и представителями инославныхъ вѣроисповѣданій. Общеобразовательные же предметы проходятся въ духовныхъ школахъ очень слабо и въ слишкомъ уже урѣзанномъ видѣ: по исторіи сообщаются одни голые факты безъ ихъ освѣщенія, литература оканчивается на Гоголѣ, физика изучается въ одинъ годъ при двухъ недѣльныхъ урокахъ и т. п. Нѣсколько лѣтъ тому назадъ въ духовныхъ семинаріяхъ начали преподавать медицину, но на нее назначается всего одинъ часъ въ недѣлю въ двухъ послѣднихъ классахъ. Казалось бы, желательно измѣнить эту программу въ видахъ подготовки общеобразованныхъ священниковъ, могущихъ быть дѣйствительно руководителями народа. Желательно, чтобы сельскій пастырь основательно зналъ исторію народной жизни, народный бытъ, родную и, несомнѣнно, новѣйшую литературу, физику, естествовѣдѣніе, сколь возможно лучше, медицину (подача первоначальной помощи), сельское хозяйство, государственное устройство родной страны, былъ бы знакомъ съ тѣми законами, которые тѣсно касаются крестьянской жизни. Желательно, чтобы при любви къ своему высокому и великому служенію, которую должно развить въ его душѣ школьное воспитаніе, сельскій священникъ былъ дѣйствительно пастыремъ своей паствы, почаще и умѣло пользовался живымъ словомъ съ церковной и школьной кафедры и въ частныхъ бесѣдахъ, которыя такъ любитъ нашъ простолюдинъ, своей жизнью давалъ бы добрый примѣръ для подражанія и вообще возможно глубже развивалъ въ народѣ нравственное ученіе Спасителя. Въ то же время желательно, чтобы сельскій священникъ являлся въ деревнѣ распространителемъ не только духовнаго свѣта, но и полезныхъ практическихъ знаній, прилагая пріобрѣтенныя имъ въ школѣ свѣдѣнія по сельскому, напр., хозяйству къ введенію улучшенныхъ культуръ на церковномъ участкѣ, къ устройству образцоваго сада, огорода или пасѣки. Хотя и рѣдко, но и нынѣ такіе священники встрѣчаются, а это служитъ залогомъ, что при лучшей школьной подготовкѣ можно смѣло ожидать значительнаго увеличенія числа просвѣщенныхъ дѣятелей изъ среды духовенства.

Обезпеченіе матеріальнаго положенія духовенства 33).

На ряду съ требованіемъ подъема образовательнаго уровня нашихъ сельскихъ священниковъ въ средѣ мѣстныхъ Комитетовъ указывается, что сельское духовенство нынѣ не можетъ оказывать того вліянія, которое оно призвано проявлять на населеніе, вслѣдствіе своего, зависимаго отъ прихожанъ, матеріальнаго положенія. Эта зависимость построена на ошибочномъ толкованіи Апостольскаго правила о необходимости для пастырей «питанія отъ алтаря», которое совершенно извращаетъ значеніе миссіи духовенства и вовсе не создаетъ ему предполагаемаго обезпеченія. Это правило устана-

вливало обязанность, но не право; оно лишь ограничивало для духовенства общечеловѣческое право на заработокъ, указывая на несовмѣстимость для духовенства какихъ-либо постороннихъ занятій. Если оно указывало на алтарь, какъ на источникъ обезпеченія священника, то не ради какихъ-либо особыхъ священныхъ соображеній, а въ виду лишь простыхъ требованій исторической минуты, когда для гонимыхъ христіанъ государственные средства были закрыты. Нынѣ положеніе вещей измѣнилось, но священникъ все также лишенъ права на посторонній заработокъ и потому вынужденъ, особенно въ деревнѣ, прибѣгать къ требованіямъ отъ прихожанъ вознагражденія за совершеніе требъ. Это зависимое положеніе духовенства дискредитируетъ его въ глазахъ его паствы, не могущей относиться съ потребнымъ уваженіемъ къ своимъ духовнымъ пастырямъ. Чтобы создать для деревни истиннаго пастыря, способнаго и достойнаго насаждать добрыя начала, необходимо обезпечить духовенству возможность честнаго и мирнаго труда на его служебномъ поприщѣ, безъ заботы о насущномъ хлѣбѣ, а для этого слѣдуетъ принять матеріальное обезпеченіе его всецѣло на средства государства, съ устраненіемъ доходовъ непосредственно отъ прихожанъ. Сознавая ненормальность существующаго нынѣ положенія, духовное вѣдомство начинаетъ постепенно вводить плату жалованья духовенству, но, во-первыхъ, въ недостаточномъ и неодинаковомъ размѣрѣ, а главное, далеко не всѣмъ священникамъ даже въ одномъ и томъ же районѣ, что нисколько не поправляетъ дѣла, ибо не уменьшаетъ сборовъ за требы. Насколько же тяжело ложатся эти сборы на крестьянъ, можно судить по тому, что въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ за свадьбу принято брать по 15 рублей съ жениха и по 5—7 рублей съ невѣсты за «выводную» (Владимірская, 183). Только при полной отмѣнѣ всякихъ обязательныхъ сборовъ за необходимыя требы, строгомъ таксированіи менѣе необходимыхъ требъ, если эти сборы уже неизбѣжны, и назначеніи достаточнаго жалованія всему безъ исключенія духовенству настоящее положеніе измѣнится къ лучшему, и приходскій священникъ, матеріально обезпеченный, получитъ возможность посвятить себя своему прямому долгу.

Въ настоящее время духовенство пользуется доходами съ церковныхъ земель, что слѣдуетъ сохранить и въ будущемъ, какъ связь его съ земледѣльческимъ классомъ, но, быть можетъ, надлежитъ принять въ расчетъ при назначеніи жалованья различную доходность церковныхъ земель.

Развитіе средняго и высшаго образованія 34).

Выдвигая на первый планъ заботы о просвѣщеніи народа и указывая на необходимость введенія всеобщаго школьнаго обученія среди нашихъ крестьянъ, мѣстные Комитеты въ то же время на-

ходятъ желательнымъ поднятіе образовательнаго уровня и другихъ сословій. Въ средѣ послѣднихъ самое видное мѣсто, по значенію для сельскохозяйственной промышленности, занимаетъ помѣстное дворянство, стѣсненное нынѣ въ дѣлѣ образованія своихъ дѣтей, съ одной стороны, отдаленностью отъ имѣній среднихъ и высшихъ учебныхъ заведеній, а съ другой—и вообще недостаткомъ въ нихъ. Между тѣмъ дѣло образованія дѣтей представляется настолько серьезнымъ, что дворянство нерѣдко бываетъ вынуждено переселяться въ города подъ вліяніемъ желанія дать надлежащее образованіе и воспитаніе своему будущему поколѣнію. Одною изъ мѣръ противъ такого ухода изъ деревни безусловно нужныхъ ей дѣятелей могло бы быть устройство среднихъ учебныхъ заведеній возможно ближе къ деревнѣ, а именно, въ уѣздныхъ городахъ съ учрежденіемъ при этихъ заведеніяхъ пансіоновъ. Затѣмъ и переѣздъ въ городъ далеко не всегда гарантируетъ дѣтей высшихъ сословій, что они получатъ образованіе, такъ какъ число среднихъ и высшихъ учебныхъ заведеній какъ общеобразовательныхъ, такъ и спеціальныхъ, а равно вмѣстимость ихъ не соотвѣтствуютъ потребности, и мѣста здѣсь, если можно такъ выразиться, берутся съ бою. Нѣтъ сомнѣнія, что этому можетъ помочь только увеличеніе числа учебныхъ заведеній. Однако, даже если бы наши общеобразовательныя заведенія и оказались доступными, то возникаетъ вопросъ, насколько образованіе, даваемое ими, соотвѣтствуетъ дѣйствительно нуждамъ сельскохозяйственной промышленности и потребностямъ нашего высшаго сословія. Въ то же время необходимо имѣть въ виду, что наши спеціальныя сельскохозяйственныя училища не могутъ удовлетворить потребности въ общемъ развитіи, и дворяне своихъ дѣтей въ нихъ не могутъ отдавать уже потому, что это значило бы отказываться для своего потомства отъ тѣхъ правъ и того широкаго выбора будущей дѣятельности, которые предоставляютъ своимъ питомцамъ наши гимназіи и университеты.

Недостатки общей средней школы 35).

Наша общая средняя школа, въ которой нынѣ получаетъ образованіе большинство болѣе крупныхъ землевладѣльцевъ, построена при полномъ игнорированіи нуждъ и запросовъ сельскохозяйственной Россіи, что не можетъ, конечно, не отзываться на успѣхахъ нашихъ среднихъ и крупныхъ хозяйствъ. Гимназическій курсъ составленъ такъ, что оставляетъ учениковъ въ полномъ невѣдѣніи относительно того, что имѣетъ какое-либо отношеніе къ природѣ вообще и сельскому хозяйству въ частности. Если не считать элементарнаго курса физики, то наши землевладѣльцы, оканчивая 8 классовъ гимназіи, не получаютъ въ послѣдней рѣшительно никакихъ свѣдѣній и никакихъ навыковъ, которые могли бы помочь имъ разбираться въ ихъ дѣятельности и сознательно относиться

къ окружающимъ ихъ явленіямъ. Нельзя требовать, конечно, отъ средней школы, чтобы она давала спеціальныя сельскохозяйственныя познанія, но слѣдуетъ желать, чтобы школа, воспитывающая людей, вся будущая жизнь которыхъ должна пройти въ самомъ близкомъ соприкосновеніи съ природой и ея явленіями, не только давала возможно полныя свѣдѣнія объ явленіяхъ и законахъ природы, но и будила съ ранняго возраста интересъ къ природѣ, воспитывая наблюдательность, любовь къ изученію ея явленій, знакомя съ необходимыми для этого методами. Недостатокъ знаній можетъ быть до извѣстной степени пополненъ чтеніемъ, но то, что въ указанномъ отношеніи не дается школою въ юношескомъ воспріимчивомъ возрастѣ, остается незаполненнымъ всю жизнь и отражается на всей дѣятельности нашихъ хозяевъ, лишая ихъ сознательности въ работѣ. Между тѣмъ, очевидно, только вполнѣ сознательный трудъ можетъ быть производительнымъ въ полной мѣрѣ. Изъ всего изложеннаго видно, насколько необходимо введеніе въ программу нашей общей средней школы возможно полнаго и законченнаго курса природовѣдѣнія, дополненнаго даже, быть можетъ, основами сельскаго хозяйства. Этою мѣрою было бы облегчено дальнѣйшее пріобрѣтеніе нашими землевладѣльцами сельскохозяйственныхъ знаній какъ опытнымъ, такъ и теоретическимъ путемъ въ ихъ послѣдующей дѣятельности.

Увеличеніе числа общихъ и спеціальныхъ среднихъ и высшихъ учебныхъ заведеній 36).

Наши университеты такъ же, какъ и гимназіи, совершенно игнорируютъ какую-либо подготовку къ послѣдующей сельскохозяйственной дѣятельности, а спеціальныхъ высшихъ сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеній у насъ слишкомъ мало. Въ то же время надо имѣть въ виду, что лицу, получившему высшее образованіе, въ настоящее время, при некультурности нашей деревни, тяжело жить въ ней, а при малочисленности у насъ образованныхъ людей и невыгодно, такъ какъ оно всегда имѣетъ возможность лучше устроиться въ матеріальномъ отношеніи въ городѣ, преимущественно на государственной службѣ, а нерѣдко и посредствомъ занятій въ частныхъ промышленныхъ предпріятіяхъ. Вообще говоря, для процвѣтанія деревни крайне необходимо увеличеніе числа общихъ и спеціальныхъ среднихъ и высшихъ учебныхъ заведеній, такъ какъ у насъ вездѣ и во всемъ чувствуется большой недостатокъ въ надлежаще образованныхъ и подготовленныхъ дѣятеляхъ. Такъ, мы почти совершенно не имѣемъ въ деревнѣ образованныхъ начальниковъ; земства постоянно испытываютъ большія затрудненія въ пріисканіи врачей, строительныхъ и дорожныхъ техниковъ, агрономовъ, хорошихъ учителей, ветеринарныхъ врачей и т. п.; наше сельское населеніе всѣхъ сословій вынуждено постоянно обращаться по судебнымъ дѣламъ къ лицамъ, не имѣющимъ юридической подготовки и т. д. Съ теченіемъ времени эти затрудненія въ пріисканіи для деревни образованныхъ людей, очевидно, должны будутъ только возрастать въ связи съ болѣе и болѣе развивающеюся потребностью въ таковыхъ лицахъ. При такомъ положеніи дѣла нельзя, конечно, разсчитывать только на образованныхъ лицъ высшихъ сословій, а потому, на ряду съ увеличеніемъ числа учебныхъ заведеній, необходимо озаботиться открытіемъ въ нихъ возможно широкаго доступа (посредствомъ учрежденія стипендій, спеціальныхъ пансіоновъ, уменьшенія платы за ученіе, безплатности послѣдняго и т. п.) лицамъ, вышедшимъ непосредственно изъ народа и могущимъ, вслѣдствіе привычки къ лишеніямъ, легче мириться со скромною деревенскою обстановкою. Въ то же время привлеченіе въ деревню возможно большаго числа интеллигентныхъ дѣятелей, содѣйствуя повышенію общаго культурнаго уровня, могло бы создать нашему помѣстному дворянству тѣ условія, при которыхъ оно охотнѣе приносило бы свои личные труды на пользу сельскохозяйственной промышленности. Вмѣстѣ съ тѣмъ оно, сохраняя въ своей средѣ наиболѣе образованныхъ представителей, отказывающихся теперь отъ мѣстной дѣятельности, могло бы въ полной мѣрѣ развить свое руководительное значеніе, возлагаемое на него закономъ.

Установленіе связи между учебными заведеніями 37).

Для обезпеченія талантливѣйшимъ ученикамъ начальныхъ школъ изъ крестьянскихъ дѣтей получать высшее образованіе, а равно и для облегченія, вообще, перехода учениковъ изъ школы низшаго типа въ школу высшую безъ затрудненій, въ видѣ дополнительныхъ и повѣрочныхъ экзаменовъ, въ средѣ мѣстныхъ Комитетовъ высказываются пожеланія о построеніи программъ низшей и средней какъ общеобразовательныхъ, такъ и спеціальныхъ сельскохозяйственныхъ школъ, такимъ образомъ, чтобы каждая изъ этихъ школъ, давая въ себѣ законченное образованіе, въ то же время служила подготовкою къ школѣ высшаго типа. Независимо отъ этого, большинство Комитетовъ рекомендуетъ поставить начальную школу въ видѣ подготовительной къ низшей сельскохозяйственной школѣ.

Развитіе періодической печати 38).

Придавая на ряду со школьнымъ обученіемъ большое значеніе дѣлу послѣ-школьнаго образованія, нѣкоторые мѣстные Комитеты высказываются за необходимость развитія у насъ періодической печати, какъ общей, такъ и спеціально сельскохозяйственной. При этомъ указывается, что въ настоящее время развитіе прессы и особенно провинціальной, единственно могущей удовлетворять интересамъ провинціальныхъ читателей, встрѣчаетъ на своемъ пути большія препятствія. Такъ, для того, чтобы получить разрѣшеніе на открытіе новаго органа требуются многіе мѣсяцы, а иногда и

годы тяжелыхъ хлопотъ, въ результатѣ которыхъ всего чаще получается категорическій отказъ и притомъ нерѣдко даже не вслѣдствіе неблагонадежности представленныхъ редактора или издателя, а только по мотивамъ, что новый органъ вообще или въ данномъ мѣстѣ признается ненужнымъ. Относительно провинціальной печати не помогаетъ часто ходатайству даже сочувствіе мѣстной администраціи (Полтавская, 561). Кромѣ того, и разрѣшенные органы, не имѣя возможности отвѣчать на запросы читателей, принуждены влачить жалкое существованіе. Особенно тяжело отражается подчиненіе предварительной цензурѣ на провинціальной прессѣ, почему и желательно уравнять ея въ правахъ со столичной. Устраненіе стѣснительныхъ для печати условій не можетъ измѣнить отношенія Правительства къ идеямъ преступнымъ, которыя должны караться со всей строгостью закона, но эти идеи представляются величинами совершенно реальными, такъ какъ могутъ быть всегда строго опредѣлены законодательнымъ путемъ. Уничтоженіе предварительной цензуры должно имѣть большое значеніе какъ для саморазвитія людей, получившихъ надлежащее образованіе, такъ и для народа, снабженнаго только грамотностью. Въ нашей провинціи мѣстная интеллигенція получитъ улучшенную мѣстную прессу, которая необходима ей для ознакомленія съ событіями мѣстной жизни, вовсе неинтересными для прессы столичной. Въ то же время отмѣна цензурныхъ стѣсненій непремѣнно вызоветъ къ жизни ежедневныя или еженедѣльныя газеты, приноровленныя къ пониманію народной массы, въ которыхъ теперь замѣчается настоятельная надобность. По общему правилу, чтеніе газетъ развиваетъ въ человѣкѣ постоянную потребность, вообще, къ чтенію, и такимъ образомъ оно закрѣпляетъ начатки образованія, полученные въ народной школѣ. При чтеніи газеты рецидивъ безграмотности прямо не возможенъ, и вмѣстѣ съ тѣмъ та же газета пробуждаетъ и усиливаетъ интересъ къ окружающей текущей жизни. Хорошо поставленная народная пресса, въ связи съ хорошею школою, сдѣлала бы безусловно невозможными такія явленія, какъ холерные бунты 1892 г. или другіе безпорядки, такъ какъ она объяснила бы крестьянамъ всю безсмысленность смущавшихъ ихъ идей. Для развитія сельскохозяйственной промышленности народная, равно какъ и вообще улучшенная провинціальная, пресса, безъ всякаго сомнѣнія, оказывала бы большія услуги, распространяя свѣдѣнія о лучшихъ способахъ культуры земли, о способахъ предохраненія себя и животныхъ отъ болѣзней и эпизоотій, сообщая быстро метеорологическія и разныя экономическія свѣдѣнія и т. п. Въ то же время контроль печати, доступной пониманію крестьянской массы, долженъ оказать свое благотворное вліяніе и на крестьянское самоуправленіе, вызывающее нынѣ на себя многія справедливыя нареканія. Въ настоящее время въ качествѣ народной газеты является одинъ «Сельскій Вѣстникъ», но онъ не можетъ удовлетворять интересамъ всей крестьянской Россіи. Настоящія же народныя газеты, обслуживающія сравнительно небольшіе районы, въ родѣ губерніи или даже уѣзда, могутъ быть созданы, повидимому, только свободною конкуренціею, для зарожденія которой необходимо измѣненіе цензурныхъ условій.

Заключенія Комитетовъ.

На основаніи изложенныхъ соображеній мѣстные Комитеты находятъ желательнымъ:

1. Поднятіе умственнаго и нравственнаго уровня народа путемъ введенія всеобщаго народнаго образованія, распространенія грамотности и т. п.

Бессарабская губ.: 1) Сорокскій (343).
Вологодская губ.: 2) Грязовецкій (159).
Воронежская губ.: 3) Бобровскій (61). 4) Богучарскій (77). 5) Валуйскій (87). 6) Задонскій (105).
Вятская губ.: 7) Губернскій (13, 28). 8) Вятскій У. (155, 163, 179). 9) Глазовскій (233). 10) Елабужскій (280). 11) Малмыжскій (336). 12) Нолинской (478). 13) Орловскій (525, 529). 14) Сарапульскій (575, 589). 15) Слободской (655). 16) Яранскій (766).
Казанская губ.: 17) Казанскій (44). 18) Тетюшскій (139).
Кіевская губ.: 19) Звенигородскій (407).
Костромская губ.: 20) Губернскій (158, 177, 181). 21) Буйскій (189). 22) Ветлужскій (259). 23) Кинешемскій (354). 24) Кологривскій (381). 25) Костромской У. (413, 417, 449). 26) Макарьевскій (476). 27) Нерехтскій (482, 484). 28) Солигаличскій (495, 497).
Курская губ.: 29) Дмитріевскій (165).
Минская губ.: 30) Бобруйскій (118).
Могилевская губ.: 31) Губернскій (27). 32) Гомельскій (71). 33) Оршанскій (108). 34) Чаусскій (140).
Московская губ.: 35) Богородскій (141). 36) Волоколамскій (177). 37) Дмитровскій (237). 38) Звенигородскій (286). 39) Клинскій (368—369). 40) Коломенскій (415). 41) Рузскій (501).
Нижегородская губ.: 42) Сергачскій (574).
Орловская губ.: 43) Губернскій (15, 231, 268). 44) Елецкій (331—332). 45) Карачевскій (533—538). 46) Ливенскій (575, 577). 47) Сѣвскій (739). 48) Трубчевскій (752).
Пензенская губ.: 49) Нижне-Ломовскій (116).
Пермская губ.: 50) Кунгурскій (296).
Подольская губ.: 51) Винницкій (235). 52) Каменецъ-Подольскій (678).
Полтавская губ.: 53) Губернскій (31). 54) Лубенскій (634). 55) Миргородскій (698). 56) Полтавскій У. (735).
Псковская губ.: 57) Губернскій (2, 22, 42, 46). 58) Великолуцкій (101). 59) Новоржевскій (116). 60) Опочецкій (139). 61) Островскій (231). 62) Псковскій У. (266).
Рязанская губ.: 63) Губернскій (20). 64) Рязанскій У. (400).
Саратовская губ.: 65) Аткарскій (309). 66) Балашовскій (336). 67) Кузнецкій (486, 492). 68) Сердобскій (570). 69) Хвалынскій (607). 70) Царицынскій (664).
Симбирская губ.: 71) Губернскій (16, 71). 72) Сенгилеевскій (426).
Смоленская губ.: 73) Дорогобужскій (131). 74) Духовщинскій (135). 75) Краснинскій (179). 76) Порѣчскій (198, 204). 77) Рославльскій (258, 262). 78) Сычевскій (280). 79) Юхновскій (294, 296, 298).
С.-Петербургская губ.: 80) Губернскій (1, 10).

Таврическая губ.: 81) Губернскій (11). 82) Днѣпровскій (39, 52). 83) Мелитопольскій (23). 84) Перекопскій (133).

Тамбовская губ.: 85) Губернскій (16). 86) Кирсановскій (193). 87) Тамбовскій У. (346). 88) Шацкій (433, 468).

Тульская губ.: 89) Алексинскій (87, 89). 90) Богородицкій (99, 104). 91) Бѣлевскій (116). 92) Епифанскій (252). 93) Новосильскій (373—374).

Уфимская губ.: 94) Бирскій (54). 95) Стерлитамакскій (299).

Харьковская губ.: 96) Губернскій (9, 27). 97) Ахтырскій (166). 98) Валковскій (189). 99) Волчанскій (205). 100) Старобѣльскій (295). 101) Сумскій (347, 349, 351, 355). 102) Харьковскій (428).

Херсонская губ.: 103) Александрійскій (193).

Черниговская губ.: 104) Городнянскій (183). 105) Козелецкій (205). 106) Кролевецкій (269). 107) Черниговскій У. (438).

Ярославская губ.: 108) Губернскій (8).

2. Усиленіе распространенія грамотности путемъ увеличенія числа начальныхъ школъ.

За:

Архангельская губ.: 1) Губернскій (40, 82). 2) Онежскій (185).

Астраханская губ.: 3) Астраханскій У. (67). 4) Черноярскій (297).

Бессарабская губ.: 5) Кишиневскій (216). 6) Оргѣевскій (338).

Виленская губ.: 7) Губернскій (4). 8) Свенцянскій (192).

Витебская губ.: 9) Дриссенскій (294). 10) Лепельскій (333). 11) Невельскій (366). 12) Полоцкій (390). 13) Рѣжицкій (490). 14) Себежскій (499).

Владимірская губ.: 15) Владимірскій У. (64). 16) Ковровскій (97).

Вологодская губ.: 17) Вологодскій У. (106). 18) Грязовецкій (159—160). 19) Никольскій (193). 20) Велико-Устюжскій (303).

Волынская губ.: 21) Владиміръ-Волынскій (52). 22) Житомірскій (84).

Воронежская губ.: 23) Богучарскій (74). 24) Задонскій (6). 25) Нижнедѣвицкій (135). 26) Павловскій (154).

Вятская губ.: 27) Глазовскій (261). 28) Елабужскій (281).

Казанская губ.: 29) Спасскій (118). 30) Тетюшскій (139). 31) Чистопольскій (165).

Калужская губ.: 32) Боровскій (35). 33) Жиздринскій (48). 34) Перемышльскій (289).

Кіевская губ.: 35) Липовецкій (845). 36) Сквирскій (992).

Ковенская губ.: 37) Губернскій (2). 38) Ковенскій (46). 39) Россіенскій (133, 148). 40) Шавельскій (166).

Костромская губ.: 41) Буйскій (191). 42) Варнавинскій (207). 43) Солигаличскій (493).

Курляндская губ.: 44) Илукстскій (59).

Курская губ.: 45) Льговскій (399). 46) Суджанскій (748).

Минская губ.: 47) Губернскій (1). 48) Игуменскій (159). 49) Мозырскій (235). 50) Новогрудскій (264). 51) Рѣчицкій (381).

Могилевская губ.: 52) Гомельскій (72). 53) Могилевскій (91). 54) Оршанскій (111). 55) Сѣнненскій (134). 56) Чаусскій (142).

Московская губ.: 57) Волоколамскій (177).

Нижегородская губ.: 58) Губернскій (10). 59) Горбатовскій (269). 60) Макарьевскій (407)—**хотя бы для 75% дѣтей школьнаго возраста.** 61) Нижегородскій У. (432). 62) Семеновскій (552).

Новгородская губ.: 63) Бѣлозерскій (199). 64) Тихвинскій (347).

Оренбургская губ.: 65) Губернскій (8, 10).

Орловская губ.: 66) Орловскій У. (726).

Противъ:

Тульская губ.: Чернскій (484)—**по улучшеніи благосостоянія крестьяне сами озаботятся грамотностью ихъ дѣтей.**

Пензенская губ.: 67) Инсарскій (82). 68) Пензенскій У. (21). 69) Чембарскій (164, 165).

Пермская губ.: 70) Соликамскій (461).

Подольская губ.: 71) Брацлавскій (174). 72) Гайсинскій (493)—**въ тюрьмахъ обязательно.** 73) Каменецъ-Подольскій (675). 74) Могилевскій (861).

Полтавская губ.: 75) Зѣньковскій (197). 76) Полтавскій У. (729).

Псковская губ.: 77) Великолуцкій (114). 78) Островскій (231).

Рязанская губ.: 79) Данковскій (185). 80) Касимовскій (221).

Самарская губ.: 81) Бугульминскій (174). 82) Ставропольскій (616).

Саратовская губ.: 83) Хвалынскій (620)—**среди инородцевъ.**

Симбирская губ.: 84) Губернскій (125). 85) Ардатовскій (248). 86) Симбирскій У. (463).

Смоленская губ.: 87) Духовщинскій (135). 88) Ельнинскій (162). 89) Порѣчскій (204).

С.-Петербургская губ.: 90) Царскосельскій (69).

Таврическая губ.: 91) Днѣпровскій (52). 92) Евпаторійскій (78). 93) Мелитопольскій (102, 111). 94) Симферопольскій (184). 95) Ялтинскій (250)—**въ войскахъ.** 96) Ѳеодосійскій (261).

Тамбовская губ.: 97) Губернскій (14). 98) Борисоглѣбскій (109). 99) Кирсановскій (185). 100) Моршанскій (325). 101) Тамбовскій У. (354).

Тверская губ.: 102) Губернскій (30). 103) Зубцовскій (242).

Тульская губ.: 104) Новосильскій (373).

Уфимская губ.: 105) Губернскій (12). 106) Бирскій (60, 96). 107) Мензелинскій (213, 220)—**среди мусульманъ.** 108) Стерлитамакскій (283).

Черниговская губ.: 109) Борзенскій (117). 110) Глуховскій (146).

Ярославская губ.: 111) Губернскій (3). 112) Мологскій (92). 113) Угличскій (223).

3. Скорѣйшее обезпеченіе общедоступности начальнаго обученія устройствомъ потребнаго числа школъ.

Архангельская губ.: 1) Губернскій (40). 2) Архангельскій У. (147). 3) Шенкурскій (250).

Астраханская губ.: 4) Губернскій (2). 5) Астраханскій У. (67). 6) Красноярскій (172).

Бессарабская губ.: 7) Губернскій (10). 8) Аккерманскій (109). 9) Бендерскій (160). 10) Бѣлецкій (182). 11) Измаильскій (188). 12) Кишиневскій (216). 13) Сорокскій (343).

Витебская губ.: 14) Велижскій (105). 15) Лепельскій (333). 16) Невельскій (366).

Владимірская губ.: 17) Владимірскій У. (72). 18) Гороховецкій (80). 19) Ковровскій (97). 20) Переяславскій (118).

Вологодская губ.: 21) Губернскій (5). 22) Вельскій (63). 23) Вологодскій У. (106). 24) Грязовецкій (159). 25) Тотемскій (250). 26) Устьсысольскій (296). 27) Яренскій (331).

Волынская губ.: 28) Губернскій (3). 29) Дубенскій (59). 30) Житомірскій (80). 31) Луцкій (154). 32) Острожскій (180).

Воронежская губ.: 33) Губернскій (2, 51). 34) Богучарскій (69). 35) Задонскій (105). 36) Острогожскій (145).

Вятская губ.: 37) Губернскій (11). 38) Вятскій У. (149). 39) Малмыжскій (333)—**обязательность преждевременна.** 40) Нолинскій (475). 41) Орловскій (525). 42) Сарапульскій (575). 43) Слободской (655). 44) Яранскій (710).

Гродненская губ.: 45) Губернскій (33). 46) Бѣлостоко-Сокольскій (293), 47) Бѣльскій (375). 48) Гродненскій У. (449). 49) Слонимскій (509).

Екатеринославская губ.: 50) Александровскій (70). 51) Бахмутскій (85). 52) Маріупольскій (148). 53) Павлоградскій (241).

Казанская губ.: 54) Губернскій (4). 55) Мамадышскій (58). 56) Спасскій (118).

Калужская губ.: 57) Боровскій (36).

Кіевская губ.: 58) Губернскій (2, 206). 59) Васильковскій (361). 60) Звенигородскій (434). 61) Каневскій (463). 62) Кіевскій У. (749). 63) Таращанскій (1025). 64) Уманскій (1046). 65) Черкасскій (1096). 66) Чигиринскій (1122).

Костромская губ.: 67) Губернскій (159). 68) Ветлужскій (260). 69) Кологривскій (397). 70) Костромской У. (413). 71) Чухломскій (509). 72) Юрьевецкій (519).

Курская губ.: 73) Губернскій (19). 74) Корочанскій (283). 75) Льговскій (421). 76) Обоянскій (506). 77) Старооскольскій (570). 78) Фатежскій (787). 79) Щигровскій (865).

Минская губ.: 80) Бобруйскій (120). 81) Минскій У. (181).

Могилевская губ.: 82) Губернскій (7). 83) Гомельскій (72). 84) Оршанскій (111). 85) Чаусскій (141).

Московская губ.: 86) Звенигородскій (286). 87) Клинскій (405). 88) Коломенскій (415). 89) Рузскій (495). 90) Серпуховскій (615).

Нижегородская губ.: 91) Губернскій (10, 55). 92) Ардатовскій (156). 93) Балахнинскій (223). 94) Горбатовскій (300). 95) Лукояновскій (385). 96) Нижегородскій У. (451). 97) Семеновскій (553).

Новгородская губ.: 98) Губернскій (6). 99) Боровичскій (139). 100) Новгородскій У. (229). 101) Старорусскій (276). 102) Тихвинскій (420). 103) Устюженскій (451).

Орловская губ.: 104) Брянскій (309). 105) Елецкій (331). 106) Кромскій (542). 107) Ливенскій (577). 108) Малоархангельскій (604). 109) Сѣвскій (739).

Пермская губ.: 110) Губернскій (43). 111) Верхотурскій (139). 112) Екатеринбургскій (180). 113) Осинскій (382). 114) Оханскій (413). 115) Пермскій У. (452). 116) Шадринскій (505).

Подольская губ.: 117) Губернскій (11). 118) Брацлавскій (174). 119) Гайсинскій (430). 120) Проскуровскій (961). 121) Ушицкій (1022).

Полтавская губ.: 122) Губернскій (10). 123) Зѣньковскій (197). 124) Кобелякскій (215, 244). 125) Константиноградскій (291). 126) Лохвицкій (562). 127) Лубенскій (634). 128) Миргородскій (700). 129) Прилукскій (758).

Псковская губ.: 130) Новоржевскій (116). 131) Опочецкій (136).

Рязанская губ.: 132) Егорьевскій (188). 133) Касимовскій (221).

Самарская губ.: 134) Бузулукскій (315). 135) Самарскій У. (456, 466).

Саратовская губ.: 136) Губернскій (42). 137) Аткарскій (305). 138) Балашовскій (338). 139) Кузнецкій (486). 140) Петровскій (535). 141) Хвалынскій (619).

Симбирская губ.: 142) Алатырскій (192). 143) Ардатовскій (198). 144) Буинскій (329). 145) Симбирскій У. (456).

Смоленская губ.: 146) Губернскій (97). 147) Вѣльскій (28). 148) Дорогобужскій (124). 149) Краснинскій (178). 150) Рославльскій (259). 151) Смоленскій У. (28). 152) Сычевскій (281).

С.-Петербургская губ.: 153) Губернскій (1). 154) Царскосельскій (69).

Таврическая губ.: 155) Губернскій (2). 156) Бердянскій (32). 157) Евпаторійскій (62). 158) Перекопскій (132). 159) Симферопольскій (184). 160) Ѳеодосійскій (261).

Тамбовская губ.: 161) Губернскій (16). 162) Борисоглѣбскій (106, 109). 163) Лебедянскій (282). 164) Моршанскій (330). 165) Тамбовскій У. (341). 166) Темниковскій (386, 414). 167) Усманскій (421, 424). 168) Шацкій (468).

Тверская губ.: 169) Губернскій (5, 30). 170) Калязинскій (251). 171) Кашинскій (305). 172) Осташковскій (358). 173) Ржевскій (362). 174) Старицкій (417).

Тульская губ.: 175) Алексинскій (85). 176) Богородицкій (103). 177) Бѣлевскій (116). 178) Епифанскій (255). 179) Крапивенскій (354). 180) Тульскій У. (461).

Уфимская губ.: 181) Бирскій (95). 182) Златоустовскій (209). 183) Мензелинскій (213). 184) Стерлитамакскій (255). 185) Уфимскій У. (320).

Харьковская губ.: 186) Губернскій (9). 187) Ахтырскій (167). 188) Валковскій (189). 189) Купянскій (254). 190) Лебединскій (278). 191) Сумскій (347). 192) Харьковскій У. (428).

Херсонская губ.: 193) Александрійскій (193). 194) Елисаветградскій (205).

Черниговская губ.: 195) Городнянскій (181). 196) Конотопскій (230). 197) Новгородъ-Сѣверскій (289). 198) Нѣжинскій (332—338). 199) Стародубскій (428).

Ярославская губ.: 200) Рыбинскій (214).

4. Скорѣйшее введеніе обязательнаго начальнаго обученія.

За:	Противъ:	
Архангельская губ.: 1) Губернскій (40). *Астраханская губ.*: 2) Астраханскій У. (67). 3) Красноярскій (172). *Бессарабская губ.*: 4) Губернскій (10). 5) Бендерскій (160). 6) Измаильскій (188)—**съ штрафованіемъ родителей.** 7) Сорокскій (343).	*Вятская губ.*: 1) Малмыжскій (333) *Казанская губ.*: 2) Губернскій (4) *Московская губ.*: 3) Звенигородскій (286) *Симбирская губ.*: 4) Курмышскій (403) *Тамбовская губ.*: 5) Борисоглѣбскій (109) *Тульская губ.*: 6) Богородицкій (103) 7) Бѣлевскій (116)	по преждевременности.

Витебская губ.: 8) Велижскій (105). 9) Лепельскій (333). 10) Невельскій (366). *Владимірская губ.*: 11) Переяславскій (118). *Вологодская губ.*: 12) Яренскій (331). *Волынская губ.*: 13) Губернскій (3). 14) Дубенскій (59). 15) Острожскій (181). *Вятская губ.*: 16) Орловскій (525). *Гродненская губ.*: 17) Губернскій (33). 18) Бѣлостоко-Сокольскій (293). 19) Бѣльскій (375). 20) Гродненскій (449). 21) Слонимскій (509). *Кіевская губ.*: 22) Губернскій (2). 23) Кіевскій У. (749). 24) Таращанскій (1026). *Костромская губ.*: 25) Кологривскій (397).	*Вятская губ.*: 8) Яранскій (710) *Казанская губ.*: 9) Спасскій (118) *Новгородская губ.*: 10) Боровичскій (139) *Смоленская губ.*: 11) Губернскій (97) *Тверская губ.*: 12) Губернскій (5, 30)	принципіально.

Могилевская губ.: 26) Гомельскій (72). 27) Оршанскій (111). 28) Чаусскій (141).

Московская губ.: 29) Рузскій (504)—**для дѣвочекъ.**

Нижегородская губ.: 30) Губернскій (8). 31) Горбатовскій (324). 32) Семеновскій (509, 538).

Новгородская губ.: 33) Тихвинскій (420). 34) Устюженскій (451).

Орловская губ.: 35) Малоархангельскій (604).

Подольская губ.: 36) Губернскій (11). 37) Брацлавскій (174). 38) Гайсинскій (430). 39) Проскуровскій (961). 40) Ушицкій (1022).

Полтавская губ.: 41) Кобелякскій (215, 244)—**съ штрафованіемъ родителей.** 42) Константиноградскій (291). 43) Лохвицкій (562)—**съ предоставленіемъ срока введенія земству.** 44) Миргородскій (700).

Псковская губ.: 45) Новоржевскій (116).

Самарская губ.: 46) Бузулукскій (315). 47) Самарскій У. (460, 466).

Саратовская губ.: 48) Балашовскій (338). 49) Кузнецкій (486). 50) Петровскій (535). 51) Хвалынскій (619)—**для обоихъ половъ.**

Симбирская губ.: 52) Алатырскій (192).

Смоленская губ.: 53) Рославльскій (259). 54) Смоленскій (28). 55) Сычевскій (281).

Тамбовская губ.: 56) Губернскій (16).

Тульская губ.: 57) Тульскій У. (461).

Тверская губ.: 58) Губернскій (30)—**съ предоставленіемъ срока введенія земству.** 59) Бѣжецкій (110)—**то же.** 60) Весьегонскій (159)—**то же.**

Уфимская губ.: 61) Бирскій (95). 62) Златоустовскій (209). 63) Мензелинскій (220)—**среди христіанскаго населенія.** 64) Стерлитамакскій (314).

Харьковская губ.: 65) Валковскій (189). 66) Лебединскій (278).

Херсонская губ.: 67) Елисаветградскій (205).

Черниговская губ.: 68) Новгородъ-Сѣверскій (289).

Ярославская губ.: 69) Даниловскій (84).

5. Устраненіе препятствій земской, общественной и частной иниціативѣ въ дѣлѣ народнаго образованія (установленіе явочнаго порядка).

Виленская губ.: 1) Ошмянскій (136).

Витебская губ.: 2) Дриссенскій (294).

Владимірская губ.: 3) Ковровскій (98).

Вологодская губ.: 4) Грязовецкій (160).

Волынская губ.: 5) Губернскій (4).

Воронежская губ.: 6) Острожскій (150).

Вятская губ.: 7) Малмыжскій (333). 8) Нолинскій (475).

Гродненская губ.: 9) Гродненскій У. (449).

Екатеринославская губ.: 10) Александровскій (71).

Казанская губ.: 11) Свіяжскій (112).

Ковенская губ.: 12) Шавельскій (167)—**съ изданіемъ закона, обязывающаго владѣльцевъ большихъ имѣній устраивать школы для дѣтей рабочихъ.**

Костромская губ.: 13) Губернскій (160, 175). 14) Буйскій (191). 15) Костромской У. (413).

Курская губ.: 16) Щигровскій (866).

Минская губ.: 17) Губернскій (2).

Московская губ.: 18) Звенигородскій (286). 19) Клинскій (406). 20) Серпуховскій (615).

Новгородская губ.: 21) Новгородскій У. (231)—**для ремесленныхъ школъ.** 22) Тихвинскій (420).

Орловская губ.: 23) Орловскій У. (726).

Пермская губ.: 24) Губернскій (43). 25) Осинскій (383).

Полтавская губ.: 26) Губернскій (14, 16). 27) Кобелякскій (215, 244, 245). 28) Кременчугскій (326). 29) Лохвицкій (562, 563). 30) Миргородскій (665, 698). 31) Полтавскій У. (726, 730). 32) Роменскій (767). 33) Хорольскій (819, 822).

Псковская губ.: 34) Опочецкій (139, 140).

Самарская губ.: 35) Бузулукскій (326). 36) Самарскій У. (434, 466).

Саратовская губ.: 37) Балашовскій (338). 38) Кузнецкій (434, 466, 486).

Симбирская губ.: 39) Ардатовскій (199).

Смоленская губ.: 40) Губернскій (98). 41) Ельнинскій (164). 42) Краснинскій (179). 43) Порѣчскій (198). 44) Юхновскій (304).

Таврическая губ.: 45) Губернскій (2, 4). 46) Евпаторійскій (62). 47) Симферопольскій (184).

Тамбовская губ.: 48) Губернскій (19). 49) Моршанскій (322, 326). 50) Темниковскій (386). 51) Усманскій (421).

Тверская губ.: 52) Новоторжскій (98).

Тульская губ.: 53) Алексинскій (85). 54) Епифанскій (255, 256). 55) Новосильскій (378).

Уфимская губ.: 57) Уфимскій У. (320).

Харьковская губ.: 58) Лебединскій (278). 59) Сумскій (347). 60) Харьковскій У. (429).

Херсонская губ.: 61) Елисаветградскій (205). 62) Тираспольскій (354).

Черниговская губ.: 63) Конотопскій (231).

6. Повышеніе нравственнаго и образовательнаго уровня народныхъ учителей.

Витебская губ.: 1) Двинскій (235). 2) Люцинскій (341)— **знаніе хозяйства и ремесла.** 3) Себежскій (500).

Волынская губ.: 4) Владиміръ-Волынскій (52)—**спеціальныя знанія.**

Воронежская губ.: 5) Острогожскій (144).

Екатеринославская губ.: 6) Бахмутскій (85).

Казанская губ.: 7) Губернскій (4).

Ковенская губ.: 8) Поневѣжскій (103)—**сельскохозяйственныя знанія.**

Костромская губ.: 9) Кологривскій (384) — **подготовка учителей-воспитателей.** 10) Чухломскій (509).

Курляндская губ.: 11) Губернскій (24)—**ввѣрять школы исключительно религіознымъ учителямъ.**

Курская губ.: 12) Щигровскій (865).

Минская губ.: 13) Минскій У. (181). 14) Слуцкій (405) — **сельскохозяйственныя знанія.**

Могилевская губ.: 15) Могилевскій У. (90). 16) Чаусскій (141).

Московская губ.: 17) Рузскій (524).

Нижегородская губ.: 18) Губернскій (9). 19) Сергачскій (562) — **сельскохозяйственныя знанія.**

Подольская губ.: 20) Каменецъ-Подольскій (678).

Полтавская губ.: 21) Лохвицкій (626).

Псковская губ.: 22) Опочецкій (140).

Самарская губ.: 23) Самарскій У. (466).

Саратовская губ.: 24) Саратовскій У. (558). 25) Хвалынскій (618)—**по сельскому хозяйству.**

Симбирская губ.: 26) Губернскій (16, 71)—**по сельскому хозяйству.**

Смоленская губ.: 27) Сычевскій (270)—**по садоводству и огородничеству.**

Таврическая губ.: 28) Днѣпровскій (52). 29) Симферопольскій (189).

Уфимская губ.: 30) Стерлитамакскій (308).

Харьковская губ.: 31) Лебединскій (278).

Черниговская губ.: 32) Глуховскій (145)—**съ учрежденіемъ кадра школьныхъ руководителей.** 33) Остерскій (373).

Эстляндская губ.: 34) Губернскій (70).

7. Улучшеніе матеріальнаго положенія народныхъ учителей.

Астраханская губ.: 1) Астраханскій У. (67). 2) Черноярскій (297).

Бессарабская губ.: 3) Губернскій (10). 4) Кишиневскій (216 — 217). 5) Хотинскій (377).

Витебская губ.: 6) Двинскій (235). 7) Люцинскій (341)—**съ назначеніемъ, кромѣ того, помощниковъ.** 8) Себежскій (500).

Вятская губ.: 9) Вятскій У. (150).

Екатеринославская губ.: 10) Бахмутскій (85).

Кіевская губ.: 11) Звенигородскій (436) — **съ предоставленіемъ правъ государственной службы.** 12) Уманскій (1047).

Костромская губ.: 13) Кологривскій (397). 14) Солигаличскій (494).

Курская губ.: 15) Щигровскій (865)—**съ предоставленіемъ правъ на пенсію.**

Могилевская губ.: 16) Сѣнненскій (134). 17) Чаусскій (142).

Московская губ.: 18) Рузскій (524)—**и правоваго положенія.**

Новгородская губ.: 19) Новгородскій У. (233).

Оренбургская губ.: 20) Губернскій (10).

Подольская губ.: 21) Каменецъ-Подольскій (678). 22) Могилевскій (864).

Полтавская губ.: 23) Губернскій (13) — **съ предоставленіемъ правъ на пенсію и вообще правъ государственной службы.** 24) Кременчугскій (326) — **съ правомъ черезъ 6 лѣтъ на званіе личнаго, а черезъ 12 потомственнаго почетнаго гражданина.** 25) Лохвицкій (626)—**то же.**

Самарская губ.: 26) Самарскій У. (434, 463, 466)—**съ участіемъ въ училищномъ совѣтѣ.**

Саратовская губ.: 27) Губернскій (42). 28) Хвалынскій (599) — **съ предоставленіемъ права на пенсію.**

Таврическая губ.: 29) Губернскій (2). 30) Симферопольскій (185) — **и правоваго положенія.**

Тульская губ.: 31) Бѣлевскій (117). 32) Епифанскій (256).

Уфимская губ.: 33) Бирскій (96). 34) Стерлитамакскій (308).

Черниговская губ.: 35) Губернскій (6). 36) Глуховскій (145). 37) Новгородъ-Сѣверскій (289 —**съ повышеніемъ содержанія до 500 рублей.**

Виленская губ.: 38) Виленскій У. (70)
Витебская губ.: 39) Велижскій (105). 40) Люцинскій (357)
Вятская губ.: 41) Сарапульскій (575, 577)
Кіевская губ.: 42) Губернскій (2)
Курская губ.: 43) Новооскольскій (437)
Смоленская губ.: 44) Сычевскій (270). 45) Юхновскій (300)
С.-Петербургская губ.: 46) Царскосельскій (74)
Эстляндская губ.: 47) Вейсенштейнскій (172)
Ярославская губ.: 48) Губернскій (3). 49) Ростовскій (216)

} **съ увеличеніемъ содержанія и назначеніемъ наградъ за распространеніе сельскохозяйственныхъ знаній.**

8. Увеличеніе числа учебныхъ заведеній, подготовляющихъ народныхъ учителей.

Архангельская губ.: 1) Шенкурскій (250).

Бессарабская губ.: 2) Хотинскій (377).

Кіевская губ.: 3) Васильковскій (559). 4) Уманскій (1047).

Костромская губ.: 5) Губернскій (160). 6) Ветлужскій (260)—**женскихъ.** 7) Кологривскій (398)—**средняя и высшія, съ курсами по сельскому хозяйству.** 8) Нерехтскій (484)—**съ обученіемъ сельскому хозяйству и воспитательному методу.** 9) Солигаличскій (494)—**съ преподаваніемъ сельскаго хозяйства.**

Минская губ.: 10) Пинскій (348).
Московская губ.: 11) Рузскій (524)—**особенно женскихъ.**
Подольская губ.: 12) Могилевскій (864).
Полтавская губ.: 13) Губернскій (12). 14) Кременчугскій (325). 15) Лохвицкій (626). 16) Хорольскій (819)—**съ облегченіемъ доступа лицамъ сельскаго сословія.**
Оренбургская губ.: 17) Губернскій (10)—**съ курсомъ сельскаго хозяйства,** (56)—**съ учрежденіемъ 50 войсковыхъ стипендій,** (192) — **для русскихъ и русско-башкирскихъ школъ,** (193)—**для подготовки муллъ.**
Саратовская губ.: 18) Губернскій (42) — **мужскихъ и женскихъ.** 19) Вольскій (441). 20) Кузнецкій (486)—**мужскихъ и женскихъ.** 21) Хвалынскій (599).
Тульская губ.: 22) Епифанскій (255).
Уфимская губ.: 23) Стерлитамакскій (261, 314).
Черниговская губ.: 24) Глуховскій (145). 25) Новгородъ-Сѣверскій (289).

9. Расширеніе программъ учебныхъ заведеній, подготовляющихъ народныхъ учителей.

Бессарабская губ.: 1) Хотинскій (377).
Минская губ.: 2) Пинскій (348).
Московская губ.: 3) Рузскій (524).
Полтавская губ.: 4) Хорольскій (819).
Уфимская губ.: 5) Златоустовскій (209).
Харьковская губ.: 6) Сумскій (347).
Витебская губ.: 7) Велижскій (105)
Екатеринославская губ.: 8) Губернскій (50)
Московская губ.: 9) Клинскій (405)
} **введеніе въ программу природовѣдѣнія и естествознанія.**
Орловская губ.: 10) Елецкій (332)
Екатеринославская губ.: 11) Губернскій (50)
Херсонская губ.: 12) Елисаветградскій (207)
} **введеніемъ въ программу преподаванія законовѣдѣнія.**
Московская губ.: 13) Клинскій (405)—**введеніемъ въ программу психологіи и физіологіи ребенка.**
Бессарабская губ.: 14) Кишиневскій (220)
Виленская губ.: 15) Губернскій (5). 16) Вилейскій (70)
Витебская губ.: 17) Велижскій (105). 18) Витебскій У. (146)
Волынская губ.: 19) Ковельскій (126). 20) Луцкій (154). 21) Новоградъ-Волынскій (167). 22) Староконстантиновскій (223)
Вятская губ.: 23) Вятскій У. (150)
Гродненская губ.: 24) Волковыскій (387)
Екатеринославская губ.: 25) Губернскій (50). 26) Александровскій (70)
Кіевская губ.: 27) Радомысльскій (901)
Ковенская губ.: 28) Ковенскій У. (46). 29) Шавельскій (167)
Лифляндская губ.: 30) Эзельскій (209)—**полеводства и скотоводства.**
Минская губ.: 31) Бобруйскій (120)
Могилевская губ.: 32) Губернскій (8)
Нижегородская губ.: 33) Губернскій (32). 34) Ардатовскій (128)
Орловская губ.: 35) Кромскій (542)
Пермская губ.: 36) Соликамскій (459)
Подольская губ.: 37) Губернскій (12). 38) Ямпольскій (1063, 1091)—**пчеловодства.**
Рязанская губ.: 39) Губернскій (20). 40) Данковскій (185). 41) Сапожковскій (574)
Саратовская губ.: 42) Губернскій (43). 43) Вольскій (411, 441)
Симбирская губ.: 44) Алатырскій (192)
Таврическая губ.: 45) Днѣпровскій (43, 52)
Тульская губ.: 46) Одоевскій (453)
Херсонская губ.: 47) Одесскій (247)
Ярославская губ.: 48) Губернскій (3). 49) Ростовскій (216)
} **введеніемъ въ программу сельскаго хозяйства, садоводства, огородничества и пр.**
Волынская губ.: 50) Луцкій (154)—**введеніемъ въ курсъ лѣсной технологіи.**
Рязанская губ.: 51) Губернскій (16)—**ознакомленіе съ дѣломъ мелкаго кредита.**
Вятская губ.: 52) Сарапульскій (575) — **введеніемъ въ курсъ обученія ручному труду.**

10. Предоставленіе земству права безъ испрошенія предварительнаго разрѣшенія открывать учительскіе курсы, вырабатывать программы и приглашать преподавателей.

Бессарабская губ.: 1) Хотинскій (377).
Полтавская губ.: 2) Лохвицкій (562). 3) Хорольскій (819).
Костромская губ.: 4) Губернскій (160).
Саратовская губ.: 5) Царицынскій (673).
Тульская губ.: 6) Епифанскій (255).

11. Организація курсовъ для учителей народныхъ школъ.

За:

Витебская губ.: 1) Двинскій (235). 2) Полоцкій (390).
Владимірская губ.: 3) Губернскій (2). 4) Александровскій (58). 5) Владимірскій У. (65). 6) Покровскій (146). 7) Переславскій (119). 8) Шуйскій (169).
Вологодская губ.: 9) Кадниковскій (181) —**при опытныхъ хозяйствахъ.**
Вятская губ.: 10) Вятскій У. (150).
Гродненская губ.: 11) Губернскій (33) — **при учительскихъ семинаріяхъ по садоводству, огородничеству, пчеловодству и культурѣ ивняка.**
Казанская губ.: 12) Чистопольскій (177, 231) — **по огородничеству и садоводству.**
Калужская губ.: 13) Мещовскій (238).
Кіевская губ.: 14) Губернскій (26)—**по садоводству,** (27)—**по пчеловодству.** 15) Звенигородскій (390)—**при среднихъ и высшихъ сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеніяхъ.** 16) Радомысльскій (912) — **садоводства при опытныхъ станціяхъ.** 17) Уманскій (1066)—**садоводства.**
Костромская губ.: 18) Губернскій (160). 19) Нерехтскій (483)—**общеобразовательные.**
Курская губ.: 20) Путивльскій (543)—**по огородничеству, садоводству и пчеловодству.**
Московская губ.: 21) Верейскій (145).
Олонецкая губ.: 22) Олонецкій (125, 249)—**при фермѣ.**
Орловская губ.: 23) Брянскій (303). 24) Елецкій (332)—**по естествознанію.**
Подольская губ.: 25) Губернскій (12)—**сельскохозяйственныхъ.**
Полтавская губ.: 26) Кременчугскій (315, 325) — **педагогическихъ.** 27) Миргородскій (701)—**для приготовленія лекторовъ и преподавателей повторныхъ курсовъ.**
Рязанская губ.: 28) Губернскій (20)—**сельскохозяйственныхъ.** 29) Пронскій (281)—**съ командировкою профессоровъ сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеній.**
Саратовская губ.: 30) Губернскій (42)—**педагогическихъ.** 31) Вольскій (441).
Смоленская губ.: 32) Юхновскій (300) — **по садоводству, огородничеству и пчеловодству.**
С.-Петербургская губ.: 33) Царскосельскій (74).
Таврическая губ.: 34) Симферопольскій (185). 35) Ѳеодосійскій (263).
Уфимская губ.: 36) Белебеевскій (36). 37) Бирскій (96)—**общеобразовательныхъ.**
Ярославская губ.: 38) Губернскій (2). 39) Ростовскій (216)—**по сельскому хозяйству.**

Противъ:

Орловская губ.: Елецкій (332) — **сельскохозяйственныхъ.**

12. Подготовка учителей народныхъ школъ по разнымъ отраслямъ сельскаго хозяйства.

Астраханская губ.: 1) Губернскій (2). 2) Астраханскій У. (67)
Могилевская губ.: 3) Могилевскій У. (91)
Самарская губ.: 4) Самарскій У. (466)
С.-Петербургская губ.: 5) Царскосельскій (70)
} **съ учрежденіемъ спеціальныхъ учебныхъ заведеній.**
Витебская губ.: 6) Себежскій (500)
Лифляндская губ.: 7) Юрьевскій (230)
Орловская губ.: 8) Брянскій (305)
Харьковская губ.: 9) Ахтырскій (169)
} **въ опытныхъ имѣніяхъ.**

Витебская губ.: 10) Губернскій (74). 11) Люцинскій (357) } **въ сельскохозяйственныхъ школахъ въ лѣтніе мѣсяцы.**
Черниговская губ.: 12) Глуховскій (135) }
Владимірская губ.: 13) Гороховецкій (81)—**по пчеловодству, командированіемъ на пчеловодные съѣзды.**

13. Учительскіе съѣзды и облегченіе порядка ихъ открытія и условія существованія (пересмотръ правилъ о съѣздахъ).

Костромская губ.: 1) Губернскій (160).
Московская губ.: 2) Клинскій (405). 3) Рузскій (524).
Нижегородская губ.: 4) Губернскій (12). 5) Горбатовскій (265).
Орловская губ.: 6) Елецкій (331, 332).
Полтавская губ.: 7) Хорольскій (819).
Саратовская губ.: 8) Губернскій (42). 9) Царицынскій (673).
Таврическая губ.: 10) Губернскій (5).
Тульская губ.: 11) Епифанскій (256).

14. Поднятіе уровня духовенства.

Бессарабская губ.: 1) Губернскій (8). 2) Бендерскій (160).
Вологодская губ.: 3) Вологодскій У. (111).
Екатеринославская губ.: 4) Губернскій (50).
Казанская губ.: 5) Чистопольскій (177).
Костромская губ.: 6) Юрьевецкій (515).
Оренбургская губ.: 7) Губернскій (15, 47).
Полтавская губ.: 8) Губернскій (31). 9) Хорольскій (809)—**съ назначеніемъ священниками лицъ не моложе 30 лѣтъ и правомъ прихода контролировать пастырскую дѣятельность.**
Саратовская губ.: 10) Хвалынскій (616)—**съ обновленіемъ консисторій введеніемъ свѣтскихъ членовъ.**
Смоленская губ.: 11) Дорогобужскій (126).
Таврическая губ.: 12) Евпаторійскій (63). 13) Симферопольскій (189).
Тульская губ.: 14) Епифанскій (256).
Уфимская губ.: 15) Стерлитамакскій (245).
Харьковская губ.: 16) Валковскій (191). 17) Харьковскій У. (428).

15. Реформа учебныхъ заведеній, подготовляющихъ духовенство.

Владимірская губ.: 1) Юрьевскій (183).
Костромская губ.: 2) Кологривскій (384) — **подготовка къ роли воспитателей народа.**
Полтавская губ.: 3) Хорольскій (809)—**введеніе въ курсъ гигіены, подачи первой помощи и законовѣдѣнія.**
Саратовская губ.: 4) Губернскій (42)—**подготовка законоучителей съ поднятіемъ уровня ихъ педагогическихъ знаній.** 5) Хвалынскій (615) — **отбросить классицизмъ и расширить курсъ исторіи, физики, литературы, медицины, ввести естествовѣдѣніе и законовѣдѣніе.**
Таврическая губ.: 6) Евпаторійскій (63)
Вологодская губ.: 7) Губернскій (8). 8) Тотемскій (251)
Вятская губ.: 9) Вятскій У. (150)
Кіевская губ.: 10) Радомысльскій (901)
Подольская губ.: 11) Губернскій (12). 12) Гайсинскій (456). 13) Ямпольскій (1063, 1091)—**пчеловодство.**
Полтавская губ.: 14) Хорольскій (809)
Саратовская губ.: 15) Губернскій (43). 16) Хвалынскій (615)
Сибирская губ.: 17) Алатырскій (192)
С.-Петербургская губ.: 18) Царскосельскій (70)
} **введеніемъ въ курсъ преподаванія сельскаго хозяйства.**

16. Матеріальное обезпеченіе духовенства назначеніемъ ему опредѣленнаго содержанія отъ казны.

Бессарабская губ.: 1) Сорокскій (343).
Вологодская губ.: 2) Губернскій (5). 3) Вологодскій У. (111).
Екатеринославская губ. 4) Губернскій (50).
Вятская губ.: 5) Сарапульскій (591) — **съ установленіемъ таксы за менѣе необходимыя требы и безплатностью обязательныхъ требъ.**
Казанская губ.: 6) Чистопольскій (177)—**съ таксированіемъ требъ.**
Костромская губ.: 7) Варнавинскій (207).
Новгородская губ.: 8) Новгородскій У. (233).
Оренбургская губ.: 9) Губернскій (47).
Полтавская губ.: 10) Губернскій (31). 11) Хорольскій (809).
Псковская губ.: 12) Губернскій (70)—**съ вознагражденіемъ отъ прихода за требы, а не отъ отдѣльныхъ лицъ.** 13) Порховскій (252).
Саратовская губ.: 14) Хвалынскій (615).
Смоленская губ.: 15) Дорогобужскій (126)—**отъ прихода, вмѣсто платы за отдѣльныя требы.**
Тверская губ.: 16) Кашинскій (300).
Уфимская губ.: 17) Стерлитамакскій (245).
Харьковская губ.: 18) Валковскій (191).

17. Ограниченіе числа праздничныхъ и прогульныхъ дней (путемъ точной регламентаціи Святѣйшимъ Синодомъ признаваемыхъ церковью праздниковъ, проповѣди духовенства о значеніи ихъ и возможности въ оные работать, перенесенія базаровъ и ярмарокъ съ будней на воскресные дни и т. п.).

Бессарабская губ.: 1) Губернскій (8)—**съ предложеніемъ духовенству не устраивать для себя „клаки“ (помочь) въ нецерковные праздники.** 2) Измаильскій (188)—**съ устройствомъ общественныхъ работъ въ праздники, не признаваемые церковью.** 3) Хотинскій (386—387).
Волынская губ.: 4) Кременецкій (134).
Гродненская губ.: 5) Гродненскій У. (461).
Калужская губ.: 6) Губернскій (19).
Кіевская губ.: 7) Уманскій (1069). 8) Чигиринскій (1131).
Курская губ.: 9) Бѣлгородскій (81).
Минская губ.: 10) Губернскій (9). 11) Борисовскій (127).
Могилевская губ.: 12) Могилевскій У. (94).
Московская губ.: 13) Рузскій (512) — **съ изданіемъ карательной статьи противъ принужденія не работать.** 14) Серпуховскій (616).
Подольская губ.: 15) Губернскій (164). 16) Гайсинскій (464, 483). 17) Литинскій (802). 18) Могилевскій (938, 942). 19) Проскуровскій (1015). 20) Ушицкій (1022).
Полтавская губ.: 21) Пирятинскій (718).
Псковская губ.: 22) Губернскій (70). 23) Великолуцкій (113). 24) Новоржевскій (118). 25) Островскій (236). 26) Порховскій (252).
Саратовская губ.: 27) Вольскій (446).
Смоленская губ.: 28) Губернскій (134). 29) Краснинскій (179).
Харьковская губ.: 30) Харьковскій У. (414).

18. Облегченіе допуска къ среднему и высшему общему и спеціальному образованію, путемъ удешевленія или безплатности и т. п.

Вологодская губ.: 1) Вологодскій У. (106).
Вятская губ.: 2) Сарапульскій (578).
Калужская губ.: 3) Губернскій (11)—**въ Гурьевскую школу.**
Ковенская губ.: 4) Шавельскій (181).
Курляндская губ.: 5) Губернскій (23).
Могилевская губ.: 6) Губернскій (8).

Московская губ.: 7) Клинскій (406).
Новгородская губ.: 8) Губернскій (8). 9) Тихвинскій (420).
Орловская губ.: 10) Губернскій (18).
Пермская губ.: 11) Камышловскій (206). 12) Пермскій У. (452).
Подольская губ.: 13) Могилевскій (866).
Полтавская губ.: 14) Губернскій (16). 15) Лохвицкій (627). 16) Полтавскій У. (435).
Псковская губ.: 17) Великолуцкій (95). 18) Псковскій У. (275).
Саратовская губ.: 19) Кузнецкій (486).
Смоленская губ.: 20) Губернскій (98). 21) Дорогобужскій (125). 22) Краснинскій (185).
Тульская губ.: 23) Губернскій (2). 24) Епифанскій (256).
Уфимская губ.: 25) Бирскій (96)—**женщинамъ**.
Харьковская губ.: 26) Лебединскій (278)—**стипендіи или пансіоны для окончившихъ начальную школу крестьянъ.** 27) Харьковскій У. (420).

19. Увеличеніе числа среднихъ общеобразовательныхъ и спеціальныхъ учебныхъ заведеній.

Архангельская губ.: 1) Печорскій (209).
Владимірская губ.: 2) Юрьевскій (181).
Волынская губ.: 3) Губернскій (21).
Вятская губ.: 4) Малмыжскій (333). 5) Нолинскій (476). 6) Сарапульскій (578).
Екатеринославская губ.: 7) Павлоградскій (241).
Кіевская губ.: 8) Губернскій (40). 9) Васильковскій (387).
Костромская губ.: 10) Губернскій (161). 11) Ветлужскій (260). 12) Костромской У. (413).
Курская губ.: 13) Губернскій (8, 19).
Московская губ.: 14) Дмитровскій (210). 15) Серпуховскій (615).
Новгородская губ.: 16) Губернскій (8).
Орловская губ.: 17) Елецкій (331).
Пермская губ.: 18) Пермскій У. (452).
Подольская губ.: 19) Ольгопольскій (944).
Полтавская губ.: 20) Хорольскій (829).
Саратовская губ.: 21) Кузнецкій (486)—**реальныхъ.**
Тамбовская губ.: 22) Моршанскій (322).
Тульская губ.: 23) Бѣлевскій (117)—**въ уѣздныхъ городахъ и селеніяхъ.** 24) Епифанскій (256).
Уфимская губ.: 25) Бирскій (96).

20. Реорганизація средней общей школы въ смыслѣ большаго соотвѣтствія ея практическимъ требованіямъ.

Вятская губ.: 1) Сарапульскій (578).
Калужская губ.: 2) Жиздринскій (48).
Полтавская губ.: 3) Хорольскій (809).
Рязанская губ.: 4) Рязанскій У. (561).
Самарская губ.: 5) Бузулукскій (327). 6) Ставропольскій (617).
Уфимская губ.: 7) Бирскій (96)—**и высшей школы.**
Херсонская губ.: 8) Елисаветградскій (205).

21. Введеніе въ курсъ среднихъ общеобразовательныхъ учебныхъ заведеній:

1) Естествовѣдѣнія.

Калужская губ.: 1) Жиздринскій (48).
Новгородская губ.: 2) Тихвинскій (420).
Смоленская губ.: 3) Губернскій (99). 4) Дорогобужскій (131). 5) Смоленскій У. (29).
Харьковская губ.: 6) Губернскій (9). 7) Лебединскій (278).

2) Сельскохозяйственныхъ наукъ.

Новгородская губ.: 8) Новгородскій У. (229).

Пензенская губ.: 9) Губернскій (53)—**необязательный курсъ при одномъ заведеніи въ городахъ, гдѣ много среднихъ учебныхъ заведеній.** 10) Саранскій (136) — **съ опытнымъ полемъ.**
Саратовская губ.: 11) Губернскій (43).
Смоленская губ.: 12) Смоленскій У. (29).
Черниговская губ.: 13) Губернскій (6). 14) Борзенскій (118).

3) Обществовѣдѣнія.

Смоленская губ.: 15) Дорогобужскій (131).

4) Ручного труда.

Вятская губ.: 16) Сарапульскій (553)—**въ женскихъ.**

22. Устройство пансіоновъ при среднихъ учебныхъ заведеніяхъ.

За:

Архангельская губ.: 1) Печорскій (209).
Вятская губ.: 2) Малмыжскій (335).
Смоленская губ.: 3) Ельнинскій (165).
Харьковская губ.: 4) Лебединскій (278).

Противъ:

Смоленская губ.: Губернскій (134).

23. Увеличеніе числа высшихъ общеобразовательныхъ и спеціальныхъ учебныхъ заведеній.

Владимірская губ.: 1) Юрьевскій (181).
Волынская губ.: 2) Губернскій (21).
Вятская губ.: 3) Малмыжскій (333). 4) Нолинскій (476)—**соотвѣтственно потребности.** 5) Сарапульскій (578).
Екатеринославская губ.: 6) Павлоградскій (241).
Кіевская губ.: 7) Каневскій (463).
Костромская губ.: 8) Губернскій (160). 9) Костромской У. (413).
Московская губ.: 10) Дмитровскій (210). 11) Серпуховскій (615).
Новгородская губ.: 12) Губернскій (8).
Орловская губ.: 13) Елецкій (331).
Подольская губ.: 14) Ольгопольскій (944).
Смоленская губ.: 15) Краснинскій (185).
Тамбовская губ.: 16) Моршанскій (322).
Тверская губ.: 17) Новоторжскій (67).
Уфимская губ.: 18) Бирскій (96).

24. Установленіе преемственной связи между низшей, средней и высшей (общими и спеціальными) школами, а равно между начальной и низшей сельскохозяйственной.

За:

Астраханская губ.: 1) Черноярскій (229, 303).
Бессарабская губ.: 2) Кишиневскій (221).
Воронежская губ.: 3) Богучарскій (77).
Вятская губ.: 4) Нолинскій (476).
Калужская губ.: 5) Жиздринскій (49).
Костромская губ.: 6) Ветлужскій (260)—**между техническими.** 7) Чухломскій (509)—**относительно училища Чижова.**
Московская губ.: 8) Рузскій (524).
Нижегородская губ.: 9) Губернскій (10, 12). 10) Горбатовскій (80). 11) Нижегородскій У. (445, 446, 463). 12) Семеновскій (538).
Новгородская губ.: 13) Губернскій (8). 14) Боровичскій (139). 15) Тихвинскій (420)—**между общеобразовательными.**

Противъ:

Новгородская губ.: 1) Тихвинскій (420)—**законченный курсъ въ спеціальныхъ школахъ.**
Орловская губ.: 2) Малоархангельскій (605)—**законченные курсы.**
Нижегородская губ.: 3) Горбатовскій (226).

Орловская губ.: 17) Губернскій (18).
Пермская губ.: 17) Осинскій (383). 18) Пермскій У. (452).
Псковская губ.: 19) Опочецкій (139).
Самарская губ.: 20) Самарскій У. (466). 21) Ставропольскій (616) — **съ переходомъ изъ реальныхъ училищъ въ университетъ.**
Саратовская губ.: 22) Аткарскій (305). 23) Петровскій (44). 24) Хвалынскій (599).
Смоленская губ.: 25) Вяземскій (73). 26) Краснинскій (178).
Таврическая губ.: 27) Симферопольскій (185).
Тамбовская губ.: 28) Темниковскій (414). 29) Шацкій (432, 468).
Уфимская губ.: 30) Бирскій (96).

25. Облегченіе цензурныхъ условій для періодической печати.

Вологодская губ.: 1) Никольскій (193).
Костромская губ.: 2) Губернскій (160). 3) Ветлужскій (260). 4) Костромской У. (413).
Курская губ.: 5) Дмитріевскій (165).
Московская губ.: 6) Звенигородскій (281).
Нижегородская губ.: 7) Горбатовскій (265).
Новгородская губ.: 8) Боровичскій (139).
Полтавская губ.: 9) Лохвицкій (563, 589). 10) Миргородскій (700). 11) Полтавскій У. (735)—**съ допущеніемъ мѣстнаго языка.** 12) Хорольскій (822)—**то же.**
Саратовская губ.: 13) Кузнецкій (488).
Таврическая губ.: 14) Симферопольскій (185).
Тверская губ.: 15) Весьегонскій (160).
Уфимская губ.: 16) Бирскій (61). 17) Стерлитамакскій (265).
Черниговская губ.: 18) Городнянскій (187)—**съ допущеніемъ мѣстнаго языка.**

Глава II.

Постановка начальнаго обученія и профессіональнаго, преимущественно сельскохозяйственнаго, образованія.

Недостатки постановки начальной школы. — Расширеніе общеобразовательной программы начальной народной школы. — Удлиненіе курса начальной школы.— Обязательное посѣщеніе начальной школы учениками.—Воспитательное значеніе народной школы. — Учрежденіе школьныхъ «майскихъ» и противоположныхъ имъ союзовъ. — Развитіе праздниковъ древонасажденія.— Введеніе въ курсъ начальной школы свѣдѣній утилитарнаго характера.—Устройство при начальной школѣ дополнительныхъ классовъ сельскаго хозяйства и ремеслъ.—Программа народной школы повышеннаго типа.— Увеличеніе числа двухклассныхъ училищъ съ введеніемъ въ нихъ преподаванія сельскаго хозяйства.— Устройство передвижныхъ и вообще пониженнаго типа начальныхъ школъ. — Установленіе общаго типа начальной школы. — Объединеніе всѣхъ начальныхъ школъ въ одномъ вѣдомствѣ. — Улучшеніе школьныхъ помѣщеній, устройство интернатовъ, снабженіе школъ пособіями, учебниками и пр. — Снабженіе начальныхъ школъ земельными участками. — Обезпеченіе народныхъ школъ библіотеками. — Организація руководства народнымъ образованіемъ на мѣстахъ. — Профессіональное образованіе. — Низшія сельскохозяйственныя школы.— Недостатки низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ.—Открытіе низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ упрощеннаго типа.—Зимнія сельскохозяйственныя школы.—Среднія сельскохозяйственныя училища.—Высшее сельскохозяйственное образованіе.

Недостатки постановки начальной школы 39).

Настаивая на введеніи всеобщаго начальнаго обученія, мѣстные Комитеты въ то же время единогласно признаютъ, что современная начальная школа представляется неудовлетворительною. Она, съ одной стороны, вовсе не даетъ знаній, сколь-нибудь пригодныхъ для практическаго приложенія къ жизни. Съ другой, она не даетъ и общаго развитія, вовсе не пробуждая въ своихъ ученикахъ стремленія къ дальнѣйшему самообразованію. Эти недостатки школы ведутъ къ тому, что ученики ея или не возвращаются въ родную обстановку, уходя на мѣста прикащиковъ, конторщиковъ и проч., или, оставаясь въ своей деревнѣ и занимаясь собственнымъ хозяйствомъ, скоро забываютъ всѣ знанія, данныя имъ въ школѣ, какъ непригодныя къ жизни, и превращаются въ безграмотныхъ, что приходится постоянно констатировать при призывахъ къ воинской повинности.

Расширеніе общеобразовательной программы начальной народной школы 40).

По Положенію о начальныхъ народныхъ училищахъ 23 мая 1874 г., предметами учебнаго курса народныхъ школъ служатъ: а) Законъ Божій (краткій катехизисъ, богослуженіе и священная исторія, б) чтеніе по книгамъ гражданской и церковной печати, в) письмо, г) четыре дѣйствія ариѳметики и д) церковное пѣніе,

гдѣ его преподаваніе окажется возможнымъ. Очевидно, считая этотъ курсъ очень узкимъ, Министерство Народнаго Просвѣщенія въ 1897 году утвердило новыя «примѣрныя» программы, въ которыхъ элементарное обученіе разработано гораздо пространнѣе. Программы эти по каждому предмету сопровождены объяснительной запиской по годамъ школьнаго обученія, которыхъ предполагается три. Эти записки составлены такъ, чтобы, указавъ учителю основныя методическія положенія, которымъ должно слѣдовать преподаваніе каждаго предмета, не стѣснять его въ пріемахъ осуществленія общаго плана программы. Въ программахъ указанъ наименьшій объемъ свѣдѣній, который долженъ быть достигнутъ въ одноклассной народной школѣ (съ 3-лѣтнимъ курсомъ), но если школа находится въ особо благопріятныхъ условіяхъ (напр., наличность хорошихъ учебныхъ пособій, подготовленныхъ учителей и т. п.), то курсъ ученія, съ разрѣшенія директора народныхъ училищъ, можетъ быть расширенъ нѣкоторыми дополнительными свѣдѣніями и даже удлиненъ. Предметами расширеннаго курса могутъ быть преимущественно русскій языкъ (правописаніе и синтаксисъ), отечественная исторія, географія и ариѳметика (простыя и десятичныя дроби и вычисленіе поверхности и объема тѣлъ). На ряду съ пѣніемъ церковнымъ допущено и свѣтское. Въ числѣ обязательныхъ, даже не при расширенномъ курсѣ, предметовъ, которыхъ долженъ касаться учитель при чтеніи учениками классной хрестоматіи, кромѣ исторіи и географіи, указываются еще естествовѣдѣніе, имѣющее отношеніе къ сельскому хозяйству, гигіена и др. Для расширеннаго курса не вводится какихъ-либо особыхъ учебниковъ, а веденіе преподаванія рекомендуется по книгамъ и брошюрамъ, одобреннымъ вообще для низшихъ училищъ.

Обозрѣніе программъ приводитъ къ слѣдующему заключенію. Программа по Закону Божію довольно обширна и, если принять во вниманіе, что въ начальную школу дѣти поступаютъ безграмотными, то врядъ ли она можетъ быть выполнена, какъ слѣдуетъ, безъ удлиненія курса обученія. Поневолѣ, преподаваніе должно ограничиваться заучиваніемъ наизусть молитвъ, краткихъ свѣдѣній изъ катехизиса, а также отдѣльныхъ эпизодовъ изъ священной исторіи, курсъ которой отдаетъ преимущество Ветхому Завѣту. Таковое преподаваніе, очевидно, страдаетъ бѣдностью Евангельскаго духа, между тѣмъ какъ въ видахъ религіозно-нравственнаго развитія дѣтей слѣдовало бы больше сообщать имъ свѣдѣній изъ ученія Христа Спасителя, особенно его нагорную проповѣдь, притчи, вообще сильно дѣйствующія на народъ и понятныя вполнѣ дѣтскому уму и сердцу. Повидимому, возможно было бы, безъ ущерба для религіозно-нравственнаго воспитанія, сократить программу требованій по Ветхому Завѣту и богослуженію. Церковнославянская грамота преподается въ теченіе всѣхъ трехъ лѣтъ по 3 часа въ недѣлю. Программа преслѣдуетъ цѣль не только научить чтенію, но обязываетъ прочитать Евангеліе, Часословъ и Псалтырь, очевидно, какъ дополненіе къ Закону Божію. Эта постановка предмета представляется неудовлетворительною. Собственно церковнославянскому чтенію хорошо грамотному легко научиться въ 1 годъ при 2 часахъ въ недѣлю. Центръ тяжести чтенія Евангелія, этой великой книги, съ которой обязанъ быть знакомъ основательно каждый христіанинъ, долженъ, очевидно, заключаться въ объясненіяхъ, а между тѣмъ нынѣ потребное для нихъ время отнимается чтеніемъ Часослова и Псалтиря. Курсъ ариѳметики при хорошемъ преподаваніи ея можетъ быть признанъ удовлетворительнымъ, но казалось бы не безполезнымъ придать къ нему нѣкоторое ознакомленіе съ геометріею. Совершенно неправильно поставленъ въ народной школѣ русскій языкъ, который, несомнѣнно, долженъ быть признанъ центральнымъ предметомъ. Направленіе программы русскаго языка можно назвать исключительно грамматическимъ, при чемъ въ ней значительное мѣсто отведено орѳографіи. Выполненіе программы обычно сводится къ требованію бѣглости чтенія и правописанія. Не отрицая извѣстнаго значенія грамматики въ начальной школѣ, но лишь въ качествѣ дополненія къ урокамъ русскаго языка, центръ обученія которому долженъ бы лежать въ развитіи у учащихся сознательнаго отношенія къ окружающему, сознательнаго усвоенія прочитаннаго и умѣнья излагать свои мысли, желательно, чтобы грамматика усвоивалась сама собою, но не выставлялась, какъ самостоятельный предметъ. Такимъ образомъ, при настоящей программѣ сосредоточеніемъ дѣйствительнаго пріобрѣтенія знаній въ народной школѣ является объяснительное чтеніе классной хрестоматіи, такъ какъ только при этомъ ученики проходятъ курсъ міровѣдѣнія. Къ сожалѣнію, на эту сторону дѣла обращается недостаточно вниманія. Несомнѣнно, что бѣглое чтеніе и орѳографическое писаніе, по преимуществу пріобрѣтаемое нынѣ учениками начальныхъ школъ, безъ послѣдующей практики, очень скоро улетучиваются. Очевидно, что грамотность одна въ качествѣ знанія еще недостаточна, а необходимо развитіе потребности въ пріобрѣтеніи всякихъ полезныхъ знаній. Поэтому желательно расширить нынѣ существующую программу въ ту сторону, которая развиваетъ умъ и сердце ребенка, даетъ ему навыкъ въ дальнѣйшей умственной работѣ и вызываетъ въ немъ потребность къ самообразованію. Эта цѣль народной школы — будить въ своихъ питомцахъ жажду къ пріобрѣтенію знаній, по мнѣнію большинства мѣстныхъ Комитетовъ, должна быть поставлена краеугольнымъ камнемъ начальнаго обу-

ченія. Примѣрныя министерскія программы имѣютъ безусловно то достоинство, что онѣ позволяютъ дать начальной школѣ именно это направленіе, путемъ класснаго чтенія. Поэтому все дѣло хорошей постановки школы сводится лишь къ обезпеченію ея, не говоря уже о хорошихъ учителяхъ, хорошими учебниками. Къ сожалѣнію, хорошихъ хрестоматій со статьями по природовѣдѣнію, предмету, дающему основы для дальнѣйшаго пріобрѣтенія тѣмъ или инымъ путемъ сельскохозяйственныхъ знаній, повидимому, не имѣется. Необходимо поэтому допустить чтеніе книгъ, неуказанныхъ въ каталогѣ низшихъ училищъ, и въ то же время озаботиться изданіемъ хорошихъ руководствъ, въ которыхъ по всѣмъ предметамъ чувствуется недостатокъ: такъ, напримѣръ, учебныя пособія даютъ по исторіи и географіи свѣдѣнія крайне сухія, сжатыя, состоящія почти изъ однихъ именъ, годовъ и мѣстъ и т. п. Вообще же для достиженія поставленной народной школѣ задачи необходимо въ ней побольше сознательнаго чтенія живыхъ разсказовъ какъ нравоучительнаго характера, такъ и дающихъ свѣдѣнія изъ родной природы, исторіи, географіи, быта и т. п. Желательно, быть можетъ, между прочимъ, ознакомленіе съ начальными основами законовѣдѣнія. Только при такой постановкѣ школы она будетъ выпускать лицъ, проникнутыхъ умомъ и сердцемъ въ истинныхъ началахъ религіи, нравственности и государственнаго порядка, снабженныхъ первыми понятіями объ окружающей обстановкѣ и способныхъ къ дальнѣйшему саморазвитію. Если такія лица въ своей послѣдующей жизни въ то же время будутъ обезпечены средствами для самообразованія посредствомъ самостоятельнаго чтенія, то и рецидивовъ безграмотности не будетъ.

Удлиненіе курса начальной школы [41]).

Одновременно съ расширеніемъ программы начальной школы для наилучшаго ея усвоенія желательно, по мнѣнію большинства мѣстныхъ Комитетовъ, удлиненіе курса до 4 и болѣе лѣтъ. Это признается самимъ Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія, судя по смыслу «общихъ замѣчаній» къ примѣрнымъ программамъ 1897 г., которыя, считая трехгодичный курсъ (по 6 учебныхъ мѣсяцевъ въ году, кромѣ праздниковъ) наименьшимъ временемъ для правильнаго обученія въ школѣ, также допускаютъ его удлиненіе. Во многихъ мѣстностяхъ, курсъ начальной школы уже и нынѣ удлиненъ до 4-хъ лѣтъ, и этотъ опытъ указываетъ, что лишній годъ пребыванія въ школѣ благодѣтельно отражается на общемъ развитіи оканчивающихъ ее учениковъ.

Обязательное посѣщеніе начальной школы учениками [42]).

Удлиненіе курса начальной школы встрѣчаетъ, однако, препятствія со стороны родителей учениковъ, такъ какъ обычно крестьянская семья въ своихъ дѣтяхъ-школьникахъ видитъ для себя прежде всего рабочую силу. Этимъ объясняются и позднее начало

учебнаго года въ школахъ нѣкоторыхъ мѣстностей, и приводъ дѣтей въ то время, когда учебныя занятія идутъ уже полнымъ ходомъ, и, наконецъ, опустѣніе школъ съ началомъ весны, когда начинаются пахота и пастьба скота. Съ такимъ взглядомъ крестьянъ, допускающимъ школьное образованіе ихъ дѣтей лишь между дѣломъ, по мнѣнію нѣкоторыхъ Комитетовъ, необходимо бороться, обязывая подъ страхомъ штрафа родителей ученика, уже разъ поступившаго въ школу, посылать его въ нее правильно до окончанія курса. Вмѣстѣ съ тѣмъ, по мнѣнію нѣкоторыхъ Комитетовъ, надлежитъ точно установить ежегодный учебный періодъ въ начальной школѣ, удлинивъ его за счетъ существующихъ зимнихъ каникулъ. Другіе Комитеты признаютъ невозможнымъ устанавливать обязательное посѣщеніе школъ, въ виду значенія школьника для его семьи въ качествѣ работника.

Воспитательное назначеніе народной школы [43]).

По мнѣнію многихъ мѣстныхъ Комитетовъ, начальная школа только тогда будетъ стоять на высотѣ своей задачи, когда на ряду съ общимъ развитіемъ она будетъ давать своимъ ученикамъ надлежащее воспитаніе. Это требованіе, конечно, не поддается ближайшему опредѣленію, но оно будетъ, очевидно, при указанной выше постановкѣ обученія, выполняться само собою. Въ дѣлѣ воспитанія наибольшее значеніе имѣетъ личность учителя, и поэтому этотъ вопросъ всецѣло стоитъ въ связи съ вопросомъ объ обезпеченіи начальной школы хорошими преподавателями.

Учрежденіе школьныхъ „майскихъ“ и и противоположныхъ имъ союзовъ [44]).

Въ средѣ нѣкоторыхъ Комитетовъ указывается на желательность устройства такъ называемыхъ «майскихъ союзовъ» учащихся, съ цѣлью сохраненія птичьихъ гнѣздъ, полезныхъ птицъ и другихъ животныхъ и насѣкомыхъ, а также для охраненія древесныхъ насажденій. Устройство такихъ союзовъ весьма полезно въ воспитательномъ отношеніи, такъ какъ, защищая животныхъ отъ жестокаго обращенія съ ними людей, защитники,— подрастающее молодое поколѣніе,—тѣмъ призываются къ милосердію по отношенію ко всѣмъ живымъ существамъ. Учащіяся дѣти, какъ показалъ опытъ, весьма охотно поступаютъ въ члены такихъ союзовъ и съ особеннымъ усердіемъ и ревностью исполняютъ всѣ требованія союза, согласно данному ими письменному обѣщанію.

Такъ какъ на ряду съ полезными для людей животными и растеніями существуютъ и враги отраслей сельскаго хозяйства изъ среды тѣхъ же животныхъ, которыя, особенно насѣкомыя, въ иные годы являются истиннымъ бичемъ сельскаго хозяйства, то въ виду этого, кромѣ союзовъ для охраненія полезныхъ животныхъ и растеній, признается необходимымъ или устраивать такіе же союзы для борьбы съ вредителями полей, лѣсовъ, садовъ и огородовъ, или же возложить эти обязанности на первые союзы, при чемъ, въ цѣ-

ляхъ воспитательныхъ, необходимо обставить дѣло такъ, чтобы истребленіе враговъ сельскохозяйственной промышленности изъ числа живыхъ существъ было моментальное и не носило бы характера жестокости, мученій и издѣвательства.

Развитіе праздниковъ древонасажденія [45]).

Воспитательное же значеніе, по мнѣнію нѣкоторыхъ участниковъ мѣстныхъ Комитетовъ, имѣютъ такъ называемые праздники древонасажденія. Благодаря этимъ праздникамъ, въ дѣтскихъ умахъ и сердцахъ пробуждаются любовь къ дереву и стремленіе къ уходу за нимъ. Если посредствомъ такихъ праздниковъ въ дѣтяхъ разовьется только чувство добраго отношенія къ насажденіямъ, то уже и это должно быть признано большимъ успѣхомъ. Быть можетъ, послѣдующія поколѣнія крестьянъ не будутъ такъ небрежно относиться къ садамъ, принадлежащимъ имъ и ихъ сосѣдямъ, не будутъ стремиться уничтожать всякое дерево, посаженное близъ дома для огражденія его отъ пожара или по дорогѣ для охраненія ея отъ заносовъ, какъ это дѣлаютъ современные крестьяне. Кромѣ уваженія къ насажденіямъ, названные праздники могутъ научить молодое поколѣніе и умѣло пользоваться древесными посадками; для этого надлежитъ направить школьное древонасажденіе на облѣсеніе песковъ, враговъ и проч.

Введеніе въ курсъ начальной школы свѣдѣній утилитарнаго характера [46]).

Многіе мѣстные Комитеты, останавливаясь на непрактичности тѣхъ знаній, которыя даетъ нынѣ начальная школа, высказываютъ пожеланія о приданіи послѣдней возможно болѣе утилитарнаго характера. Такъ, нѣкоторые изъ Комитетовъ желали бы, чтобы народная школа давала своимъ питомцамъ сельскохозяйственныя знанія въ тѣхъ предѣлахъ, въ какихъ эти знанія надобятся крестьянамъ для веденія сельскаго хозяйства на ихъ надѣльныхъ земляхъ, вслѣдствіе чего и проектируютъ преобразованіе всѣхъ или части начальныхъ школъ въ чисто сельскохозяйственныя школы простѣйшаго типа, съ передачей ихъ даже въ вѣдѣніе Министерства Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ. Для преподаванія въ этихъ школахъ сельскаго хозяйства эти Комитеты рекомендуютъ прежде всего выработать тѣ основныя положенія въ сельскомъ хозяйствѣ: о пахотѣ, удобреніи, посѣвѣ, уборкѣ хлѣбовъ, травосѣяніи, скотоводствѣ и пр., которыя надлежало бы внѣдрять въ ученикахъ народныхъ училищъ. Другіе Комитеты, озабочиваясь распространеніемъ разныхъ техническихъ знаній, проектируютъ приданіе начальнымъ школамъ чисто профессіональнаго характера, выдвигая на первое мѣсто среди учебнаго курса преподаваніе различнаго рода ремеслъ. Однако, большинство мѣстныхъ Комитетовъ находитъ невозможнымъ реформировать начальныя школы въ сельскохозяйственныя или ремесленныя; такому преобразованію не соотвѣтствуетъ прежде всего возрастъ учениковъ, отъ 9 до 13

лѣтъ, которыхъ возможно учить общему пониманію міра Божьяго, но нельзя снабжать знаніями, превышающими ихъ умственное развитіе. Опытъ введенія при нѣкоторыхъ школахъ ремесленныхъ классовъ убѣждаетъ, что ученики начальныхъ школъ не могутъ заниматься ремеслами даже по своему физическому развитію. Что же касается сельскохозяйственныхъ знаній, то въ возрастѣ учениковъ начальныхъ школъ эти знанія возможно было бы давать лишь въ формѣ рецептовъ, но врядъ ли заучиванье этихъ рецептурныхъ указаній принесло бы какую-либо пользу и даже, вѣроятнѣе всего, излишне загромождая умъ, вредно отозвалось бы на общемъ развитіи дѣтей. Въ то же время снабженные разными рецептами по сельскому хозяйству дѣти по окончаніи школы, конечно, уже только по причинѣ ихъ малаго возраста не могли бы оказать никакого вліянія на веденіе хозяйства ихъ отцами, а ко времени своей самостоятельной дѣятельности всѣ свѣдѣнія, данныя имъ школою, они забывали бы, какъ забываютъ теперь грамоту. Поэтому большая часть Комитетовъ, даже допускающихъ введеніе въ курсъ начальной школы основъ сельскаго хозяйства, находитъ возможнымъ это только при условіи удлиненія курса школы до 4-хъ и болѣе лѣтъ и въ формѣ лишь объяснительнаго чтенія, долженствующаго развить въ ученикахъ стремленіе къ пріобрѣтенію знаній опредѣленнаго направленія путемъ послѣ-школьнаго самообразованія или поступленіемъ въ школы спеціальныя. Нѣкоторые Комитеты находятъ возможнымъ сообщеніе дѣтямъ въ начальной школѣ лишь свѣдѣній по садоводству, огородничеству и пчеловодству, но подъ руководствомъ опытныхъ педагоговъ и при условіи созданія при школѣ сада, огорода и пасѣки, при чемъ эти свѣдѣнія должны преподаваться исключительно на педагогическомъ, по отнюдь не на профессіональномъ началѣ, чтобы не превратиться въ собраніе рецептовъ. Значительное же большинство мѣстныхъ Комитетовъ относится къ введенію профессіональныхъ знаній въ народныя школы отрицательно, считая, что профессіональное образованіе отъ такой постановки дѣла ничего не выиграетъ, а общеобразовательная задача начальной школы сильно пострадаетъ. По ихъ мнѣнію, если начальная школа, благодаря расширенію въ ней программы по природовѣдѣнію, дастъ только извѣстный навыкъ къ умственной работѣ въ области сельскаго хозяйства, то задача ея должна считаться вполнѣ исчерпанною.

Устройство при начальной школѣ дополнительныхъ классовъ сельскаго хозяйства и ремеслъ [47]).

Нѣкоторые мѣстные Комитеты, считая затруднительнымъ устройство въ непродолжительномъ времени достаточнаго числа спеціальныхъ сельскохозяйственныхъ и ремесленныхъ училищъ и не допуская въ то же время введенія профессіональныхъ занятій въ учебный курсъ начальной школы, высказываютъ пожеланія

объ устройствѣ при народныхъ училищахъ дополнительныхъ классовъ сельскаго хозяйства и ремеслъ для учениковъ, окончившихъ общеобразовательный курсъ школы.

Программа начальной школы повышеннаго типа 48).

Озабочиваясь наилучшей постановкою школьнаго дѣла, при которой введеніе всеобщаго обученія можетъ получить дѣйствительное значеніе въ смыслѣ поднятія уровня народа, нѣкоторые Комитеты неудовлетворяются указаннымъ выше расширеніемъ общеобразовательной программы начальной школы, а настаиваютъ на созданіи, на ряду съ начальной школой, школы повышеннаго типа.

Предметами знаній въ этой школѣ, примѣрно, должны быть:

1. Законъ Божій.
2. Русскій языкъ съ краткимъ курсомъ отечественной словесности по классическимъ образцамъ.
3. Ариѳметика, счетоводство, начала буквеннаго счисленія и геометрія съ землемѣріемъ и черченіемъ.
4. Естествовѣдѣніе (зоологія, ботаника, минералогія).
5. Важнѣйшія свѣдѣнія по міровѣдѣнію, физикѣ и химіи, съ ихъ практическими приложеніями.
6. Начальная гигіена.
7. Географія русская и всеобщая.
8. Русская исторія, съ важнѣйшими свѣдѣніями изъ исторіи всеобщей.
9. Основы отечественнаго законовѣдѣнія, съ примѣненіемъ къ крестьянскому быту.
10. Рисованіе и чистописаніе.
11. Пѣніе, церковное и свѣтское.
12. Ручной трудъ и элементарное садоводство и огородничество.

Занятія ручнымъ трудомъ. садоводствомъ и огородничествомъ должны быть ведены въ школѣ образованными учителями на чисто педагогическомъ началѣ и не должны имѣть ни ремесленнаго, ни промышленнаго характера.

Принимая учениковъ, уже окончившихъ курсъ въ начальной школѣ, школа высшаго типа можетъ выполнить программу, совпадающую, въ общемъ, съ программою городскихъ училищъ по Положенію 1872 года и нѣсколько превышающую программу двухклассныхъ училищъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. Преподаваніе въ этой школѣ должно быть ввѣрено учителямъ съ образовательнымъ цензомъ выше того, который даютъ учительскія семинаріи, т. е. учителями должны быть или лица, кончившія курсъ въ учительскихъ институтахъ, или кончившія въ учительскихъ семинаріяхъ, но прослушавшія еще дополнительный курсъ.

Въ видахъ повышенія общаго развитія народа путемъ улучшеннаго начальнаго обученія, въ средѣ нѣкоторыхъ мѣстныхъ Комитетовъ высказываются пожеланія о переформированіи всѣхъ народныхъ школъ по образцу только что приведенной повышенной школы или по образцу двухклассныхъ училищъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.

Увеличеніе числа двухклассныхъ училищъ съ введеніемъ въ нихъ преподаванія сельскаго хозяйства 49).

Въ свою очередь, въ средѣ другихъ Комитетовъ, не считающихъ возможнымъ повсемѣстное и огульное переформированіе начальной школы въ школу повышеннаго типа, но признающихъ въ то же время желательнымъ распространеніе общаго повышеннаго развитія, высказываются пожеланія объ устройствѣ Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія возможно большаго числа такъ называемыхъ образцовыхъ двухклассныхъ училищъ и о предоставленіи права общественнымъ учрежденіямъ открывать эти училища на тѣхъ же основаніяхъ, какъ открываются ими нынѣ начальныя школы, т. е. съ сохраненіемъ извѣстнаго участія въ наблюденіи за училищами, хотя бы путемъ подчиненія послѣднихъ надзору уѣздныхъ училищныхъ совѣтовъ. Къ двухкласснымъ училищамъ, по мнѣнію большинства мѣстныхъ Комитетовъ, съ бо̀льшимъ успѣхомъ, чѣмъ къ начальной школѣ, могло бы быть пріурочено и преподаваніе сельскохозяйственныхъ свѣдѣній путемъ удлиненія для этого учебнаго курса до 5 или даже 6 лѣтъ.

Устройство передвижныхъ и вообще пониженнаго типа начальныхъ школъ 50).

Признавая введеніе всеобщаго начальнаго обученія крайне настоятельнымъ, нѣкоторые мѣстные Комитеты высказываютъ опасеніе, что обязательное устройство въ каждомъ селеніи, несмотря на его незначительные размѣры, хотя бы одной школы представится затруднительнымъ по чисто матеріальнымъ соображеніямъ. Въ виду этого проектируется сдѣлать для малыхъ селеній исключеніе посредствомъ устройства для нихъ передвижныхъ школъ. Эти школы предполагается помѣщать въ наемныхъ зданіяхъ и на то только время, пока идетъ обученіе имѣющихся въ селеніи дѣтей школьнаго возраста, а затѣмъ школа переносится въ другое подобное же селеніе. Такъ какъ у насъ имѣется достаточное число малыхъ селеній, то одинъ учитель съ опредѣленнымъ комплектомъ школьныхъ пособій могъ бы въ теченіе года обслуживать извѣстный районъ, распредѣляя по отдѣльнымъ селеніямъ въ немъ учебныя занятія по опредѣленнымъ періодамъ. Независимо отъ устройства передвижныхъ школъ, для малыхъ селеній проектируется еще одно отступленіе, а именно, пониженіе типа начальной школы, примѣрно, до современной школы грамоты. Такъ какъ школы грамоты въ настоящее время могутъ быть открываемы только вѣдомствомъ православнаго исповѣданія, то желательно было бы разрѣшить устройство ихъ какъ общественнымъ учрежденіямъ, такъ и частнымъ лицамъ, съ подчиненіемъ этихъ школъ надзору уѣзднаго училищнаго совѣта.

Установленіе общаго типа начальной школы 51).

Допуская извѣстнаго рода отступленія въ смыслѣ устройства начальныхъ школъ какъ повышеннаго, такъ и пониженнаго типа, большинство мѣстныхъ Комитетовъ, однако, высказывается за выработку одного нормальнаго типа для начальной школы. Конечно, въ виду большаго разнообразія потребностей въ отдѣльныхъ мѣстностяхъ такого обширнаго государства, какъ Россія, этотъ нормальный типъ долженъ обладать до извѣстной степени эластичностью. Такъ, въ однѣхъ мѣстностяхъ можетъ оказаться возможнымъ по тѣмъ или инымъ причинамъ ввести въ начальную школу преподаваніе извѣстнаго ремесла или отдѣльной какой-либо отрасли сельскаго хозяйства, въ другихъ — изученіе этихъ предметовъ представится совершенно излишнимъ, но зато можетъ явиться надобность во введеніи въ курсъ начальной школы какого-либо совершенно спеціальнаго знанія, въ родѣ, напр., рыболовства или судостроенія и пр. Предусмотрѣть всѣ подобнаго рода потребности впередъ, очевидно, нельзя, а въ то же время разрѣшеніе этихъ вопросовъ въ центральныхъ учрежденіяхъ, въ сущности говоря, не оправдывается исключительностью обстоятельствъ и могло бы быть весьма затруднено процедурой возбужденія подлежащихъ ходатайствъ, собираніемъ различныхъ, потребныхъ для уясненія дѣла при его разрѣшеніи въ отдаленномъ центрѣ, дополнительныхъ свѣдѣній и веденіемъ вообще предварительной переписки. Въ виду этого разрѣшеніе всякихъ уклоненій отъ нормальнаго типа начальной школы казалось бы возможнымъ, въ интересахъ дѣла, поручить уѣзднымъ училищнымъ совѣтамъ, на которыхъ лежитъ обязанность мѣстнаго надзора за народнымъ образованіемъ.

Объединеніе всѣхъ начальныхъ школъ въ одномъ вѣдомствѣ 52).

Какъ извѣстно, у насъ существуютъ три вида начальныхъ школъ, а именно: такъ называемыя министерскія, церковно-приходскія съ школами грамоты и земскія. О неудовлетворительности земскихъ школъ было уже указано; для улучшенія ихъ, однако, все нужное можетъ быть сдѣлано мѣстными общественными учрежденіями при извѣстной матеріальной помощи, а также моральномъ содѣйствіи со стороны Правительства. Школы министерскія, въ общемъ, лучше поставлены: на нихъ больше отпускается денегъ, помѣщаются онѣ въ хорошихъ зданіяхъ, снабжены онѣ хорошими учителями и пособіями. Однако, всякія нужды этихъ школъ удовлетворяются обычно нескоро и весьма часто даже неправильно, такъ какъ руководители этихъ школъ, отстоя слишкомъ далеко отъ нихъ, не имѣютъ фактической возможности наблюдать насущнѣйшія нужды школъ, а дѣятельность мѣстныхъ общественныхъ учрежденій ограничена по отношенію этихъ училищъ только субсидированіемъ извѣстнымъ количествомъ денегъ. Школы грамоты и церковно-приходскія, по общему удостовѣренію мѣстныхъ Комитетовъ, находятся въ малоудовлетворительномъ состояніи. Объясняется это неправильною постановкою школьнаго дѣла, которое тормозится излишнею перепискою и формальностями. Все руководительство этими школами находится, въ дѣйствительности, въ далеко отстоящемъ отъ школы губернскомъ епархіальномъ совѣтѣ; отъ энергіи и взгляда предсѣдателя этого совѣта и зависитъ положеніе каждой отдѣльной школы. Дѣятельность уѣздныхъ отдѣленій совѣта парализуется губернскимъ совѣтомъ, такъ какъ каждое улучшеніе, каждая неотложная нужда школы должны быть разсмотрѣны и разрѣшены въ губернскомъ совѣтѣ. Предсѣдатель уѣзднаго отдѣленія, завися всецѣло, по своей службѣ, отъ духовнаго начальства, невольно старается подлаживаться подъ взгляды и требованія, часто неисполнимыя на мѣстѣ, предсѣдателя губернскаго совѣта.

Мѣстные люди, входящіе въ составъ уѣздныхъ отдѣленій Епархіальнаго совѣта, убѣждаясь, что всѣ ихъ искреннія желанія помочь дѣлу часто остаются безплодными, теряютъ энергію и перестаютъ принимать живое участіе въ трудахъ отдѣленія, которое фактически оказывается такимъ образомъ состоящимъ изъ одного предсѣдателя. Губернскій наблюдатель является чисто канцелярскимъ чиновникомъ, у котораго масса входящихъ и исходящихъ бумагъ, и потому ему некогда ѣздить по всѣмъ церковнымъ школамъ губерніи. Самъ лично ознакомиться со школами онъ не всегда можетъ и потому, если и знаетъ что-либо объ отдѣльной школѣ, то только случайно или по донесеніямъ съ мѣста; годовой отчетъ его составляется по отчетамъ уѣздныхъ наблюдателей, которымъ онъ заранѣе даетъ свои инструкціи. Уѣздный наблюдатель, дѣйствительно лично знающій школы, не всегда можетъ, однако, говорить и писать о нихъ въ своихъ отчетахъ вполнѣ безпристрастно. Съ одной стороны, къ нему предъявляетъ свои требованія духовное начальство, съ другой—губернскій наблюдатель, а съ третьей—земство. Положеніе уѣзднаго наблюдателя при указанныхъ обстоятельствахъ является чрезвычайно затруднительнымъ и крайне шаткимъ. Дѣятельность его вызываетъ постоянныя жалобы, постановленія земскихъ собраній, ходатайства къ епархіальному начальству, и результатомъ обычно является частая перемѣна уѣздныхъ наблюдателей, что тоже не можетъ вести къ пользѣ дѣла. Учительскій персоналъ въ церковныхъ школахъ еще болѣе неудовлетворителенъ, чѣмъ въ школахъ земскихъ, такъ какъ онъ получаетъ, въ общемъ, ничтожное вознагражденіе и комплектуется, по бо́льшей части, изъ не сумѣвшихъ иначе пристроиться малообразованныхъ родственниковъ и родственницъ мѣстнаго священника, на отвѣтственности котораго лежитъ наблюденіе за школою. Самъ этотъ священникъ обычно за массою дѣла по своимъ прямымъ обязанностямъ къ

паствѣ, а часто и по веденію относительно хорошо оплачиваемаго преподаванія Закона Божія въ сосѣднихъ земскихъ школахъ не имѣетъ возможности не только вообще руководить ввѣренною его особому попеченію школою, но даже преподавать въ ней Законъ Божій; поэтому преподаваніе даже этого предмета въ церковныхъ школахъ поручается часто свѣтскимъ лицамъ, хотя и изъ духовнаго званія.

Существуетъ мнѣніе, что только при церковномъ управленіи школа можетъ проводить истинно православное ученіе. Но то же православное ученіе проводится и въ земскихъ, и министерскихъ школахъ, гдѣ законоучителями, членами педагогическаго совѣта и экзаменаціонной комиссіи, пастырями и духовниками являются тѣ же священники. Между тѣмъ мѣстныя силы, способныя вести дѣло народнаго образованія, разрознены нынѣ въ двухъ училищныхъ совѣтахъ, и такимъ образомъ самое дѣло, къ которому онѣ призваны, только тормозится изъ-за пререканій. Государство отпускаетъ на церковныя школы сравнительно значительныя суммы, бо́льшая доля которыхъ расходуется, однако, не на самое дѣло обученія, а на содержаніе около него наблюденія и администраціи; затѣмъ, даже часть этихъ средствъ, затрачиваемая на самое обученіе, повидимому, расходуется непроизводительно, такъ какъ число выпускаемыхъ церковными школами учениковъ—ничтожно. Если бы эти средства были переданы земству, то они легли бы всецѣло въ дѣло самой школы, въ виду того, что наблюденіе и администрація, кромѣ нѣкоторыхъ суммъ на усиленіе персонала инспекціи, новаго расхода не потребовали бы. Вмѣстѣ съ тѣмъ, уѣздный училищный совѣтъ возможно было бы пополнить представителями отъ духовенства, если это будетъ признано необходимымъ. Только при такомъ единствѣ руководства и кассы и возможно поставить школьное дѣло правильно, безъ разлада, тормозящаго успѣхъ. Въ то же время духовенство, освобожденное отъ прямого завѣдыванія школами, необходимо было бы привлечь къ болѣе тщательному преподаванію Закона Божія въ начальной школѣ, такъ какъ именно наблюдаемое въ нѣкоторыхъ мѣстахъ рѣдкое посѣщеніе священниками земскихъ школъ побуждаетъ даже отдѣльные мѣстные Комитеты ходатайствовать о разрѣшеніи преподаванія Закона Божія свѣтскимъ учителямъ, подобно тому, какъ это нынѣ разрѣшено для церковныхъ школъ.

Одновременно съ подчиненіемъ уѣздному училищному совѣту нынѣшнихъ церковныхъ школъ, надлежало бы распространить надзоръ этого учрежденія и на школы министерскія, которыя, такимъ образомъ, получили бы на мѣстѣ рачительное о себѣ попеченіе. Затѣмъ, высшее руководительство всѣмъ дѣломъ народнаго обра-

зованія желательно было бы сосредоточить въ спеціально призванномъ для того вѣдомствѣ, а именно въ Министерствѣ Народнаго Просвѣщенія.

Улучшеніе школьныхъ помѣщеній, устройство интернатовъ, снабженіе школъ пособіями, учебниками и пр. [53]).

Въ связи съ внутреннею постановкою школы стоятъ заботы и о внѣшней ея обстановкѣ, такъ какъ послѣдняя, несомнѣнно, отражается на успѣхахъ школьнаго дѣла. Въ этомъ отношеніи мѣстные Комитеты указываютъ на необходимость открывать школы только въ хорошихъ, теплыхъ, свѣтлыхъ и просторныхъ зданіяхъ. Во многихъ мѣстностяхъ, за недостаткомъ средствъ, на эту сторону дѣла обращалось до сихъ поръ недостаточно вниманія. Вопросъ о средствахъ на школьное строительство, конечно, будетъ до извѣстной степени тормозить дѣло устройства хорошихъ школьныхъ помѣщеній, но въ этомъ случаѣ, по мнѣнію нѣкоторыхъ мѣстныхъ Комитетовъ, должна притти на помощь казна, посредствомъ отпуска казеннаго лѣса. Для осуществленія всеобщаго обученія необходимо, между прочимъ, озаботиться устройствомъ при нѣкоторыхъ школахъ интернатовъ для помѣщенія учениковъ, приходящихъ изъ другихъ селеній. Такъ какъ у насъ разстоянія между селеніями очень большія, а построить во всѣхъ селеніяхъ хотя бы по одной школѣ будетъ долгое время затруднительно, то вопросъ объ интернатахъ имѣетъ, несомнѣнно, важное значеніе. Независимо отъ обезпеченія школъ помѣщеніемъ, надлежитъ, повидимому, озаботиться снабженіемъ начальной школы хорошими учебниками и учебными пособіями. Здѣсь одного предоставленія средствъ уже недостаточно. Хорошихъ учебниковъ и школьныхъ пособій у насъ вообще очень мало или они очень дороги. Въ этихъ видахъ слѣдовало бы поощрить книгоиздательство учебниковъ и пособій, путемъ назначенія за лучшіе премій и т. п.

Снабженіе начальныхъ школъ земельными участками [54]).

Полезнымъ представляется снабженіе начальныхъ школъ земельными участками. Опытъ показываетъ, что учителя народныхъ школъ во многихъ мѣстностяхъ, гдѣ при школахъ имѣется земля, съ охотою устраиваютъ на ней сады, огороды и пасѣки. Съ допущеніемъ преподаванія въ начальной школѣ свѣдѣній по сельскому хозяйству училищные участки, при хорошей подготовкѣ учителей, могли бы съ успѣхомъ послужить для устройства опытно-показательныхъ полей, образцовыхъ садовъ, огородовъ и пасѣкъ.

Обезпеченіе народныхъ школъ библіотеками [55]).

Весьма важнымъ является, по мнѣнію мѣстныхъ Комитетовъ, обезпеченіе начальныхъ школъ библіотеками какъ ученическими, такъ и учительскими. Ученическія библіотеки являются однимъ изъ средствъ къ достиженію главной цѣли начальныхъ училищъ—«утверждать въ народѣ религіозныя и нравственныя понятія и распространять первоначальныя полезныя знанія» (Выс. утв. 25 мая 1874 г. Положеніе), такъ какъ чтеніемъ книгъ ученики могутъ

пополнять и оживлять все преподаваемое въ школахъ. Въ то же время эти библіотеки не только содѣйствуютъ успѣшности школьнаго обученія, но и продолжаютъ дѣло школы, служа для чтенія окончившихъ ее и вообще взрослаго населенія, допущеннаго къ пользованію ими по уставу 1828 года и циркуляру Министра Народнаго Просвѣщенія отъ 23 января 1873 года; въ этомъ отношеніи ученическія библіотеки служатъ однимъ изъ лучшихъ средствъ противъ рецидива безграмотности, наблюдаемаго у насъ повсемѣстно. Въ виду указаннаго значенія ученическихъ библіотекъ казалось бы крайне желательнымъ всѣми мѣрами содѣйствовать какъ устройству, такъ и возможно лучшей ихъ постановкѣ. Между тѣмъ, послѣдней въ значительной степени препятствуетъ существующая нынѣ система допущенія въ эти библіотеки только книгъ, значащихся или въ каталогахъ, издаваемыхъ Особымъ Отдѣломъ Ученаго Комитета Министерства Народнаго Просвѣщенія, или въ спискахъ, печатаемыхъ ежегодно въ журналѣ этого вѣдомства. Эти каталоги и списки страдаютъ многими недостатками и, прежде всего, случайностью подбора книгъ, отсталостью ихъ и бѣдностью въ количественномъ отношеніи. Такъ, напр., при обзорѣ каталога 1899 г. нельзя не притти къ слѣдующимъ выводамъ. За два года (съ 1897 года) одобрено по всѣмъ отдѣламъ (ученическихъ библіотекъ) лишь 727 книгъ, т. е. по 30 книгъ въ мѣсяцъ, что составляетъ къ ежегодно выходящимъ учебникамъ и дѣтскимъ книгамъ лишь 15%. Въ духовномъ отдѣлѣ этого каталога содержится всего лишь 622 книги въ то время, когда число ежегодно выходящихъ книгъ духовнаго содержанія превышаетъ тысячу. Въ беллетристическомъ отдѣлѣ показано всего 716 названій, изъ которыхъ только 142 принадлежатъ болѣе или менѣе извѣстнымъ авторамъ. По времени изданія, книги, показанныя въ каталогѣ, отличаются отсталостью: въ духовномъ отдѣлѣ 32%, а въ беллетристическомъ—51% принадлежатъ къ изданіямъ, вышедшимъ въ свѣтъ до 1890 года, т. е. 10 лѣтъ тому назадъ. Особенно отличается отсталостью отдѣлъ учебниковъ и учебныхъ пособій, въ которомъ учебники, изданные до 1890 года, составляютъ: по Закону Божію—21%, по русскому и славянскому языкамъ — 54%, по исторіи и географіи — 61%, по естествовѣдѣнію—72%, по ариѳметикѣ—39,4%, а между тѣмъ устарѣвшія изданія учебниковъ должны еще болѣе итти въ ущербъ ихъ качеству, чѣмъ устарѣвшія изданія книгъ духовнаго и беллетристическаго содержанія. Этотъ же отдѣлъ отличается и особою бѣдностью: такъ, среди учебныхъ пособій одобрено по русскому и церковно-славянскому языку одно: «Картины изъ русской жизни и природы», изд. Фену, цѣною въ 20 р.; по русскому же языку обращаетъ на себя вниманіе подавляющее число грамматикъ (63),

сравнительно съ руководствами къ изложенію мыслей (8); по ариѳметикѣ и физической географіи не одобрено ни одного наглядnаго пособія, между тѣмъ такія пособія, какъ мѣры, шведскіе счеты, глобусы, теллуріи и т. п., казалось бы, должны быть одобряемы, если Ученымъ Комитетомъ дается оцѣнка даже такимъ предметамъ, какъ фисгармоніи; по исторіи и географіи, кромѣ стѣнныхъ картъ Россіи и Европы, разрѣшенъ, какъ пособіе, лишь одинъ атласъ Штрауха, изд. 1878 г.; по естествовѣдѣнію указано лишь три пособія, изъ которыхъ одно (Таблица электрическаго телеграфа фонъ-Бооля, изд. 1872 г.) обращаетъ на себя вниманіе своею малою полезностью. Только случайностью подбора книгъ можно объяснить разрѣшеніе для низшихъ училищъ «Калевалы» въ переводѣ Гранстремъ, цѣною въ 2 р., при совершенномъ отсутствіи стихотвореній Лермонтова, Плещеева, Майкова и другихъ извѣстныхъ русскихъ поэтовъ. Тѣмъ же объясняется допущеніе для школьныхъ библіотекъ только дорогихъ изданій, какъ, напр., «Кавказскаго плѣнника» Толстого и «Капитанской дочки» Пушкина, когда имѣются разрѣшенныя уже для народныхъ читаленъ дешевыя изданія тѣхъ же произведеній. Отсталость книгъ объясняется не только удержаніемъ въ каталогахъ давно разрѣшенныхъ изданій, но и тѣмъ, что книги вообще одобряются спустя продолжительное время послѣ ихъ изданія: изъ 727 книгъ, одобренныхъ за два года (съ 1897 г. по 1899 г.), 27,4% были изданы отъ 3 до 17 лѣтъ ранѣе. Кромѣ значенія для качества матеріала, предлагаемаго для чтенія дѣтямъ, эта отсталость каталоговъ ведетъ къ тому, что многія книги, показанныя въ нихъ, уже не имѣются въ продажѣ (такъ, напр., по историческому отдѣлу, состоящему изъ 186 названій, 39 названій уже распроданы), и нерѣдки случаи, когда книги одобряются уже послѣ распродажи изданія, такъ какъ при современномъ состояніи книжнаго рынка дешевыя книги держатся на немъ лишь отъ 6 мѣсяцевъ до года.

Всѣ указанные недостатки каталоговъ ученическихъ библіотекъ всецѣло должны быть отнесены и къ каталогамъ библіотекъ учительскихъ. Для послѣднихъ разрѣшаются книги по каталогамъ: а) для низшихъ учебныхъ заведеній, б) для безплатныхъ народныхъ библіотекъ-читаленъ и в) для ученическихъ библіотекъ среднихъ учебныхъ заведеній. Ссылка на послѣдній каталогъ, составленный для несовершеннолѣтнихъ и «стоящихъ, кромѣ того, на менѣе высокомъ уровнѣ развитія, чѣмъ ихъ товарищи» (Опытъ каталога ученич. библ. для сред. учеб. заведеній, стр. 14), сама по себѣ уже должна представляться крайне странною, какъ бы приравнивая къ мало развитымъ юношамъ людей, которымъ ввѣряется образованіе народа. Чтеніе книгъ, разрѣшаемыхъ для этого

народа, врядъ ли также можетъ особенно содѣйствовать совершенствованію и развитію учителей. Между тѣмъ, въ жизни сельскаго учителя книга имѣетъ, очевидно, выдающееся значеніе, удовлетворяя насущнѣйшимъ духовнымъ потребностямъ. Не говоря уже о столь необходимомъ для педагога самообразованіи, книга доставляетъ ему нравственный отдыхъ, замѣняетъ ему среди деревенской глуши общество, знакомитъ его съ вопросами и задачами нравственной жизни, чтобы судить, насколько не могутъ удовлетворять учительскія библіотеки ихъ читателей, достаточно указать, что въ этихъ библіотекахъ по литературному отдѣленію не допущено изъ новѣйшихъ ни одного автора; по критическому отдѣлу не имѣется ни одного изслѣдованія ни объ одномъ русскомъ первоклассномъ писателѣ, какъ Толстой, Тургеневъ и др.; по педагогическому отдѣлу, отличающемуся вообще бѣдностью, нѣтъ сочиненій нашихъ извѣстныхъ педагоговъ Пирогова, Стоюнина, Ушинскаго (кромѣ 1-го года «Роднаго слова» и «Руководства къ преподаванію по Родному слову»).

Все изложенное, повидимому, указываетъ, что надлежитъ измѣнить порядокъ разрѣшенія книгъ для школьныхъ библіотекъ. Казалось бы, что на Ученый Комитетъ могло быть возложено изданіе лишь запретительныхъ каталоговъ, съ тѣмъ, чтобы всѣ остальныя, разрѣшенныя общей цензурой, книги, не попавшія въ этотъ каталогъ, почитались дозволенными для школьныхъ библіотекъ. Въ виду затруднительности для Ученаго Комитета разсмотрѣнія всѣхъ выходящихъ изданій, право оцѣнки книгъ, пріобрѣтаемыхъ для ученическихъ библіотекъ, желательно было бы предоставить училищнымъ совѣтамъ, съ одобренія, быть можетъ совѣтовъ попечителей учебныхъ округовъ. Что касается собственно учительскихъ библіотекъ, то ихъ, казалось бы, возможно приравнять къ публичнымъ библіотекамъ. Затѣмъ, для того, чтобы данное взрослому населенію право пользоваться школьными библіотеками могло дѣйствительно осуществляться съ пользою, желательно разрѣшеніе образовывать въ этихъ библіотекахъ особые отдѣлы для взрослыхъ изъ книгъ, допущенныхъ въ народныя библіотеки.

Организація руководства народнымъ образованіемъ на мѣстахъ 56).

Однимъ изъ самыхъ важныхъ вопросовъ въ дѣлѣ народнаго образованія является вопросъ о руководствѣ школою на мѣстѣ. По мнѣнію мѣстныхъ Комитетовъ, основаніемъ этого руководства должно быть большее довѣріе къ мѣстнымъ людямъ, какъ къ лицамъ, ближе всего стоящимъ къ школамъ, почему они и имѣютъ возможность скорѣе и лучше знать, какъ и въ какой формѣ помочь нуждѣ каждой школы. Какъ уже было указано выше, недостатки министерскихъ и церковныхъ школъ проистекаютъ по преимуществу изъ-за отсутствія на мѣстѣ попечительнаго о нихъ надзора. Въ иномъ нѣсколько положеніи находятся школы земскія. При настоящей организаціи забота о нуждахъ этихъ школъ распредѣляется между общественными учрежденіями, съ одной стороны, и училищными совѣтами и учебной администраціею, съ другой. Первыя имѣютъ въ своихъ рукахъ соотвѣтствующія денежныя средства на школьное дѣло и никакихъ иныхъ правъ, кромѣ выдачи этихъ средствъ, вторые имѣютъ всѣ права по попеченію и надзору за школами и никакихъ денежныхъ средствъ на предметъ своей дѣятельности. Ненормальность такого положенія очевидна. При самомъ искреннемъ желаніи расширить и улучшить дѣло училищные совѣты и учебная администрація не въ состояніи почти ничего сдѣлать, если общественныя учрежденія не ассигнуютъ на это средствъ. Соединительнымъ звеномъ между общественными учрежденіями и училищными совѣтами служитъ участіе въ совѣтѣ предводителя дворянства, какъ его предсѣдателя, и представителей отъ земства и городского управленія. Эта связь, казалось бы естественнымъ, должна быть постепенно закрѣпляема и развиваема, а между тѣмъ за послѣднее время она, вслѣдствіе неправильной организаціи училищныхъ совѣтовъ, расшатывается. Прежде всего, въ совѣтѣ преобладаютъ лица по назначенію, и затѣмъ положеніе членовъ его далеко не одинаково. Въ совѣтахъ выдѣляются по своимъ преимуществамъ представители учебной администраціи: въ уѣздномъ—инспекторъ, въ губернскомъ—директоръ народныхъ училищъ; они предсѣдательствуютъ въ случаѣ болѣзни или отсутствія предводителя дворянства, а равно лицъ, исправляющихъ его должность, ведутъ дѣлопроизводство совѣтовъ, распоряжаясь суммами, ассигнованными на канцелярію, и въ случаѣ несогласія съ остальнымъ составомъ совѣтовъ переносятъ вопросъ въ высшую инстанцію (губернскій совѣтъ или попечитель учебнаго округа). Наконецъ, завѣдываніе учебною частью народныхъ училищъ ввѣрено лишь директору и инспекторамъ этихъ училищъ. Какъ видно изъ изложеннаго, въ училищныхъ совѣтахъ допущены важныя отступленія отъ обычнаго въ коллегіальныхъ учрежденіяхъ порядка: нѣтъ права имѣть особое лицо, заступающее мѣсто предсѣдателя, и отъ предсѣдателя изъято распоряженіе дѣлопроизводствомъ и канцелярскими суммами. Эти отступленія врядъ ли могутъ быть признаны полезными: при болѣзни или отсутствіи предсѣдателей, совѣты, въ сущности, не могутъ собираться въ засѣданіе, если послѣднее не было уже назначено ранѣе, такъ какъ, по разъясненію Правительствующаго Сената, инспекторъ лично назначать засѣданія права не имѣетъ; такъ какъ инспекторы завѣдуютъ часто нѣсколькими уѣздами совмѣстно, то для нѣкоторыхъ изъ послѣднихъ канцеляріи совѣта на мѣстѣ вовсе не имѣется. Независимо отъ этого, инспекторы и въ особенности директоры не имѣютъ возможности руководить

всѣми школами, такъ какъ, при массѣ лежащей на нихъ текущей переписки, имъ въ пору только побывать въ школахъ хотя по разу въ годъ въ каждой. Роль губернскихъ училищныхъ совѣтовъ, далеко отстоящихъ отъ школъ, въ сущности сводится къ нулю, такъ какъ эти совѣты невольно должны въ большинствѣ случаевъ соглашаться съ директоромъ, имѣющимъ въ своихъ рукахъ донесенія инспекторовъ и указанія попечителей округовъ. Дѣятельность же послѣднихъ чисто бумажная, такъ какъ начальныхъ школъ они вовсе не знаютъ и, въ общемъ, служатъ передаточною инстанціею между Министерствомъ и училищными совѣтами. Если сопоставить Положеніе о начальныхъ училищахъ 1874 г. съ инструкціею 1876 г. директорамъ и инспекторамъ и съ послѣдующими разъясненіями и распоряженіями Министерства Народнаго Просвѣщенія, то нельзя не притти къ заключенію, что здѣсь красною нитью проходитъ какое-то постепенное порываніе живой связи центральнаго управленія съ мѣстными органами. Обязанность, принадлежащая предводителю дворянства, по руководству «попеченіемъ объ удовлетвореніи потребности населенія въ начальномъ образованіи и надлежащемъ нравственномъ наставленіи онаго» атрофируется лишеніемъ его канцеляріи совѣта и удаленіемъ ея даже за предѣлы уѣзда. Чтобы ввести въ школахъ какой-либо учебникъ или книжку изъ числа дозволенныхъ цензурой, необходимо восходить въ Министерство. Дозволенное и даже рекомендуемое «примѣрными» программами 1897 г. расширеніе и удлиненіе учебнаго курса зависитъ отъ директора. Устройство дополнительныхъ классовъ и школьныхъ праздниковъ съ пѣніемъ и декламаціею учениковъ разрѣшается также директоромъ, а въ нѣкоторыхъ случаяхъ и попечителемъ округа. Слѣдствіемъ такого порядка является то, что въ однѣхъ мѣстностяхъ все можно, а въ другихъ ничего нельзя, смотря по чисто субъективному взгляду на свою отвѣтственность инспектора, директора и попечителя округа. Случаевъ, когда тормозится нормальный ходъ живого школьнаго дѣла единственно вслѣдствіе недовѣрія одного правительственнаго органа къ другому, а Министерства ко всѣмъ, можно привести много (Полтавская, 498). По мнѣнію мѣстныхъ Комитетовъ, необходимо прежде всего, чтобы по дѣлу народнаго образованія Правительство оказывало довѣріе какъ земству и его органамъ, такъ и другимъ своимъ представителямъ на мѣстамъ. Этотъ принципъ довѣрія долженъ быть положенъ и въ основу дѣятельности училищныхъ совѣтовъ. На этомъ основаніи предсѣдателю совѣта, предводителю дворянства, необходимо ввѣрить дѣлопроизводство совѣта и распоряженіе канцелярскими суммами. Совѣтъ долженъ имѣть право выбирать изъ своего состава лицо, заступающее въ извѣстныхъ случаяхъ предсѣдателя. Между засѣ-

даніями совѣта всѣ дѣла должны разрѣшаться предсѣдателемъ, а не какъ нынѣ, инспекторомъ, при чемъ промежуточный срокъ между засѣданіями не можетъ быть болѣе мѣсяца. Составъ совѣта необходимо пополнить представителями отъ земства, съ тѣмъ, чтобы, кромѣ спеціальныхъ выборныхъ, предсѣдатели управъ и члены входили въ составъ совѣта по должности. Независимо отъ этого, въ составъ совѣта полезно было бы ввести представителей отъ педагогическаго персонала начальныхъ школъ. При каждой школѣ желательно учрежденіе, вмѣсто единоличнаго попечителя, особаго школьнаго попечительства съ правомъ выбора изъ своей среды представителя въ училищный совѣтъ. Члены совѣта должны имѣть одинаковую съ инспекторомъ власть какъ по хозяйственной, такъ и по учебной части школъ. Права совѣта необходимо расширить, введя въ его компетенцію: открытіе школъ, выборъ учебниковъ, разрѣшеніе книгъ для чтенія, составленіе учебнаго плана занятій, выборъ предметовъ и методовъ преподаванія, выработку программъ, назначеніе времени занятій, опредѣленіе и увольненіе учителей. изданіе учебниковъ, наблюденіе за ходомъ преподаванія, установленіе испытаній, открытіе народныхъ библіотекъ-читаленъ, устройство народныхъ чтеній и т. п. Во всей своей дѣятельности училищный совѣтъ, конечно, долженъ руководиться преподанными ему нормальными положеніями. Онъ долженъ также распоряжаться всѣми средствами, отпускаемыми на школы, а земскія управы могутъ быть сдѣланы его исполнительными органами по хозяйственной части. Губернскій совѣтъ долженъ быть второй инстанціею для дѣлъ уѣздныхъ совѣтовъ и сноситься съ Министерствомъ, помимо попечителей округовъ. При проектируемой постановкѣ дѣла уѣздный училищный совѣтъ превратится въ живое учрежденіе, вѣдающее все управленіе всѣми училищами уѣзда (въ томъ числѣ современными церковными и министерскими школами), при чемъ его коллегіальное устройство представитъ болѣе гарантій, что дѣло выполнится осторожнѣе и правильнѣе, нежели при единоличной власти инспектора или директора. Въ то же время эти послѣдніе, освобожденные отъ занятій по канцеляріи, явятся настоящими руководителями учебною частью въ школахъ въ педагогическомъ отношеніи.

Профессіональное образованіе [57]).

Признавая, съ одной стороны, что только на основѣ общаго образованія возможно распространеніе спеціальныхъ знаній, и, съ другой,— что всякое спеціальное дѣло можетъ итти и развиваться съ успѣхомъ только при соотвѣтствующихъ ему спеціальныхъ знаніяхъ, многіе мѣстные Комитеты высказываются за возможно широкое распространеніе у насъ, какъ въ странѣ, по преимуществу, земледѣльческой, сельскохозяйственныхъ школъ разнаго рода и всѣхъ типовъ низшихъ, среднихъ и высшихъ, мужскихъ и жен-

скихъ. Въ цѣляхъ улучшенія отдѣльныхъ отраслей сельскаго хозяйства, мѣстные Комитеты рекомендуютъ устройство спеціальныхъ школъ: садовыхъ, огородниковъ, молочнаго дѣла и пр. Въ видахъ развитія различныхъ родовъ промышленности, повышающихъ доходность сельскаго хозяйства, большинствомъ мѣстныхъ Комитетовъ указывается на желательность увеличенія числа заводовъ и фабрикъ: картофельно-крахмальныхъ или паточныхъ, винокуренныхъ, пивоваренныхъ, маслодѣльныхъ (изъ конопли, льна и подсолнуховъ), мыловаренныхъ, костеобжигательныхъ, ткацкихъ и т. п.; въ качествѣ устроителей, распорядителей и даже рабочихъ на этихъ фабрикахъ и заводахъ необходимы, повидимому, лица, обладающія спеціальными техническими знаніями. Для подготовки этихъ спеціалистовъ желательно, по мнѣнію Комитетовъ, развитіе технического образованія.

Наконецъ, въ средѣ большинства же Комитетовъ указывается, что населеніе наше не менѣе, чѣмъ въ агрономическихъ и техническихъ познаніяхъ, нуждается въ профессіональномъ обученіи различнымъ мастерствамъ, необходимымъ въ сельскомъ быту, и въ виду этого выражается пожеланіе объ увеличеніи числа учебно-ремесленныхъ мастерскихъ и технически-ремесленныхъ учебныхъ заведеній, на ряду съ введеніемъ преподаванія ремеслъ въ агрономическихъ и общеобразовательныхъ школахъ. Потребность въ знающихъ мастеровыхъ съ поднятіемъ общаго культурнаго уровня и экономическаго благосостоянія деревни будетъ постоянно возрастать, такъ какъ даже теперь ихъ далеко недостаточно, и спросъ на нихъ во много разъ превосходитъ предложеніе. Въ то же время нынѣшніе деревенскіе кузнецы, слесаря, столяры и т. п., въ общемъ, представляютъ относительно мастерства лишь только то же, что знахарь или коновалъ относительно медицины или ветеринаріи. Такъ какъ наше сельское населеніе, благодаря климатическимъ условіямъ, вынуждено около 6 или даже 7 мѣсяцевъ въ году почти абсолютно бездѣйствовать, то крайне необходимо развивать у насъ кустарные промыслы какъ въ тѣхъ мѣстностяхъ, гдѣ они народились уже давно, такъ и тамъ, гдѣ ихъ или вовсе нѣтъ, или они только еще начинаютъ прививаться. Вообще говоря, распространеніе спеціальныхъ знаній въ самыхъ разнообразныхъ формахъ у насъ необходимо для болѣе производительнаго употребленія трудовой силы населенія какъ въ цѣляхъ повышенія доходности его труда отъ земледѣлія, такъ и въ видахъ установленія новыхъ источниковъ заработка въ свободное отъ земледѣльческихъ работъ время.

Низшія сельскохозяйственныя школы 58).

Собственно говоря, большинство Комитетовъ, настаивая на увеличеніи числа низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ, исходитъ лишь изъ того соображенія, что у насъ этихъ учебныхъ заведеній

вообще очень мало даже для удовлетворенія потребности въ мелкихъ служащихъ для частновладѣльческихъ имѣній и въ инструкторахъ по сельскому хозяйству, но вовсе не предполагаетъ непосредственно путемъ этихъ школъ распространять сельскохозяйственныя знанія въ массѣ сельскаго населенія. Допуская даже возможность спеціальной подготовки въ современныхъ низшихъ сельскохозяйственныхъ школахъ самостоятельныхъ хозяевъ изъ крестьянъ, мѣстные Комитеты указываютъ, что эти школы могутъ во всякомъ случаѣ обслуживать лишь наиболѣе зажиточную часть крестьянскаго населенія, занимающуюся хлѣбопашествомъ на собственныхъ земляхъ. Для массы же крестьянъ онѣ не пригодны, такъ какъ въ большинствѣ случаевъ бывшіе ученики школъ, судя по опыту, оказываются не въ состояніи приложить своихъ знаній къ отцовскимъ надѣламъ, не удовлетворяются уже деревенскою обстановкою и уходятъ для заработка на сторону. Въ то же время эти школы у семей, нуждающихся обыкновенно въ работѣ подростковъ, отрываютъ дѣтей для ихъ обученія на время до 3 лѣтъ. Наконецъ, на особенно широкое распространеніе этихъ школъ нельзя, казалось бы, разсчитывать въ виду ихъ дороговизны, и, стало быть, большинство крестьянъ, уже только вслѣдствіе ограниченности самаго числа школъ, не можетъ ими пользоваться. Такъ, надлежитъ имѣть въ виду, что даже наиболѣе настаивающіе на распространеніи низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ Комитеты не идутъ въ своихъ пожеланіяхъ далѣе устройства одной такой школы на волость, а большинство удовлетворяются пожеланіемъ двухъ-трехъ школъ на уѣздъ.

Недостатки низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ59).

Признавая современную низшую сельскохозяйственную школу непригодною по указаннымъ только-что причинамъ для большинства нашихъ крестьянъ, мѣстные Комитеты высказываютъ, что воспитанники ея въ то же время не могутъ быть признаны удовлетворяющими требованія большинства частныхъ владѣльцевъ. Для послѣднихъ желательно было бы получить изъ низшихъ школъ лицъ, обладающихъ въ извѣстной степени спеціальной подготовкою и способныхъ быть самостоятельными приказчиками или управляющими, руководящими хозяйствомъ. Однако, такихъ лицъ наши низшія сельскохозяйственныя школы теперь не даютъ, такъ какъ ихъ воспитанники оказываются, по большей части, пригодными только въ крупныхъ имѣніяхъ, гдѣ имѣются уже опытные руководители. Объясняется это обстоятельство, прежде всего, тѣмъ, что современныя низшія сельскохозяйственныя школы даютъ преимущественно теоретическія знанія, тогда какъ должны были бы давать наиболѣе практическія свѣдѣнія. Въ виду этого большинство Комитетовъ настаиваетъ на распространеніи низшихъ школъ возможно болѣе

практическаго характера, а нѣкоторые Комитеты, не находя возможнымъ достиженіе подготовки низшею школою техниковъ вообще по сельскому хозяйству, рекомендуютъ распространеніе только школъ по отдѣльнымъ отраслямъ сельскаго хозяйства, какъ дающихъ наиболѣе полезные результаты. Независимо отъ этого, многіе Комитеты видятъ неуспѣшность нашихъ сельскохозяйственныхъ школъ въ томъ, что поступающіе въ нихъ молодые люди не получаютъ въ подготовительныхъ къ нимъ низшихъ общеобразовательныхъ школахъ необходимой зрѣлости ума и способности къ самостоятельной работѣ мысли. У учениковъ сельскохозяйственныхъ школъ обыкновенно замѣчается склонность заучить, запомнить, но не понять или усвоить. При этой склонности удовлетворить школьнымъ требованіямъ, конечно, возможно, но при выпускѣ изъ школы ея питомцы оказываются плохими не только практиками, но и теоретиками. Указывая, что съ поднятіемъ общаго образованія и съ болѣе равномѣрнымъ распространеніемъ цѣлой сѣти низшихъ сельскохозяйственныхъ училищъ по площади государства будетъ возможно приблизить постановку обученія въ нихъ къ потребностямъ собственно даннаго района, нѣкоторые Комитеты высказываютъ пожеланія, чтобы эти учебныя заведенія, при посредствѣ возможно болѣе тщательнаго ихъ оборудованія опытно-показательными полями, питомниками фруктовыхъ деревьевъ, разсадниками улучшенныхъ породъ скота, спеціальными библіотеками, музеями и т. п., являлись центромъ мѣстной сельскохозяйственной жизни. Если бы къ участію въ основаніи и преуспѣяніи этихъ школъ были привлечены мѣстныя общественныя учрежденія, сельскохозяйственныя общества и частныя лица, при посредствѣ устройства школьныхъ попечительствъ, допущенія вліянія на выработку учебныхъ плановъ и программъ и т. п., то все это могло бы только помочь правильной постановкѣ низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ. Привлеченіе къ дѣятельности этихъ школъ болѣе широкихъ слоевъ общества, по всей вѣроятности, помогло бы выработать для нихъ наиболѣе прочныя и опредѣленныя формы, которыхъ до сихъ поръ, въ сущности, не имѣется, несмотря на 20-лѣтній опытъ существованія у насъ низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ.

Для возможно болѣе тѣсной связи низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ съ мѣстною жизнью, по мнѣнію нѣкоторыхъ Комитетовъ, было бы полезно поручить ихъ надзору училищныхъ совѣтовъ, на ряду съ низшей общеобразовательной школой.

Въ цѣляхъ подготовленія учителей сельскаго хозяйства, нѣкоторые Комитеты предлагаютъ ввести въ низшихъ сельскохозяйственныхъ школахъ особый дополнительный годичный педагогическій курсъ.

Открытіе низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ упрощеннаго типа [60])

Для облегченія возможности наибольшаго распространенія низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ, нѣкоторые мѣстные Комитеты рекомендуютъ упрощеніе типа ихъ. Курсъ обученія въ упрощенной школѣ долженъ быть двухлѣтній и состоять въ практическомъ и теоретическомъ ознакомленіи учащихся съ улучшеннымъ хозяйствомъ и необходимыми въ деревнѣ техническими работами, съ изготовленіемъ простыхъ земледѣльческихъ орудій, починкой ихъ и т. п.; въ школу должны поступать подростки, окончившіе курсъ въ общеобразовательномъ начальномъ училищѣ, и не моложе 14 лѣтъ; при школѣ необходимо имѣть небольшое показательное хозяйство типа, желательнаго для условій крестьянскаго хозяйства въ данной мѣстности. Такія школы, повидимому, не отучая дѣтей отъ ихъ домашней обстановки, могли бы давать имъ умѣнье наилучше хозяйничать на надѣльныхъ земляхъ. При распространеніи этихъ школъ, вполнѣ возможномъ, такъ какъ онѣ не могутъ быть дороги, залогъ успѣха ихъ можно усматривать въ томъ обстоятельствѣ, что ученики не отрывались бы далеко отъ своей родной мѣстности и потому не теряли бы связи съ нею, какъ они теряютъ эту связь при обученіи въ современныхъ сельскохозяйственныхъ школахъ.

Зимнія сельскохозяйственныя школы [61]).

Въ приведенномъ только что проектѣ низшей школы практическія занятія рекомендуется выдвинуть впередъ, упростивъ сколь возможно теоретическій курсъ, и самыя школы по типу должны подходить къ германскимъ Ackerbauschulen. Въ свою очередь, другіе мѣстные Комитеты, отказываясь вовсе отъ практическихъ занятій въ стѣнахъ школы, указываютъ на желательность распространенія чисто теоретическихъ, такъ называемыхъ зимнихъ школъ (Winterschulen).

Задача школы, по ихъ мнѣнію, заключается въ сообщеніи твердыхъ и ясныхъ понятій о минеральномъ, растительномъ и животномъ мірахъ, о законности и правильности физико-химическихъ процессовъ, съ одной стороны, и въ наглядномъ демонстративномъ ознакомленіи учениковъ съ техническими пріемами раціональныхъ полеводства, луговодства и скотоводства—съ другой. Въ виду такихъ цѣлей представляется безполезнымъ держать крестьянскихъ мальчиковъ въ школѣ лѣтомъ въ искусственномъ хозяйствѣ для такъ называемыхъ практическихъ занятій. Эти занятія, насколько дадутъ имъ умѣнья, настолько же и отдалятъ ихъ отъ нуждъ и условій крестьянскаго хозяйства. Къ тому же организація этихъ занятій, стоящая весьма дорого, въ виду непремѣннаго содержанія учениковъ въ общежитіи, поселяетъ обычно въ населеніи недовѣріе къ школѣ, такъ какъ ученическія работы съ новыми для нихъ орудіями бываютъ обыкновенно весьма несовершенны, сопровождаются излишней тратой рабочихъ силъ и имѣютъ иногда результатомъ хозяй-

ственные убытки, которые населеніе относитъ цѣликомъ къ винѣ знанія. Зимняя школа должна включать въ себѣ возможно наглядное и демонстративное преподаваніе физико-химическихъ, естественно-историческихъ и сельскохозяйственныхъ наукъ въ теченіе двухъ зимнихъ періодовъ. При весьма хорошей обстановкѣ такихъ школъ и обезпеченіи ихъ учительскимъ персоналомъ, онѣ будутъ требовать и на организацію, и на содержаніе средствъ въ 3 — 4 раза менѣе, чѣмъ существующія низшія сельскохозяйственныя школы съ обязательными лѣтними практическими занятіями. Такая школа, примыкая къ начальной школѣ повышеннаго типа, дастъ крестьянину главное средство къ дальнѣйшему самостоятельному усвоенію сельскохозяйственнаго знанія и умѣнія, такъ какъ пріучитъ его мыслить въ опредѣленномъ направленіи.

Среднія сельскохозяйственныя училища 62).

Насколько неудовлетворительны результаты низшей сельскохозяйственной школы, почти настолько же неудовлетворительно, по мнѣнію мѣстныхъ Комитетовъ, современное состояніе и среднихъ земледѣльческихъ училищъ. Постановка въ нихъ учебнаго дѣла страдаетъ излишнею теоретичностью въ ущербъ практикѣ и, въ общемъ, приближаетъ эти спеціальныя учебныя заведенія къ общеобразовательнымъ. Кромѣ того, нынѣшнія среднія школы поставлены внѣ всякой связи съ мѣстными запросами сельскохозяйственной жизни, что объясняется до извѣстной степени малочисленностью ихъ и стремленіемъ обслуживать интересы всего государства. Это стремленіе, очевидно, ошибочно, такъ какъ, въ виду разнообразія различныхъ мѣстностей Россіи какъ въ климатическомъ, почвенномъ, такъ и экономическомъ отношеніи, казалось бы невозможнымъ удовлетворить школьнымъ путемъ распространеніе всѣхъ навыковъ и техническихъ пріемовъ, существующихъ или нужныхъ по всей нашей территоріи. Если къ этому добавить, что наши спеціальныя учебныя заведенія, несмотря на ихъ дороговизну, въ общемъ, все-таки плохо оборудованы показательными средствами, машинами, приборами и т. п., то становится понятнымъ, что воспитанники земледѣльческихъ училищъ пріобрѣтаютъ массу мелкихъ спеціальныхъ знаній только въ теоріи и потому большею частью на практикѣ оказываются совершенно неспособными дать какое-либо реальное указаніе, а принуждены бываютъ сами учиться, приспособливаясь къ той обстановкѣ, въ которую поставитъ ихъ жизнь. Въ то же время, очевидно, всякіе практическіе навыки, пріобрѣтеные въ школѣ и не примѣненные послѣ въ жизни, быстро забываются, такъ что съ перемѣною мѣста практики бывшему воспитаннику средней сельскохозяйственной школы приходится снова подучиваться. Эта малопригодность учениковъ среднихъ училищъ къ практической дѣятельности сознается ими самими, вслѣдствіе

чего большинство ихъ и предпочитаетъ или искать занятія, ничего общаго съ ихъ спеціальной подготовкой не имѣющаго, или стремиться въ высшія учебныя заведенія. Большинство мѣстныхъ Комитетовъ отмѣчаетъ именно переходъ большей части учениковъ среднихъ спеціальныхъ училищъ въ высшія заведенія, благодаря чему весь смыслъ особой средней спеціальной школы какъ бы утрачивается. Въ виду этого въ средѣ нѣкоторыхъ Комитетовъ указывается на возможность обойтись безъ спеціальныхъ среднихъ сельскохозяйственныхъ школъ, въ особенности если среднія общеобразовательныя учебныя заведенія будутъ приноровлены къ подготовкѣ ихъ учениковъ къ дальнѣйшему воспринятію сельскохозяйственныхъ знаній путемъ самообразованія. Высказываются мнѣнія, что въ спеціальныя среднія школы не только крупные, но и мелкіе наши землевладѣльцы не поступаютъ и не будутъ поступать до тѣхъ поръ, пока наше сельское хозяйство не будетъ представлять собою той выгоды, которую нынѣ эти землевладѣльцы получаютъ при другихъ занятіяхъ. Въ то же время бывшіе ученики среднихъ спеціальныхъ школъ безъ серьезной реформы послѣднихъ не могутъ разсчитывать на мѣста управляющихъ, отъ которыхъ прежде всего требуются даже не агрономическія познанія, а извѣстный хозяйственный расчетъ, соображеніе, какъ и въ какое время произвести какую работу, на какихъ условіяхъ нанять людей на ея производство, по какой цѣнѣ и условіямъ продать хлѣбъ и т. п., умѣнье ладить съ народомъ—какъ съ рабочими, такъ и съ сосѣдями. Затѣмъ, хорошій управляющій у насъ долженъ знать отчасти какъ бы все: понимать толкъ и въ кузнечной, и въ плотничной, и въ слесарной работѣ, имѣть понятіе о кровельномъ, колодезномъ, землекопномъ дѣлѣ, умѣть оцѣнивать и лошадь, и корову, и свинью, быть немного маслодѣломъ, немного садовникомъ, немного каменьщикомъ, немного ветеринаромъ и, наконецъ, умѣть написать прошеніе и заключить условіе. Очевидно, всѣхъ этихъ знаній, этого хозяйственнаго расчета дать одна школа не можетъ, для этого нуженъ извѣстный складъ ума и характера, извѣстный опытъ и навыкъ. Поэтому, именно хозяева будутъ всегда предпочитать школьнымъ знаніямъ практику, поэтому и необходимо для полученія диплома на управляющаго не только окончаніе хотя бы даже переформированной въ утилитарномъ направленіи школы, но и пребываніе въ теченіе извѣстнаго срока на жизненной практикѣ. Нѣкоторые Комитеты, однако, признаютъ смыслъ среднихъ сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеній преимущественно, впрочемъ, въ подготовкѣ инструкторовъ и учителей сельскаго хозяйства, но при непремѣнномъ условіи возможно большаго распространенія этихъ школъ, напр., до одной на каждый уѣздъ, надѣясь, что тогда эти учеб-

ныя заведенія будутъ преслѣдовать интересы мѣстнаго сельскаго хозяйства. Чтобы придать средней школѣ возможно болѣе характеръ районнаго училища, желательно, по мнѣнію этихъ Комитетовъ, предоставить мѣстнымъ общественнымъ учрежденіямъ и сельскохозяйственнымъ дѣятелямъ нѣкоторое вліяніе на постановку учебнаго дѣла въ среднихъ сельскохозяйственныхъ школахъ путемъ, напр., учрежденія при нихъ попечительныхъ совѣтовъ. Нѣкоторые Комитеты находятъ полезнымъ, кромѣ того, ограничить права лицъ, оканчивающихъ среднія школы, на поступленіе въ высшія несельскохозяйственныя учебныя заведенія.

Высшее сельскохозяйственное образованіе 63).

Нѣтъ сомнѣнія, что ни одно изъ техническихъ производствъ не требуетъ столь разносторонихъ знаній и такого широкаго образованія, какъ сельское хозяйство. Между тѣмъ число нашихъ высшихъ спеціальныхъ сельскохозяйственныхъ заведеній, очевидно, находится въ полномъ несоотвѣтствіи какъ съ значеніемъ сельскаго хозяйства для нашего отечества вообще, такъ и съ количествомъ народнаго труда, приложеннаго къ сельскохозяйственной промышленности. У насъ до сихъ поръ считается какъ бы естественнымъ, чтобы земледѣльческимъ промысломъ руководили лица, не только спеціально, но и вообще необразованныя. Неуспѣшность нашихъ низшихъ и среднихъ сельскохозяйственныхъ школъ поддается еще легко объясненію, такъ какъ эти школы не могутъ особенно приманивать къ себѣ въ виду лишенія ихъ учениковъ извѣстныхъ правъ, даваемыхъ общеобразовательными школами. Иное дѣло — школа высшая спеціально сельскохозяйственная. Она даетъ тѣ же права, какъ и остальныя высшія учебныя заведенія, а потому здѣсь не можетъ быть и мѣста для опасенія, что съ открытіемъ возможно бо̀льшаго числа агрономическихъ высшихъ учебныхъ заведеній не нашлось бы желающихъ поступить въ нихъ. Если на сельское хозяйство будетъ обращено вниманіе, которое оно заслуживаетъ, то неизбѣжно явится потребность въ большомъ числѣ научно образованныхъ спеціалистовъ, въ качествѣ руководителей опытнымъ дѣломъ, агрономическою помощью населенію и т. п. Поэтому крайне необходимо озаботиться надлежащею постановкою высшаго сельскохозяйственнаго образованія. Кромѣ открытія въ отдѣльныхъ мѣстностяхъ государства особыхъ спеціально агрономическихъ институтовъ какъ мужскихъ, такъ и женскихъ, по мнѣнію нѣкоторыхъ мѣстныхъ Комитетовъ, желательно учрежденіе при высшихъ общеобразовательныхъ и техническихъ учебныхъ заведеніяхъ кафедръ по сельскому хозяйству. Въ существующихъ политехникумахъ полезно было бы открыть особыя сельскохозяйственныя отдѣленія, а при университетахъ — особые агрономическіе факультеты, въ программу которыхъ могли бы войти, кромѣ агрономіи—въ широкомъ смыслѣ слова, естественныя науки въ размѣрѣ, необходимомъ для сельскихъ хозяевъ, а также юридическія, экономическія и финансовыя. Быть можетъ, въ нѣкоторыхъ случаяхъна тѣхъ же началахъ лѣдо̀сало бы открыть даже не самостоятельные факультеты, а лишь отдѣленія физико-математическихъ факультетовъ, параллельно съ естественно-историческими.

Въ то же время мѣстные Комитеты, внѣ зависимости отъ вида учрежденія, имѣющаго давать высшее сельскохозяйственное образованіе, указываютъ на желательность широкаго доступа къ послѣднему вольнослушателей, предполагая этимъ путемъ привлекать къ научному образованію сельскихъ хозяевъ-практиковъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ, въ средѣ нѣкоторыхъ Комитетовъ указывается на желательность постановки преподаванія сельскаго хозяйства въ высшихъ спеціальныхъ учебныхъ заведеніяхъ возможно болѣе на утилитарную почву, путемъ соотвѣтственнаго развитія въ нихъ практическихъ занятій.

Заключенія Комитетовъ.

По вышеприведеннымъ соображеніямъ мѣстные Комитеты считаютъ желательнымъ.

1. Расширеніе общеобразовательной программы народныхъ школъ:

А. Вообще.

Бессарабская губ.: 1) Аккерманскій (111). 2) Измаильскій (188).

Владимірская губ.: 3) Юрьевскій (181).

Вологодская губ.: 4) Губернскій (7). 5) Вологодскій У. (106). 6) Грязовецкій (159).

Воронежская губ.: 7) Богучарскій (74). 8) Острогожскій (144). 9) Павловскій (154).

Вятская губ.: 10) Губернскій (11). 11) Глазовскій (261). 12) Елабужскій (281). 13) Малмыжскій (333).

Казанская губ.: 14) Цивильскій (145).

Костромская губ.: 15) Губернскій (159). 16) Костромской (413).

Минская губ.: 17) Минскій У. (181).

Могилевская губ.: 18) Губернскій (27). 19) Гомельскій (72). 20) Могилевскій У. (98). 21) Чаусскій (141).

Московская губ.: 22) Дмитровскій (210). 23) Серпуховскій (615).

Нижегородская губ.: 24) Губернскій (11). 25) Ардатовскій (114). 26) Горбатовскій (300). 27) Княгининскій (384). 28) Нижегородскій У. (445). 29) Семеновскій (509, 553).

Новгородская губ.: 30) Боровичскій (139).

Пермская губ.: 31) Пермскій У. (452).

Полтавская губ.: 32) Кобелякскій (215, 244). 33) Кременчугскій (311, 326). 34) Миргородскій (700).

Псковская губ.: 35) Опочецкій (139).

Рязанская губ.: 36) Данковскій (185).

Самарская губ.: 37) Ставропольскій (616).

Саратовская губ.: 38) Губернскій (42). 39) Аткарскій (305). 40) Вольскій (441). 41) Кузнецкій (486). 42) Саратовскій У. (558). 43) Хвалынскій (599, 618).

Симбирская губ.: 44) Губернскій (16, 71). 45) Буинскій (329). 46) Сенгилеевскій (426).
Смоленская губ.: 47) Сычевскій (281).
С.-Петербургская губ.: 48) Царскосельскій (69).
Таврическая губ.: 49) Губернскій (4). 50) Днѣпровскій (52). 51) Мелитопольскій (111).
Тамбовская губ.: 52) Моршанскій (333). 53) Темниковскій (414). 54) Усманскій (421).
Тверская губ.: 55) Новоторжскій (98). 56) Корчевскій (312). 57) Осташковскій (358). 58) Ржевскій (362).
Тульская губ.: 59) Бѣлевскій (116). 60) Епифанскій (255).
Уфимская губ.: 61) Бирскій (96). 62) Уфимскій У. (320).
Харьковская губ.: 63) Ахтырскій (167). 64) Лебединскій (278).
Херсонская губ.: 65) Елисаветградскій (204).
Черниговская губ.: 66) Новгородъ-Сѣверскій (289). 67) Нѣжинскій (332). 68) Остерскій (373).

Б. Усиленіемъ преподаванія Новаго Завѣта.

Орловская губ.: 69) Ливенскій (577).
Саратовская губ.: *) Хвалынскій (618).

В. Введеніемъ преподаванія отечественной географіи.

Калужская губ.: 70) Медынскій (202).
Курская губ.: 71) Щигровскій (865).
Саратовская губ.: *) Хвалынскій (599).
Тамбовская губ.: 72) Борисоглѣбскій (109).
Эстляндская губ.: 73) Губернскій (69).

Г. Введеніемъ преподаванія исторіи.

Калужская губ.: *) Медынскій (202).
Курская губ.: *) Щигровскій (865).
Орловская губ.: *) Ливенскій (577).
Саратовская губ.: 74) Царицынскій (673). *) Хвалынскій (599).
Тамбовская губ.: *) Борисоглѣбскій (109).

Д. Введеніемъ преподаванія литературы и русской словесности.

Саратовская губ.: *) Царицынскій (673).

Е. Введеніемъ преподаванія математики.

Саратовская губ.: *) Царицынскій (673).

Ж. Введеніемъ преподаванія геометріи.

Курская губ.: *) Щигровскій (865).

З. Введеніемъ черченія и рисованія (преимущественно въ кустарныхъ раіонахъ).

Вятская губ.: *) Губернскій (28). 75) Вятскій У. (202).
Московская губ.: 76) Звенигородскій (287)—**необязательно**.
Подольская губ.: 77) Могилевскій (862).

И. Введеніемъ преподаванія гигіены.

Вятская губ.: 78) Нолинскій (475).
Курская губ.: *) Щигровскій (865).

І. Введеніемъ преподаванія курса экономическихъ наукъ.

Курская губ.: 79) Тимскій (775).

*) Этотъ Комитетъ уже былъ указанъ выше въ томъ же раздѣлѣ.

К. Введеніемъ преподаванія основаній счетоводства.

Эстляндская губ.: *) Губернскій (69).

Л. Введеніемъ преподаванія ветеринаріи.

Кіевская губ.: 80) Васильковскій (360).

М. Введеніемъ преподаванія кораблестроительнаго искусства.

Архангельская губ.: 81) Онежскій (186).

Н. Введеніемъ преподаванія начальной архитектуры.

Рязанская губ.: 82) Егорьевскій (194).

О. Введеніемъ преподаванія рыболовства.

Астраханская губ.: 83) Красноярскій (168).

П. Введеніемъ основныхъ началъ законовѣдѣнія и правопорядка.

За:

Витебская губ.: 84) Полоцкій (390).
Екатеринославская губ.: 85) Губернскій (50).
Курская губ.: 86) Льговскій (400). *) Щигровскій (865).
Полтавская губ.: *) Кобелякскій (244). 87) Зѣньковскій (198).
Самарская губ.: 88) Бузулукскій (325).
Саратовская губ.: *) Хвалынскій (599).
Тамбовская губ.: *) Борисоглѣбскій (109). 89) Шацкій (468).

Противъ:

Московская губ.: Подольскій (477).

Р. Введеніемъ основныхъ понятій по естествознанію и природовѣдѣнію.

Бессарабская губ.: 90) Кишиневскій (216).
Витебская губ.: 91) Велижскій (105). 92) Городокскій (200).
Владимірская губ.: 93) Ковровскій (97). 94) Переяславскій (118).
Вологодская губ.: 95) Тотемскій (251).
Вятская губ.: 96) Орловскій (525).
Гродненская губ.: 97) Слонимскій (510).
Екатеринославская губ.: *) Губернскій (50). 98) Маріупольскій (148).
Калужская губ.: *) Медынскій (202).
Кіевская губ.: 99) Губернскій (2).
Курская губ.: 100) Дмитріевскій (164). *) Льговскій (400). 101) Суджанскій (748). *) Тимскій (775). *) Щигровскій (865).
Могилевская губ.: *) Чаусскій (142).
Новгородская губ.: 102) Старорусскій (276).
Орловская губ.: 103) Елецкій (332). *) Ливенскій (577).
Пермская губ.: 104) Красноуфимскій (250). 105) Оханскій (413). 106) Соликамскій (471).
Полтавская губ.: *) Кобелякскій (244). *) Кременчугскій (325).
Псковская губ.: 107) Островскій (231).
Самарская губ.: *) Бузулукскій (325). 108) Новоузенскій (377). 109) Самарскій У. (466).
Саратовская губ.: *) Кузнецкій (486). *) Хвалынскій (599). *) Царицынскій (673).
Симбирская губ.: 110) Алатырскій (192).
Смоленская губ.: 111) Дорогобужскій (124). 112) Ельнинскій (164).
Таврическая губ.: *) Губернскій (4, 6). 113) Бердянскій (33). 114) Евпаторійскій (79). 115) Перекопскій (166). 116) Симферопольскій (185). 117) Ѳеодосійскій (262).

*) Этотъ Комитетъ показанъ уже выше въ томъ же раздѣлѣ.

Тамбовская губ.: *) Борисоглѣбскій (109).
Тульская губ.: 118) Тульскій У. (461).
Уфимская губ.: 119) Белебеевскій (33).
Харьковская губ.: 120) Сумскій (347).
Херсонская губ.: 121) Тираспольскій (348).
Эстляндская губ.: *) Губернскій (69). 122) Гапсальскій (175).

2. Продленіе срока обученія въ народныхъ школахъ.

За: Противъ:

Витебская губ.: 1) Губернскій (10). *Кіевская губ.*: Кіевскій У. (750). 2) Лепельскій (333). 3) Люцинскій (341).
Вятская губ.: 4) Губернскій (11). 5) Яранскій (710).
Московская губ.: 6) Звенигородскій (281).
Нижегородская губ.: 7) Нижегородскій У. (451). 8) Семеновскій (538).
Пермская губ.: 9) Верхотурскій (139).
Полтавская губ.: 10) Кобелякскій (215, 244).
Самарская губ.: 11) Бугурусланскій (233, 275). 12) Бузулукскій (325). 13) Новоузенскій (377).
Тамбовская губ.: 14) Борисоглѣбскій (109). 15) Моршанскій (333). 16) Темниковскій (414).
Черниговская губ.: 17) Нѣжинскій (332). 18) Стародубскій (423).
Бессарабская губ.: 19) Кишиневскій (216). 20) Хотинскій (377).
Витебская губ.: 21) Велижскій (105). 22) Двинскій (235)—**для желающихъ.**
Владимірская губ.: 23) Переяславскій (118).
Вологодская губ.: 24) Грязовецкій (159). 25) Тотемскій (250). 26) Яренскій (331).
Вятская губ.: 27) Вятскій У. (105)—**4—5 лѣтъ.** 28) Нолинскій (475).
Гродненская губ.: 29) Слонимскій (510).
Казанская губ.: 30) Лаишевскій (55). 31) Свіяжскій (111). 32) Спасскій (118). 33) Чистопольскій (177).
Калужская губ.: 34) Медынскій (202).
Костромская губ.: 35) Губернскій (159). 36) Ветлужскій (260). 37) Кологривскій (397).
Минская губ.: 38) Пинскій (347).
Московская губ.: 39) Клинскій (405). 40) Можайскій (425). 41) Подольскій (476)—**4—5 лѣтъ по типу училищъ 1872 г., гдѣ явится потребность.**
Новгородская губ.: 42) Губернскій (8). 43) Боровичскій (139). 44) Новгородскій У. (233). 45) Тихвинскій (420).
Орловская губ.: 46) Брянскій (311) — **4-й годъ для сельскаго хозяйства.** 47) Елецкій (332).
Пермская губ.: 48) Губернскій (8) — **гдѣ представляется благопріятное условіе.** 49) Камышловскій (206). 50) Красноуфимскій (250). 51) Осинскій (382).
Подольская губ.: 52) Могилевскій (864).
Полтавская губ.: 53) Хорольскій (818)—**не расширяя программы.**
Самарская губ.: 54) Самарскій У. (456, 466). Ставропольскій (616).
Саратовская губ.: 56) Балашовскій (338). 57) Хвалынскій (619).
Тульская губ.: 58) Бѣлевскій (116). 59) Епифанскій (225).
Уфимская губ.: 60) Белебеевскій (33). 61) Бирскій (95).
Харьковская губ.: 62) Зміевскій (224). 63) Сумскій (347).
Черниговская губ.: 64) Губернскій (5) — **4—5 лѣтъ.** 65) Борзенскій (117). 66) Новгородъ-Сѣверскій (289).
Эстляндская губ.: 67) Губернскій (69).
Ярославская губ.: 68) Губернскій (4). 69) Даниловскій (84).
Костромская губ.: 70) Галичскій (351). } **до 5 лѣтъ.**
Новгородская губ.: 71) Устюженскій (451). }
Бессарабская губ.: 72) Аккерманскій (111)—**6—7 лѣтъ.**

до 4 лѣтъ.

*) Этотъ Комитетъ показанъ уже въ томъ же раздѣлѣ.

Курская губ.: 73) Тимскій (775). } **до 6 лѣтъ.**
Могилевская губ.: 74) Гомельскій (72). }
Полтавская губ.: 75) Кременчугскій (326). }
Тверская губ.: 76) Новоторжскій (98). }
Черниговская губ.: 77) Конотопскій (231). }

3. Устройство школъ высшаго типа.

Бессарабская губ.: 1) Аккерманскій (111)—**2-классная министерская.**
Вятская губ.: 2) Елабужскій (280)—**министерскія.** 3) Нолинскій (475)—**2-классныя земскія.**
Гродненская губ.: 4) Губернскій (33)—**министерскія.**
Казанская губ.: 5) Свіяжскій (111). 6) Тетюшскій (139).
Кіевская губ.: 7) Таращанскій (1025) — **при волостныхъ правленіяхъ.** 8) Чигиринскій (1122)—**министерскія.**
Курская губ.: 9) Губернскій (19)—**близкія къ типу образцовыхъ двухклассныхъ училищъ.**
Минская губ.: 10) Новогрудскій (264)—**одна на каждыя 10 начальныхъ училищъ.**
Нижегородская губ.: 11) Арзамасскій (188). 12) Нижегородскій (453) — **съ программой, тѣсно связанной съ начальной школой.**
Оренбургская губ.: 13) Губернскій (192) — **2-классныя русско-башкирскія съ интернатомъ.**
Подольская губ.: 14) Литинскій (802) — **министерскія.** 15) Ушицкій (1022)—**по типу министерскихъ.**
Псковская губ.: 16) Псковскій У. (282) — **со спеціальнымъ курсомъ по коопераціямъ.**
Самарская губ.: 17) Самарскій У. (466)—**2-классныя съ курсомъ 5—6 лѣтъ.**
Саратовская губ.: 18) Балашовскій (338) – **безплатныя.**
Смоленская губ.: 19) Краснинскій (178)—**по типу министерскихъ.**
Тамбовская губ.: 20) Борисоглѣбскій (109) — **съ средними и высшими классами.**
Тверская губ.: 21) Весьегонскій (159) -- **съ сельскохозяйственными и ремесленными отдѣленіями.**
Тульская губ.: 22) Епифанскій (255)—**земскія 2-классныя.** 23) Тульскій У. (461)—**съ демонстративнымъ ознакомленіемъ съ сельскимъ хозяйствомъ.**
Уфимская губ.: 24) Бирскій (95).
Херсонская губ.: 25) Одесскій (274)—**министерскія.**
Черниговская губ.: 26) Глуховскій (145).

4. Устройство передвижныхъ школъ.

Архангельская губ.: 1) Шенкурскій (252).
Калужская губ.: 2) Боровскій (33).
Оренбургская губ.: 3) Губернскій (8).
Харьковская губ.: 4) Харьковскій У. (429).

5. Устройство начальныхъ школъ упрощеннаго типа.

Вятская губ.: 1) Нолинскій (475).
Калужская губ.: 2) Масальскій (267)—**съ двухлѣтнимъ курсомъ на средства церковнаго прихода.**
Нижегородская губ.: 3) Васильскій (244)—**съ краткой общеобразовательной и пространной спеціальной программой.**
Саратовская губ.: 4) Саратовскій У. (558). 5) Хвалынскій (599)—**для подготовки въ средніе классы нормальной повышеннаго типа начальной школы.**
Тульская губ.: 6) Алексинскій (85)—**школы грамоты—земскія и частныя.**
Черниговская губ.: 7) Глуховскій (145).

6. Устройство одноклассныхъ школъ.

Витебская губ.: 1) Лепельскій (333).
Оренбургская губ.: 2) Губернскій (191)—**русско-башкирскихъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.**

7. Упрощеніе русской азбуки исключеніемъ буквъ И, Ѣ, Ѳ, Ъ и Э.

Владимірская губ.: Владимірскій У. (65).

8. Допущеніе въ школьное преподаваніе мѣстнаго народнаго языка.

Бессарабская губ.: 1) Кишиневскій (216) — **параллельные учебники на русскомъ и мѣстномъ языкахъ.** 2) Хотинскій (377).
Ковенская губ.: 3) Шавельскій (168).
Полтавская губ.: 4) Лохвицкій (562)—**учебники.** 5) Полтавскій У. (730).
Эстляндская губ.: 6) Губернскій (69).

9. Обязательное преподаваніе русскаго языка въ магометанскихъ школахъ.

Пермская губ.: 1) Красноуфимскій (253).
Оренбургская губ.: 2) Губернскій (191).

10. Народная школа, кромѣ образованія, должна давать общее развитіе и нравственное воспитаніе.

Витебская губ.: 1) Себежскій (500).
Волынская губ.: 2) Житомірскій (80). 3) Ковельскій (126).
Воронежская губ.: 4) Острогожскій (144).
Ковенская губ.: 5) Губернскій (2).
Костромская губ.: 6) Губернскій (160). 7) Кологривскій (384). 8) Нерехтскій (482).
Могилевская губ.: 9) Чериковскій (151).
Московская губ.: 10) Клинскій (405).
Нижегородская губ.: 11) Семеновскій (552). 12) Сергачскій (574).
Пензенская губ.: 13) Инсарскій (82).
Подольская губ.: 14) Могилевскій (864).
Полтавская губ.: 15) Зѣньковскій (198).
Самарская губ.: 16) Самарскій У. (466).
Симбирская губ.: 17) Губернскій (71).
Тамбовская губ.: 18) Борисоглѣбскій (109). 19) Шацкій (468).
Черниговская губ.: 20) Стародубскій (423).

11. Народная школа должна имѣть утилитарный характеръ, соотвѣтствующій потребностямъ населенія.

Витебская губ.: 1) Себежскій (499).
Калужская губ.: 2) Медынскій (202) — **съ реформированіемъ части школъ по типу профессіональныхъ.**
Кіевская губ.: 3) Уманскій (1046).
Ковенская губ.: 4) Губернскій (2). 5) Попевѣжскій (102).
Минская губ.: 6) Борисовскій (126)—**съ реформированіемъ части школъ по типу земледѣльческихъ.**
Могилевская губ.: 7) Черниковскій (157). 8) Сѣнненскій (134) — **также и женская.** 9) Могилевскій У. (91, 98) — **съ реформированіемъ части школъ по типу земледѣльческихъ.**
Московская губ.: 10) Можайскій (425) — **съ реформированіемъ части школъ по типу земледѣльческихъ.**
Полтавская губ.: 11) Зѣньковскій (198).
Псковская губ.: 12) Губернскій (3).
Рязанская губ.: 13) Егорьевскій (188)—**съ реформированіемъ одной части школъ по типу земледѣльческихъ, а другой—по типу профессіональныхъ.**
Самарская губ.: 14) Ставропольскій (616).
Симбирская губ.: 15) Курмышскій (367) — **съ реформированіемъ части школъ по типу профессіональныхъ.**

Смоленская губ.: 16) Сычевскій (270).
Таврическая губ.: 17) Перекопскій (132).
Тамбовская губ.: 18) Козловскій (235). 19) Лебедянскій (282).
Харьковская губ.: 20) Богодуховскій (181)—**съ введеніемъ обязательнаго сельскохозяйственнаго образованія.**
Ярославская губ.: 21) Рыбинскій (214).

12. Введеніе въ курсъ народныхъ школъ преподаванія основныхъ свѣдѣній по сельскому хозяйству.

Архангельская губ.: 1) Архангельскій У. (147).
Астраханская губ.: 2) Красноярскій (168)—**садоводство, бахчеводство, огородничество.**
Бессарабская губ.: 3) Кишиневскій (283)—**виноградарство (практическое).**
Виленская губ.: 4) Вилейскій (70). 5) Дисненскій (96). 6) Свенцянскій (192). 7) Троскій (203).
Витебская губ.: 8) Губернскій (10). 9) Витебскій У. (146). 10) Городокскій (195) — **преподаваніе началъ агрономіи,** (200)—**ознакомленіе съ садоводствомъ и огородничествомъ.** 11) Двинскій (235). 12) Дриссенскій (294). 13) Лепельскій (333). 14) Люцинскій (341). 15) Полоцкій (390). 16) Рѣжецкій (490). 17) Себежскій (500).
Владимірская губ.: 18) Губернскій (2). 19) Александровскій (58). 20) Гороховецкій (81)—**практическое.** 21) Ковровскій (101—102)—**садоводство, огородничество, пчеловодство, молочное хозяйство.** 22) Шуйскій (169).
Вологодская губ.: 23) Вельскій (63). 42) Велико-Устюжскій (300). 25) Сольвычегодскій (203)—**пчеловодство.** 26) Яренскій (331).
Волынская губ.: 27) Губернскій (3)—**теоретическое и практическое.** 28) Ковельскій (126).
Воронежская губ.: 29) Острогожскій (149)—**садоводство и огородничество.**
Вятская губ.: 30) Вятскій У. (150). 31) Нолинскій (475). 32) Орловскій (525). 33) Яранскій (710).
Гродненская губ.: 34) Губернскій (33). 35) Брестскій (241) — **садоводство, огородничество, пчеловодство.** 36) Бѣлостоко-Сокольскій (294). 37) Волковыскій (387). 38) Слонимскій (510).
Екатеринославская губ.: 39) Губернскій (50). 40) Бахмутскій (85). 41) Славяносербскій (249).
Казанская губ.: 42) Мамадышскій (58). 43) Свіяжскій (112) — **садоводство и огородничество.** 44) Спасскій (118). 45) Тетюшскій (139).
Калужская губ.: 46) Губернскій (12). 47) Калужскій У. (73).
Кіевская губ.: 48) Васильковскій (359). 49) Звенигородскій (390). 50) Радомысльскій (901).
Ковенская губ.: 51) Ковенскій У. (46). 52) Россіенскій (133).
Костромская губ.: 53) Варнавинскій (207) — **садоводство, огородничество, пчеловодство.** 54) Галичскій (349)—**сельское хозяйство, садоводство, огородничество.** 55) Кологривскій (392)—**скотоводство.** 56) Солигаличскій (443). 57) Юрьевецкій (515).

Противъ соединенія общаго образованія со спеціальнымъ.

Казанская губ.: 1) Губернскій (4).
Костромская губ.: 2) Губернскій (175). 3) Кинешемскій (356).
Московская губ.: 4) Губернскій (15). 5) Подольскій (476). 6) Рузскій (502).
Нижегородская губ.: 7) Губернскій (11).
Новгородская губ.: 8) Губернскій (8).
Орловская губ.: 9) Губернскій (17). 10) Елецкій (332). 11) Ливенскій (577).
Пермская губ.: 12) Губернскій (8).
Псковская губ.: 13) Губернскій (3). 14) Псковскій У. (275).
Симбирская губ.: 15) Симбирскій У. (456).
Тульская губ.: 16) Губернскій (2). 17) Новосильскій (378). 18) Тульскій У. (461).
Харьковская губ.: 19) Зміевскій (224).
Черниговская губ.: 20) Черниговскій (436).
Ярославская губ.: 21) Губернскій (3).

Курская губ.: 58) Льговскій (400).

Лифляндская губ.: 59) Эзельскій (209)—**съ употребленіемъ мѣстнаго нарѣчія.**

Минская губ.: 60) Губернскій (6)—**садоводство и огородничество.** 61) Бобруйскій (120)—**сельское хозяйство, огородничество и пр., съ объясненіями на опытныхъ поляхъ.** 62) Новогрудскій (264).

Могилевская губ.: 63) Губернскій (8).

Московская губ.: 64) Верейскій (145)—**съ практическими демонстраціями.**

Новгородская губ.: 65) Новгородскій У. (229).

Олонецкая губ.: 66) Губернскій (60).

Оренбургская губ.: 67) Губернскій (8).

Орловская губ.: 68) Болховскій (281). 69) Брянскій (311). 70) Малоархангельскій (584). 71) Орловскій У. (710)—**необязательно.**

Пензенская губ.: 72) Губернскій (60) — **садоводство и огородничество.** 73) Керенскій (84). 74) Наровчатскій (113)—**теоретически и практически.** 75) Саранскій (136).

Пермская губ.: 76) Верхотурскій (139).

Подольская губ.: 77) Губернскій (12)—**основы земледѣлія.** 78) Брацлавскій (177)—**пчеловодство и шелководство.** 79) Винницкій (236) — **садоводство, огородничество.** 80) Гайсинскій (430)—**земледѣліе,** (503)—**животноводство.**

Рязанская губ.: 81) Пронскій (281).

Самарская губ.: 82) Бугульминскій (170)—**теоретически и практически.** 83) Новоузенскій (377). 84) Самарскій У. (466).

Симбирская губ.: 85) Губернскій (125). 86) Сызранскій (518).

Смоленская губ.: 87) Рославльскій (259). 88) Сычевскій (270).

С.-Петербургская губ.: 89) Губернскій (22). 90) Царскосельскій (69) — **теоретически и практически сельское хозяйство, садоводство, огородничество и пчеловодство.** 91) Шлиссельбургскій (88).

Таврическая губ.: 92) Ялтинскій (239)—**садоводство и огородничество.**

Тверская губ.: 93) Губернскій (5).

Тульская губ.: 94) Веневскій (138, 155)—**сельское хозяйство, садоводство.** 95) Одоевскій (453).

Уфимская губ.: 96) Златоустовскій (209).

Харьковская губ.: 97) Ахтырскій (169). 98) Харьковскій У. (420).

Херсонская губ.: 99) Александрійскій (193). 100) Одесскій (247). 101) Тираспольскій (348).

Черниговская губ.: 102) Глуховскій (153) — **практическое.** 103) Нѣжинскій (332) 104) Стародубскій (423). 105) Суражскій (426)—**теоретически и практически.**

Ярославская губ.: 106) Мышкинскій (160). 107) Пошехонскій (190). 108) Рыбинскій (209). 109) Угличскій (222).

13. Введеніе въ народныя 2-классныя училища преподаванія сельскаго хозяйства, садоводства и огородничества.

Виленская губ.: 1) Лидскій (117).

Вологодская губ.: 2) Сольвычегодскій (199).

Волынская губ.: 3) Староконстантиновскій (223).

Новгородская губ.: 4) Новгородскій У. (233)—**съ законовѣдѣніемъ.**

Орловская губ.: 5) Губернскій (17). 6) Брянскій (308) — **съ машиностроеніемъ и ремеслами.** 7) Кромскій (542).

Бессарабская губ.: 8) Аккерманскій (111)
Вологодская губ.: 9) Сольвычегодскій (199)
Волынская губ.: 10) Ковельскій (126)
Калужская губ.: 11) Жиздринскій (49)
Кіевская губ.: 12) Губернскій (2)
Олонецкая губ.: 13) Каргопольскій (134, 183)
Оренбургская губ.: 14) Губернскій (56)
Орловская губ.: 15) Брянскій (303). 16) Елецкій (333)
Симбирская губ.: 17) Ардатовскій (199)
Тверская губ.: 18) Весьегонскій (159)

съ устройствомъ сельскохозяйственныхъ отдѣленій.

Архангельская губ.: 19) Александровскій (145)—**при городскомъ училищѣ.**
Кіевская губ.: 20) Губернскій (2)
Орловская губ.: 21) Брянскій (303)
Тверская губ.: 22) Весьегонскій (159)
Ярославская губ.: 23) Рыбинскій (210)

съ устройствомъ ремесленныхъ отдѣленій.

14. Учрежденіе спеціальныхъ дополнительныхъ сельскохозяйственныхъ классовъ и отдѣленій при начальныхъ школахъ.

Астраханская губ.: 1) Астраханскій У. (67).

Владимірская губ.: 2) Вязниковскій (77). 3) Шуйскій (170) – **съ опытнымъ полемъ.**

Волынская губ.: 4) Владиміръ-Волынскій (52).

Гродненская губ.: 5) Бѣльскій (375).

Казанская губ.: 6) Чебоксаро-Козмодемьянскій (149).

Кіевская губ.: 7) Звенигородскій (436). 8) Кіевскій У. (751). 9) Липовецкій (845).

Новгородская губ.: 10) Губернскій (44). 11) Старорусскій (276). 12) Устюженскій (451).

Орловская губ.: 13) Малоархангельскій (588)—**практическія занятія.**

Подольская губ.: 14) Летичевскій (785).

Рязанская губ.: 15) Данковскій (436).

Самарская губ.: 16) Ставропольскій (618).

Херсонская губ.: 17) Елисаветградскій (204).

15. Введеніе въ курсъ начальной школы преподаванія ремеслъ и кустарныхъ производствъ.

Виленская губ.: 1) Свенцянскій (192).

Витебская губ.: 2) Губернскій (10). 3) Лепельскій (333). 4) Люцинскій (341). 5) Полоцкій (393). 6) Рѣжицкій (490).

Владимірская губ.: 7) Ковровскій (102).

Волынская губ.: 8) Житомірскій (80).

Вятская губ.: 9) Яранскій (710).

Гродненская губ.: 10) Губернскій (167) — **въ числѣ ихъ выдѣлки черепицы.** 11) Бѣлостоко-Сокольскій (290).

Казанская губ.: 13) Чистопольскій (165).

Калужская губ.: 13) Мосальскій (268).

Кіевская губ.: 14) Васильковскій (359).

Костромская губ.: 15) Губернскій (183)—**обученіе дѣвочекъ ручному ткачеству.** 16) Солигаличскій (503)—**корзиночному плетенію, а дѣвочекъ плетенію кружевъ.**

Оренбургская губ.: 17) Губернскій (10) — **мѣстное рукодѣліе (въ женскихъ школахъ).**

Орловская губ.: 18) Ливенскій (578). 19) Малоархангельскій (605).

Пензенская губ.: 20) Губернскій (65). 21) Инсарскій (82).

Пермская губ.: 22) Шадринскій (497).

Подольская губ.: 23) Губернскій (135). 24) Винницкій (236). 25) Гайсинскій (430) 26) Ольгопольскій (944).

Самарская губ.: 27) Николаевскій (329)—**рукодѣлія (въ женскихъ школахъ).**

Тульская губ.: 28) Бѣлевскій (117).

Херсонская губ.: 29) Тираспольскій (364).

16. Устройство ремесленныхъ классовъ, отдѣленій и мастерскихъ при начальныхъ школахъ.

Бессарабская губ.: 1) Кишиневскій (221).

Витебская губ.: 2) Губернскій (10).

Вологодская губ.: 3) Устьсысольскій (296).

Волынская губ.: 4) Заславскій (106).

Вятская губ.: 5) Губернскій (28)—**въ кустарныхъ районахъ.**

Гродненская губ.: 6) Брестскій (241).

Кіевская губ.: 7) Липовецкій (845). 8) Радомысльскій (901). 9) Сквирскій (992).

Костромская губ.: 10) Галичскій (349).
Минская губ.: 11) Борисовскій (126) — **для окончившихъ курсъ.**
Могилевская губ.: 12) Оршанскій (115).
Новгородская губ.: 13) Устюженскій (451).
Пермская губ.: 14) Пермскій У. (432). 15) Шадринскій (497).
Подольская губ.: 16) Гайсинскій (456). 17) Летичевскій (785). 18) Литинскій (809). 19) Могилевскій (862). 20) Ямпольскій (1090).
Тамбовская губ.: 21) Липецкій (303).
Тульская губ.: 22) Алексинскій (89). 23) Чернскій (485).
Ярославская губ.: 24) Губернскій (31). 25) Мологскій (114).

17. Устройство въ народныхъ школахъ объяснительныхъ чтеній (по сельскому хозяйству и др. предметамъ).

Вятская губ.: 1) Вятскій У. (150).
Минская губ.: 2) Пинскій (347).
Оренбургская губ.: 3) Губернскій (10).
Орловская губ.: 4) Малоархангельскій (588).
Псковская губ.: 5) Порховскій (252). 6) Островскій (236)—**о праздникахъ.**
Рязанская губ.: 7) Сапожковскій (575).
Харьковская губ.: 8) Зміевскій (224)—**съ фонаремъ.**

18. Надѣленіе народныхъ школъ земельными участками.

Бессарабская губ.: 1) Кишиневскій (220). 2) Сорокскій (343).
Виленская губ.: 3) Вилейскій (70).
Витебская губ.: 4) Себежскій (500).
Вологодская губ.: 5) Вологодскій У. (151).
Гродненская губ.: 6) Волковысскій (387).
Кіевская губ.: 7) Звенигородскій (390). 8) Уманскій (1047).
Ковенская губ.: 9) Шавельскій (167).
Курляндская губ.: 10) Губернскій (3).
Минская губ.: 11) Рѣчицкій (390).
Могилевская губ.: 12) Оршанскій (111).
Нижегородская губ.: 13) Ардатовскій (128).
Орловская губ.: 14) Брянскій (305, 314).
Подольская губ.: 15) Губернскій (12). 16) Литинскій (802) — **изъ церковныхъ земель,** (809)—**изъ казенныхъ земель.**
Смоленская губ.: 17) Сычевскій (270).
С.-Петербургская губ.: 18) Царскосельскій (74). 19) Шлиссельбургскій (88).

а) Для веденія мелкаго показного хозяйства.

Астраханская губ.: 20) Астраханскій У. (83).
Бессарабская губ.: 21) Губернскій (10). 22) Кишиневскій (220).
Виленская губ.: 23) Вилейскій (70).
Витебская губ.: 24) Полоцкій (390).
Олонецкая губ.: 25) Губернскій (60).
Подольская губ.: 26) Губернскій (12).

б) Для устройства опытныхъ станцій.

Витебская губ.: 27) Городокскій (201) — **со складами сѣмянъ и химическихъ удобреній.**
Волынская губ.: 28) Губернскій (5).
Рязанская губ.: 29) Егорьевскій (188).

в) Подъ опытные показательные поля и участки.

Бессарабская губ.: 30) Аккерманскій (112). 31) Сорокскій (343).
Витебская губ.: 32) Губернскій (10). 33) Велижскій (105). 34) Городокскій (201). 35) Двинскій (235).

Противъ показательныхъ полей при народныхъ школахъ.

Симбирская губ.: Симбирскій У. (456).

Владимірская губ.: 36) Шуйскій (170).
Вологодская губ.: 37) Кадниковскій (181). 38) Никольскій (194).
Волынская губ.: 39) Губернскій (5). 40) Житомірскій (85). 41) Заславскій (100). 42) Луцкій (154).
Вятская губ.: 45) Орловскій (525)—**подъ руководствомъ инструктора.**
Гродненская губ.: 46) Бѣлостоко-Сокольскій (282).
Кіевская губ.: 47) Васильковскій (359).
Ковенская губ.: 48) Поневѣжскій (103).
Костромская губ.: 49) Кологривскій (378). 50) Солигаличскій (493).
Минская губ.: 51) Бобруйскій (119) — **подъ наблюденіемъ правительственныхъ или земскихъ инструкторовъ.** 52) Минскій У (181). 53) Новогрудскій (264).
Могилевская губ.: 54) Губернскій (28). 55) Могилевскій У. (91)—**при каждой школѣ.** 56) Оршанскій (111). 57) Сѣнненскій (134). 58) Чаусскій (142)—**при 3—4 школахъ въ у.**
Московская губ.: 59) Можайскій (426).
Пензенская губ.: 60) Наровчатскій (112)—**при земскихъ школахъ.**
Подольская губ.: 61) Гайсинскій (456). 62) Летичевскій (785).
Симбирская губ.: 63) Сызранскій (518).

г) Подъ сады и питомники. Противъ школьныхъ садовъ, огородовъ и т. п.

Бессарабская губ.: 64) Кишиневскій (220).
Витебская губ.: 65) Губернскій (74). 66) Велижскій (105). 67) Люцинскій (342). 68) Себежскій (500).
Волынская губ.: 69) Дубенскій (64). 70) Староконстантиновскій (228).
Вятская губ.: 71) Вятскій У. (150).
Гродненская губ.: 72) Бѣлостоко-Сокольскій (282). 73) Кобринскій (471) — **при министерскихъ школахъ.**
Екатеринославская губ.: 74) Маріупольскій (148).
Казанская губ.: 75) Свіяжскій (112).
Ковенская губ.: 76) Поневѣжскій (123).
Курская губ.: 77) Путивльскій (543). 78) Рыльскій (562).
Минская губ.: 79) Губернскій (6) — **съ обученіемъ садовыхъ рабочихъ.** 80) Рѣчицкій (390).
Орловская губ.: 81) Брянскій (314). 82) Карачевскій (533). 83) Ливенскій (578).
Подольская губ.: 84) Гайсинскій (465). 85) Могилевскій (901). 86) Ямпольскій (1090).
Полтавская губ.: 87) Переяславскій (707).
Рязанская губ.: 88) Губернскій (20). 89) Михайловскій (229). 90) Сапожковскій (575).
Смоленская губ.: 91) Сычевскій (270). 92) Юхновскій (299).
С.-Петербургская губ.: 93) Губернскій (7). 94) Царскосельскій (74).
Тамбовская губ.: 95) Елатомскій (181).
Тверская губ.: 96) Старицкій (418)—**гдѣ пожелаютъ учителя.**
Харьковская губ.: 97) Харьковскій У. (424).
Черниговская губ.: 98) Борзенскій (121). 99) Глуховскій (135).

д) Подъ огороды.

Бессарабская губ.: 100) Кишиневскій (220).
Витебская губ.: 101) Велижскій (105). 102) Люцинскій (342). 103) Себежскій (500).
Вологодская губ.: 104) Сольвычегодскій (203).
Волынская губ.: 105) Староконстантиновскій (228).
Вятская губ.: 106) Вятскій У. (150). 107) Орловскій (525)—**подъ руководствомъ инструкторовъ.**
Екатеринославская губ.: 108) Маріупольскій (148).
Кіевская губ.: 109) Губернскій (25).
Ковенская губ.: 110) Поневѣжскій (123).
Курская губ.: 111) Путивльскій (543). 112) Рыльскій (562) — **для окончившихъ школу.**
Минская губ.: 113) Минскій У. (181).

Орловская губ.: 114) Брянскій (314). 115) Карачевскій (533). 116) Ливенскій (578).
Пермская губ.: 117) Губернскій (8)—**тамъ, гдѣ учителя обладаютъ знаніями по огородничеству и изъявятъ согласіе.** 118) Соликамскій (459)—**особенно при смѣшанныхъ (мужскихъ и женскихъ) школахъ.**
Подольская губ.: 119) Могилевскій (901).
Полтавская губ.: 120) Переяславскій (707).
Рязанская губ.: 121) Губернскій (20). 122) Сапожковскій (575).
Смоленская губ.: 123) Сычевскій (270). 124) Юхновскій (299).
С.-Петербургская губ.: 125) Губернскій (7). 126) Царскосельскій (74).
Тверская губ.: 127) Старицкій (418).
Харьковская губ.: 128) Харьковскій У. (424).

е) Подъ пасѣки.

Витебская губ.: 129) Губернскій (74). 130) Двинскій (238). 131) Себежскій (500).
Владимірская губ.: 132) Гороховецкій (81).
Волынская губ.: 133) Житомірскій (87). 134) Староконстантиновскій (228).
Вятская губ.: 135) Вятскій У. (150).
Гродненская губ.: 136) Кобринскій (471).
Ковенская губ.: 137) Поневѣжскій (123).
Курская губ.: 138) Рыльскій (562)—**для окончившихъ школу.**
Минская губ.: 139) Рѣчицкій (390).
Оренбургская губ.: 140) Губернскій (15).
Орловская губ.: 141) Брянскій (314).
Пензенская губ.: 142) Губернскій (60). 143) Керенскій (85).
Подольская губ.: 143) Губернскій (110). 145) Ямпольскій (1090).
Рязанская губ.: 146) Михайловскій (229).
Смоленская губ.: 147) Юхновскій (299).
Харьковская губ.: 148) Харьковскій У. (424).

19. Экскурсіи учениковъ народныхъ школъ съ цѣлью наглядваго обученія сельскому хозяйству.

Витебская губ.: 1) Люцинскій (343) — **въ низшія сельскохозяйственныя школы.** 2) Полоцкій (390)—**въ частновладѣльческія хозяйства, опытныя фермы и поля.**
Кіевская губ.: 3) Васильковскій (359)—**въ помѣщичьи хозяйства.**
Могилевская губ.: 4) Климовичскій (84)—**на опытную станцію.**
Ярославская губ.: 5) Губернскій (26)—**по улучшеннымъ хозяйствамъ.** 6) Ростовскій (219)—**то же.**

20. Улучшеніе матеріальнаго положенія народныхъ школъ (улучшеніе школьныхъ помѣщеній, устройство общежитій, снабженіе учебными пособіями и пр.).

Архангелмская губ.: 1) Губернскій (40). 2) Александровскій (145)—**общежитія.**
Волынская губ.: 3) Житомірскій (84)—**общежитія.**
Кіевская губ.: 4) Сквирскій (992).
Могилевская губ.: 5) Сѣнненскій (136)—**огнеупорныя постройки.**
Орловская губ.: 6) Елецкій (332)—**пособія.** 7) Малоархангельскій (605)—**пособія.**
Саратовская губ.: 8) Хвалынскій (618).
Симбирская губ.: 9) Ардатовскій (199)—**общежитія.**
Таврическая губ.: 10) Евпаторійскій (79)—**пособія.**
Тульская губ.: 11) Бѣлевскій (117). 12) Епифанскій (256).
Уфимская губ.: 13) Бирскій (96).
Черниговская губ.: 14) Глуховскій (145).

21. Снабженіе народныхъ школъ хорошими учебниками и книгами для чтенія (изданіе, премированіе и выборъ, устройство библіотекъ).

Бессарабская губ.: 1) Кишиневскій (216)—**молдаванскій языкъ.** 2) Хотинскій (377).
Владимірская губ.: 3) Переяславскій (119).

Воронежская губ.: 4) Нижнедѣвицкій (119)—**допущенныя общей цензурой.**
Вятская губ.: 5) Нолинскій (475).
Калужская губ.: 6) Медынскій (202). 7) Мещовскій (238).
Костромская губ.: 8) Губернскій (160)—**допущенныя общей цензурой.**
Курская губ.: 9) Суджанскій (749).
Могилевская губ.: 10) Сѣнненскій (134).
Московская губ.: 11) Клинскій (405)—**выборъ особыми комиссіями изъ учителей, педагоговъ и представителей земства.**
Орловская губ.: 12) Елецкій (332)—**премированіе.** 13) Малоархангельскій (588)—**премированіе,** (606)—**изданіе каталога запрещенныхъ книгъ.**
Рязанская губ.: 14) Сапожковскій (575).
Самарская губ.: 15) Бузулукскій (326)—**всѣ допущенныя общей цензурой.** 16) Самарскій (426, 466).
Таврическая губ.: 17) Днѣпровскій (40).
Тульская губ.: 18) Епифанскій (255) — **для учителей всѣ допущенныя общей цензурой.**
Уфимская губ.: 19) Мензелинскій (220).
Херсонская губ.: 20) Одесскій (275).

22. Снабженіе народныхъ школъ книгами (учебниками и для чтенія) по сельскому хозяйству и отдѣльнымъ отраслямъ его.

Астраханская губ.: 1) Красноярскій (168).
Бессарабская губ.: 2) Сорокскій (342).
Виленская губ.: 3) Губернскій (5). 4) Дисненскій (96).
Витебская губ.: 5) Полоцкій (390). 6) Себежскій (500).
Волынская губ.: 7) Староконстантиновскій (223)—**премированіе.**
Калужская губ.: 8) Жиздринскій (38).
Курская губ.: 9) Суджанскій (749).
Рязанская губ.: 10) Губернскій (20). 11) Данковскій (185).
С.-Петербургская губ.: 12) Шлиссельбургскій (88) — **учебники съ одобренія Министерства Земледѣлія.**
Симбирская губ.: 13) Корсунскій (345).
Херсонская губ.: 14) Одесскій (247)—**премированіе.**

23. Устройство праздниковъ древонасажденія.

Минская губ.: 1) Губернскій (6).
Орловская губ.: 2) Ливенскій (578). 3) Малоархангельскій (594).
Пермская губ.: 4) Ирбитскій (197).
Подольская губ.: 5) Ямпольскій (1066).

24. Устройство «майскихъ союзовъ» въ защиту птицъ и животныхъ и союзовъ для истребленія вредителей сельскохозяйственныхъ культуръ.

Бессарабская губ.: Аккерманскій (112).

25. Обязательное посѣщеніе учениками школъ.

Бессарабская губ.: 1) Кишиневскій (216)—**ежегодно не менѣе 6 мѣсяцевъ.**
Московская губ.: 2) Можайскій (425)—**съ 15 сентября по 1 мая.**
Полтавская губ.: 3) Хорольскій (819)—**съ уменьшеніемъ зимнихъ каникулъ.**
Симбирская губ.: 4) Ардатовскій (199)—**съ штрафованіемъ родителей.**
Уфимская губ.: 5) Бирскій (95).
Эстляндская губ.: 6) Губернскій (70)—**съ штрафованіемъ за пропускъ репетиціонныхъ уроковъ.**

26. Расширеніе льготы по воинской повинности для выдержавшихъ испытаніе и курсъ начальной школы.

Казанская губ.: 1) Свіяжскій (111).
Херсонская губ.: 2) Елисаветградскій (205).
Уфимская губ.: Губернскій (17). 4) Стерлитамакскій (261).

27. Установленіе для окончившихъ начальную школу повѣрочныхъ экзаменовъ на льготу по воинской повинности передъ наборомъ.

Казанская губ.: 1) Свіяжскій (111)—**въ возрастѣ 17 лѣтъ.**
Уфимская губ.: 2) Губернскій (17). 3) Стерлитамакскій (255, 308)—**съ допущеніемъ получившихъ домашнее образованіе.**

28. Отмѣна тѣлеснаго наказанія по суду учащихъ, окончившихъ курсъ и учащихся въ народныхъ школахъ.

Нижегородская губ.: 1) Ардатовскій (115). 2) Нижегородскій (446—463).
Полтавская губ.: 3) Кременчугскій (326).

29. Сравненіе реформированной народной школы въ правахъ съ городскими училищами.

Витебская губ.: Губернскій (10).

30. Уравненіе земскихъ начальныхъ школъ съ церковно-приходскими во всѣхъ правахъ и привилегіяхъ.

Московская губ. 1) Рузскій (510)—**по воинской повинности.**
Тамбовская губ.: 2) Моршанскій (322).
Уфимская губ.: 3) Бирскій (95).

31. Установленіе общаго типа народныхъ школъ.

За:

Бессарабская губ.: 1) Сорокскій (343).
Костромская губ.: 2) Ветлужскій (260)

Противъ:

Костромская губ.: 1) Макарьевскій (478)—**безразлично—церковно-приходская или земская.**

Нижегородская губ.: 3) Ардатовскій (127).
Саратовская губ.: 4) Хвалынскій (599).
Уфимская губ.: 5) Бирскій (96).
Черниговская губ.: 6) Новгородъ-Сѣверскій (289).
Ярославская губ.: 7) Даниловскій (84)—**съ 4-лѣтнимъ курсомъ.**

32. Объединеніе всѣхъ народныхъ школъ, съ передачей церковно-приходскихъ школъ въ вѣдомство Министерства Народнаго Просвѣщенія, подъ мѣстнымъ контролемъ училищныхъ совѣтовъ.

Бессарабская губ.: 1) Кишиневскій (216).
Волынская губ.: 2) Житомірскій (81).
Вятская губ.: 3) Глазовскій (261). 4) Сарапульскій (578).
Калужская губ.: 5) Спасскій (118).
Кіевская губ.: 6) Губернскій (2). 7) Звенигородскій (436). 8) Кіевскій У (750). 9) Таращанскій (1026). 10) Уманскій (1047).
Костромская губ.: 11) Губернскій (160). 12) Ветлужскій (260).
Курская губ.: 13) Щигровскій (866).
Минская губ.: 14) Пинскій (348). 15) Рѣжицкій (381).
Могилевская губ.: 16) Губернскій (8).
Московская губ.: 17) Рузскій (510).
Нижегородская губ.: 18) Ардатовскій (127).
Новгородская губ.: 19) Губернскій (7). 20) Боровичскій (139). 21) Новгородскій У. (229). 22) Тихвинскій (420).
Оренбургская губ.: 23) Губернскій (191)— **контроль въ магометанскихъ школахъ.**
Орловская губ.: 24) Губернскій (104). 25) Брянскій (303). 26) Елецкій (326). 27) Кромскій (542). 28) Малоархангельскій (605).
Подольская губ.: 29) Губернскій (11). 30) Гайсинскій (456). 31) Каменецъ-Подольскій У. (675).

Полтавская губ.: 32) Губернскій (12, 14). 33) Кобелякскій (215, 244). 34) Лохвицкій (563). 35) Полтавскій У. (730).
Псковская губ.: 36) Опочецкій (139).
Рязанская губ.: 37) Рязанскій (561).
Самарская губ.: 38) Бузулукскій (326). 39) Самарскій (466).
Саратовская губ.: 40) Губернскій (42). 41) Балашовскій (338). 42) Саратовскій (558). 43) Хвалынскій (599, 619).
Смоленская губ.: 44) Губернскій (98).
Таврическая губ.: 45) Мелитопольскій (112). 46) Ялтинскій (239).
Тамбовская губ.: 47) Темниковскій (414).
Тульская губ.: 48) Епифанскій (255).
Уфимская губ.: 49) Бирскій (95).
Харьковская губ.: 50) Валковскій (191). 51) Харьковскій У. (428).
Черниговская губ.: 52) Глуховскій (145). 53) Конотопскій (230). 54) Новгородъ-Сѣверскій (289).

33. Разрѣшеніе преподавать Законъ Бо́жій въ народныхъ школахъ лицамъ не духовнаго званія.

Бессарабская губ.: 1) Сорокскій (343).
Минская губ.: 2) Пинскій (348).
Полтавская губ.: 3) Кобелякскій (215, 244). 4) Хорольскій (819).
Уфимская губ.: 5) Бирскій (95).

34. Реорганизація училищныхъ совѣтовъ путемъ усиленія власти предсѣдателя (предводителя дворянства), увеличенія представительства земства, заинтересованныхъ вѣдомствъ, мѣстныхъ педагоговъ и т. п. и расширенія компетенціи.

Минская губ.: 1) Губернскій (2).
Московская губ.: 2) Клинскій (406). 3) Рузскій (524).
Нижегородская губ.: 4) Губернскій (12). 5) Горбатовскій (264).
Орловская губ.: 6) Губернскій (104). 7) Елецкій (332). 8) Кромскій (542). 9) Малоархангельскій (605). 10) Орловскій У. (726).
Подольская губ.: 11) Гайсинскій (456).
Полтавская губ.: 12) Губернскій (12, 14). 13) Кременчугскій (326)—**съ выборомъ учителей земскими управами.** 14) Лохвицкій (563).
Псковская губ.: 15) Опочецкій (139).
Саратовская губ.: 16) Хвалынскій (599, 619). 17) Царицынскій (673).
Симбирская губ.: 18) Ардатовскій (199).
Смоленская губ.: 19) Юхновскій (305).
Тульская губ.: 20) Епифанскій (256). 21) Новосильскій (374).
Харьковская губ.: 22) Валковскій (191). 23) Сумскій (347).
Черниговская губ.: 24) Конотопскій (230—231).

35. Подчиненіе губернскаго училищнаго совѣта, какъ второй инстанціи по завѣдыванію народными школами, непосредственно Министерству Народнаго Просвѣщенія, помимо попечителей учебныхъ округовъ.

Саратовская губ.: Хвалынскій (599).

36. Учрежденіе школьныхъ попечительствъ.

Могилевская губ.: 1) Губернскій (8).
Московская губ.: 2) Клинскій (406)—**изъ преподавателей, выборныхъ отъ мѣстнаго населенія и отъ земства.**
Подольская губ.: 3) Губернскій (11). 4) Каменецъ-Подольскій У. (675). 5) Литинскій (802).
Симбирская губ.: 6) Ардатовскій (199).
Уфимская губ.: 7) Бирскій (96).

37. Учрежденіе школьныхъ попечителей.

Витебская губ.: 1) Губернскій (13)—**изъ мѣстныхъ владѣльцевъ.**
Ковенская губ.: 2) Шавельскій (167)—**изъ мѣстныхъ землевладѣльцевъ.**
Подольская губ.: 3) Могилевскій (864).

38. Измѣненіе инструкціи попечителямъ школъ съ цѣлью освобожденія ихъ отъ формальностей.

Новгородская губ.: Новгородскій (229).

39. Учрежденіе должности директора народныхъ школъ.

Оренбургская губ.: Губернскій (56)—**войсковыхъ казачьихъ.**

40. Увеличеніе числа инспекторовъ народныхъ училищъ.

Бессарабская губ.: 1) Губернскій (10). 2) Хотинскій (377).
Могилевская губ.: 3) Чаусскій (142).
Оренбургская губ.: 4) Губернскій (56)— **наблюдателей за войсковыми школами.**
Саратовская губ.: 5) Хвалынскій (599).
Черниговская губ.: 6) Новозыбковскій (306).

41. Замѣщеніе мѣстъ инспекторовъ народныхъ школъ лицами съ высшимъ образованіемъ.

Сибирская губ.: Ардатовскій (199).

42. Устройство низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ.

За:

Астраханская губ.: 1) Енотаевскій (93). 2) Красноярскій (168, 169, 174)—**и рыболовства.** 3) Царевскій (213). 4) Черноярскій (297).

Архангельская губ.: 5) Губернскій (43). 6) Онежскій (125). 7) Печерскій (187).

Бессарабская губ.: 8) Губернскій (10)—**практическая.** 9) Аккерманскій (111). 10) Измаильскій (188). 11) Кишиневскій (221).

Виленская губ.: 12) Губернскій (4). 13) Вилейскій (70). 14) Виленскій У. (75, 90)—**съ профессіональными отдѣленіями.** 15) Дисненскій (95). 16) Лидскій (116). 17) Ошмянскій (136). 18) Троскій (203)—**при фермахъ.**

Витебская губ.: 19) Губернскій (10). 20) Велижскій (105). 21) Люцинскій (342). 22) Невельскій (366). 23) Полоцкій (390). 24) Рѣжицкій (490). 25) Себежскій (501) — **при опытной фермѣ.**

Владимірская губ.: 26) Губернскій (2)—**практическія.** 27) Александровскій (58)—**тоже; учебный персоналъ изъ опытныхъ спеціалистовъ.** 28) Владимірскій У. (64)—**съ преподаваніемъ ремеслъ.** 29) Гороховецкій (81). 30) Ковровскій (98). 31) Муромскій (116) 32) Переяславскій (119) — **практическія.** 33) Покровскій (146) — **практическія.** 34) Судогодскій (150) — **практическія.**

Вологодская губ.: 35) Губернскій (8). 36) Вологодскій У. (147) — **по типу Остаховской.** 37) Никольскій (193). 38) Сольвычегодскій (199). 39) Великоустюжскій (300). 40) Яренскій (331).

Волынская губ.: 41) Дубенскій (61). 42) Житомірскій (85) — **со спеціальными отдѣлами.** 43) Луцкій (154). 44) Острожскій (181)—**съ обученіемъ спеціальнымъ отраслямъ.** 45) Староконстантиновскій (223).

Воронежская губ.: 46) Губернскій (2). 47) Бирючинскій (52). 48) Богучарскій (70). 49) Острогожскій (153)—**для инструкторовъ изъ крестьянъ.** 50) Павловскій (154).

Противъ:

Курляндская губ.: 1) Баускій (27)—**теоретическія знанія лучше пріобрѣтаются изъ книгъ, а практическія—на фермахъ.** 2) Виндавскій (33)—**тоже.** 3) Тальсенскій (61)—**то же.**

Пензенская губ.: 4) Нижне-Ломовскій (116)—**по некультурности крестьянъ.**

Псковская губ.: 6) Островскій (231) — **по некультурности крестьянъ.**

Рязанская губ.: 7) Раненбургскій (318)—**по непрактичности.**

Вятская губ.: 51) Вятскій У. (150) — **практическія.** 52) Малмыжскій (335). 53) Орловскій (534). 54) Сарапульскій (553, 576) — **спеціальныя.** 55) Слободской (655).

Гродненская губ.: 56) Губернскій (33) — **съ попечительными совѣтами изъ мѣстныхъ владѣльцевъ.** 57) Брестскій (240). 58) Бѣлостоко-Сокольскій (280). 59) Бѣльскій (375). 60) Волковыскій (387). 61) Гродненскій У. (412). 62) Кобринскій (470). 63) Слонимскій (511) — **при опытной станціи.**

Екатеринославская губ.: 64) Бахмутскій (92)—**съ ремесленными курсами.** 65) Маріупольскій (148).

Казанская губ.: 66) Губернскій (118). 67) Чистопольскій (177). 68) Ядринскій (241).

Калужская губ.: 69) Губернскій (12). 70) Боровскій (32). 71) Жиздринскій (38, 49). 72) Козельскій (102). 73) Мещовскій (238). 74) Тарусскій (309).

Кіевская губ.: 75) Бердичевскій (320). 76) Васильковскій (359). 77) Звенигородскій (389). 78) Каневскій (464). 79) Кіевскій У. (751) — **при казенныхъ, удѣльныхъ и частныхъ имѣніяхъ.** 80) Радомысльскій (900). 81) Таращанскій (1026)—**съ ремесленными классами.** 82) Уманскій (1048). 83) Чигиринскій (1123).

Ковенская губ.: 84) Губернскій (2). 85) Вилькомірскій (34). 86) Россіенскій (133). 87) Шавельскій (167).

Костромская губ.: 88) Ветлужскій (264). 89) Галичскій (324) — **съ мастерской для починки орудій и машинъ.** 90) Нерехтскій (483). 91) Чухломскій (513) — **ремесленныхъ.**

Курляндская губ.: 92) Губернскій (20, 23). 93) Газенпотскій (42). 94) Гольдингенскій (48). 95) Туккумскій (66) — **для подготовки управляющихъ и инструкторовъ.**

Курская губ.: 96) Грайворонскій (90, 133). 97) Дмитріевскій (164). 98) Корочанскій (283). 99) Курскій (319). 100) Льговскій (401). 101) Путивльскій (545). 102) Старооскольскій (569). 103) Фатежскій (780) — **между прочими практическихъ въ частныхъ имѣніяхъ.** 104) Щигровскій (865) — **съ общежитіемъ.**

Лифляндская губ.: 105) Губернскій (1) — **съ преподаваніемъ на мѣстныхъ языкахъ.** 106) Валкскій (155). 107) Верроскій (164)—**съ преподаваніемъ на мѣстномъ языкѣ.** 108) Венденскій (169) — **съ преподаваніемъ на мѣстномъ языкѣ.** 109) Вольмарскій (177). 110) Перновскій (184). 111) Рижскій (201). 112) Юрьевскій (225) — **практическія, съ преподаваніемъ на мѣстномъ языкѣ.**

Минская губ.: 113) Губернскій (2). 114) Минскій У. (181). 115) Игуменскій (161). 116) Новогрудскій (265)—**при частныхъ хозяйствахъ.** 117) Пинскій (301, 348). 118) Рѣчицкій (381). 119) Слуцкій (404)—**съ равномѣрнымъ распредѣленіемъ и практическія, примѣнимыя къ нуждамъ крестьянскаго хозяйства.**

Могилевская губ.: 120) Губернскій (8). 121) Гомельскій (72). 122) Оршанскій (111). 123) Рогачевскій (128, 129).

Московская губ.: 124) Губернскій (41). 125) Волоколамскій (177). 126) Звенигородскій (287) — **съ устройствомъ дѣтскихъ пріютовъ въ деревнѣ.** 127) Клинскій (406). 128) Можайскій (421). 129) Подольскій (476) — **мужскія и женскія.** 130) Рузскій (523). 131) Серпуховскій (115).

Нижегородская губ.: 132) Ардатовскій (114). 133) Княгининскій (361). 134) Нижегородскій У. (453).

Новгородская губ.: 135) Боровичскій (139). 136) Валдайскій (210). 137) Крестецкій (222). 138) Новгородскій У. (229) — **и женская.** 139) Старорусскій (276). 140) Устюженскій (464).

Олонецкая губ.: 141) Губернскій (60). 142) Олонецкій У. (125, 249)—**при фермѣ.**

Оренбургская губ.: 143) Губернскій (8) — **съ преподаваніемъ ремесла.** (12, 57).

Орловская губ.: 144) Губернскій (17). 145) Болховскій (281). 146) Брянскій (308)—**спеціальныя.** 147) Елецкій (320). 148) Кромскій (543). 149) Ливенскій (578)—**съ общеобразовательнымъ курсомъ.** 150) Сѣвскій (737)—**ремесленныя.**

Пензенская губ.: 151) Губернскій (21). 152) Краснослободскій (88)— **практическія.** 153) Наровчатскій (111). 154) Пензенскій У. (125)—**образцовыя.** 155) Саранскій (137). 156) Чембарскій (155, 164).

Пермская губ.: 157) Екатеринбургскій (173)—**съ женскимъ отдѣленіемъ.** 158) Камышловскій (206)—**съ общежитіями.** 159) Осинскій (413). 160) Оханскій (413). 161) Пермскій (451). 162) Соликамскій (471). 163) Чердынскій (487).

Подольская губ.: 164) Губернскій (12)—**I-го разряда и практическія.** 165) Брацлавскій (174). 166) Литинскій (809). 167) Могилевскій (861). 168) Ольгопольскій (944). 169) Проскуровскій (961). 170) Ушицкій (1022). 171) Ямпольскій (1063).

Полтавская губ.: 172) Губернскій (16). 173) Гадячскій (179). 174) Зѣньковскій (197). 175) Лохвицкій (627) — **при образцовыхъ хозяйствахъ**. 176) Миргородскій (700). 177) Полтавскій У. (735)—**для лицъ обоего пола.** 178) Прилукскій (758). 179) Ромепскій (767)—**практическія.** 180) Хорольскій (822).

Псковская губ.: 181) Губернскій (5) — **съ стипендіями для лицъ всѣхъ сословій.** 182) Великолуцкій (94, 95). 183) Новоржевскій (116). 184) Порховскій (242).

Рязанская губ.: 185) Губернскій (20)— **съ практическимъ обученіемъ.** 186) Михайловскій (229). 187) Сапожковскій (575).

Самарская губ.: 188) Губернскій (6). 189) Бугурусланскій (223, 275). 190) Бузулукскій (327) — **съ изученіемъ ремеслъ.** 191) Николаевскій (338) — **на казенныхъ земляхъ.** 192) Новоузенскій (377). 193) Самарскій У. (449, 466). 194) Ставропольскій (618).

Саратовская губ.: 195) Губернскій (43) — **мужскихъ и женскихъ.** 196) Аткарскій (305). 197) Петровскій (445) — **практическія въ размѣрѣ крестьянскаго хозяйства и высшія.** 198) Хвалынскій (599).

Симбирская губ.: 199) Губернскій (71). 200) Алатырскій (192). 201) Ардатовскій (198, 249). 202) Карсунскій (345). 203) Сенгилеевскій (427).

Смоленская губ.: 204) Губернскій (10, 132)—**съ ремесленными классами.** 205) Вяземскій (72). 206) Дорогобужскій (125). 207) Духовщинскій (135). 208) Ельнинскій (163). 209) Краснинскій (185). 210) Смоленскій (29). 211) Рославльскій (259). 212) Сычевскій (269).

С.-Петербургская губ.: 213) Губернскій (7). 214) Лужскій (44) — **спеціальныя.** 215) Новоладожскій (47). 216) Петергофскій (60). 217) Царскосельскій (70)—**спеціальныя.**

Таврическая губ.: 218) Губернскій (6). 219) Бердянскій (33). 220) Евпаторійскій (62, 78). 221) Мелитопольскій (103, 112)—**изъ нихъ одна спеціальная съ обученіемъ ремесламъ.** 222) Симферопольскій (166)—**спеціальныя.** 223) Феодосійскій (262).

Тамбовская губ.: 224) Губернскій (14). 225) Борисоглѣбскій (110). 226) Елатомскій (167). 227) Лебедянскій (282). 228) Липецкій (292). 229) Моршанскій (318). 230) Темниковскій (414)—**спеціальныя.** 231) Усманскій (431). 232) Шацкій (432).

Тверская губ.: 233) Губернскій (5). 234) Бѣжецкій (106). 235) Вышневолоцкій (234). 236) Калязинскій (250). 237) Корчевскій (308).

Тульская губ.: 238) Губернскій (2). 239) Алексинскій (87). 240) Веневскій (134). 241) Епифанскій (256). 242) Крапивинскій (357). 243) Новосильскій (373)— **практическія, по образцу школъ Министерства Финансовъ.** 244) Тульскій (461)—**учебно-практическія.** 245) Чернскій (494)—**ремесленныя.**

Харьковская губ.: 246) Ахтырскій (167). 247) Богодуховскій (181)—**вмѣсто начальныхъ школъ.** 248) Валковскій (185). 249) Зміевскій (224). 250) Изюмскій (250)—**техническія.** 251) Купянскій (254, 261) — **для подготовки спеціалистовъ.** 252) Харьковскій У. (419).

Херсонская губ.: 253) Губернскій (5). 254) Тираспольскій (346)—**для подготовки старшихъ рабочихъ.** 255) Елисаветградскій (205).

Черниговская губ.: 256) Борзенскій (117) 257) Глуховскій (126). 258) Городнянскій (177). 259) Кролевецкій (264). 260) Мглинскій (275). 261) Сосницкій (382) — **съ интернатами.** 262) Стародубскій (420). 263) Суражскій (426). 264) Черниговскій У. (436)—**спеціальныя.**

Ярославская губ.: 265) Губернскій (2). 266) Даниловскій (84). 267) Мологскій (97). 268) Мышкинскій (160). 269) Пошехонскій (190). 270) Романово-Борисоглѣбскій (195). 271) Ростовскій (216)—**разныхъ типовъ.** 272) Ярославскій У. (232)—**спеціальныя.**

Эстляндская губ.: 273) Губернскій (70) — **соотвѣтствующія крестьянскому хозяйству.**

13. Устройство зимнихъ сельскохозяйственныхъ школъ.

Вятская губ.: 1) Губернскій (11).
Минская губ.: 2) Слуцкій (405).
Новгородская губ.: 3) Губернскій (44).
Орловская губ.: 4) Губернскій (17). 5) Елецкій (333).
Полтавская губ.: 6) Лохвицкій (626). 7) Хорольскій (822).
Псковская губ.: 8) Великолуцкій (95).
Самарская губ.: 9) Самарскій У. (469).
Херсонская губ.: 10) Херсонскій У. (392).

14. Устройство школъ спеціальныхъ по разнымъ отраслямъ сельскаго хозяйства и другихъ.

Астраханская губ.: 1) Губернскій (2)—**рабочія.** 2) Астраханскій У. (67). 3) Красноярскій (168, 169, 174).

Волынская губ.: 4) Житомірскій (85). 5) Острожскій (181).

Воронежская губ.: 6) Богучарскій (70). 7) Острогожскій (145).

Вятская губ.: 8) Сарапульскій (576).

Курская губ.: 9) Губернскій (19). 10) Льговскій (401). 11) Фатежскій (787).

Минская губ.: 12) Минскій У. (191)—**садовыхъ работниковъ.**

Московская губ.: 13) Губернскій (15). 14) Звенигородскій (287). 15) Клинскій (406). 16) Серпуховскій (615)—**съ пріемомъ взрослыхъ.**

Нижегородская губ.: 17) Губернскій (12). 18) Нижегородскій У. (446, 453).

Новгородская губ.: 19) Губернскій (40).

Орловская губ.: 20) Брянскій (308). 21) Малоархангельскій (608). 22) Съвскій (737).

Пермская губ.: 23) Кунгурскій (297).

Псковская губ.: 24) Губернскій (5). 25) Великолуцкій (95).

Рязанская губ.: 26) Пронскій (281)—**при частновладѣльческихъ экономіяхъ.**

С.-Петербургская губ.: 27) Губернскій (7, 19, 35)—**школы домоводства съ выработкою для нихъ нормальнаго устава**. 28) Царскосельскій (70). 29) Ямбургскій (98)—**школы домоводства.**

Таврическая губ.: 30) Евпаторійскій (78).

Херсонская губ.: 31) Ананьевскій (201).

Ярославская губ.: 32) Даниловскій (84).

А. По садоводству.

Бессарабская губ.: 33) Бендерскій (162) — **и виноградарству.** 34) Кишиневскій (284)—**и винодѣлію.** 35) Оргѣевскій (337)—**и виноградарству.**

Волынская губ.: 36) Губернскій (23)—**садовыхъ рабочихъ.**

Гродненская губ.: 37) Гродненскій У. (446)—**и огородничеству.**

Калужская губ.: 38) Перемышльскій (289).

Кіевская губ.: 39) Губернскій (26, 27)—**и пчеловодству.**

Костромская губ.: 40) Кинешемскій (370)—**огородничеству и пчеловодству.**

Курская губ.: 41) Губернскій (20).

Минская губ.: 42) Новогрудскій (264)—**отдѣленіе для подготовленія сельскохозяйственныхъ приказчиковъ-промышленниковъ при Марьино-Горской школѣ,** (267)—**при помологическомъ разсадникѣ.**

Нижегородская губ.: 43) Макарьевскій (407).

Орловская губ.: 44) Карачевскій (532)—**низшая и средняя школа.**

Пензенская губ.: 45) Саранскій (146)—**и огородничеству.**

Подольская губ.: 46) Губернскій (110)—**и огородничеству.** 47) Каменецъ-Подольскій У. (676). 48) Могилевскій (861).

Псковская губ.: 49) Губернскій (52)—**и огородничеству.**

Рязанская губ.: 50) Губернскій (23)—**и огородничеству—низшія и высшія.**

Самарская губ.: 51) Бугурусланскій (223, 275)—**огородничеству и пчеловодству.** 52) Самарскій У. (467)—**и огородничеству.**

С.-Петербургская губ.: 53) С.-Петербургскій У. (65)—**и огородничеству.**

Таврическая губ.: 54) Губернскій (9). 55) Симферопольскій (196).

Тамбовская губ.: 56) Елатомскій (171)—**и огородничеству.**

Черниговская губ.: 57) Губернскій (135) — **и огородничеству.** 58) Городнянскій (187). 59) Кролевецкій (270).

Б. Пчеловодныя.

Полтавская губ.: 60) Губернскій (59)
Ярославская губ.: 61) Губернскій (26). 62) Ростовскій (219).

В. Молочнаго хозяйства.

Архангельская губ.: 63) Губернскій (70).
Вологодская губ.: 64) Вологодскій У. (150).
Гродненская губ.: 65) Губернскій (122). 66) Брестскій (249)—**школа скотниковъ.** 67) Кобринскій (476)—**маслодѣловъ и пастуховъ.**
Екатеринославская губ.: 68) Маріупольскій (149)—**передвижныя.**
Калужская губ.: 69) Жиздринскій (45). 70) Козельскій (85).
Кіевская губ.: 71) Губернскій (24).
Ковенская губ.: 72) Ковенскій У. (48).
Минская губ.: 73) Минскій У. (189)—**передвижныя по маслодѣлію.** 74) Рѣчицкій (389).
Нижегородская губ.: 75) Горбатовскій (92).
Новгородская губ.: 76) Губернскій (66)—**молочно-хозяйственный институтъ.** 77) Старорусскій (279)—**школы скотниковъ и маслодѣловъ.**
Пермская губ.: 78) Губернскій (29)—**маслодѣлія.** 79) Осинскій (388).
Псковская губ.: 80) Великолуцкій (107)—**экономовъ и молочной прислуги.**
Саратовская губ.: 81) Кузнецкій (493)—**ученыхъ скотницъ.**
Смоленская губ.: 82) Губернскій (101)—**и домоводства.** 83) Гжатскій (90)—**высшій институтъ молочнаго хозяйства, среднія молочныя школы и низшія молочныя школы.** 84) Рославльскій (259)—**и домоводства для женщинъ.** 85) Юхновскій (299)—**маслодѣлія и сыроваренія.**
Таврическая губ.: 86) Евпаторійскій (65).
Уфимская губ.: 87) Белебеевскій (36). 88) Бирскій (57).

Г. Лѣсныя школы.

Калужская губ.: 89) Козельскій (124).
Кіевская губ.: 90) Васильковскій (359).
Могилевская губ.: 91) Быховскій (48).
Олонецкая губ.: 92) Губернскій (17).
Подольская губ.: 93) Губернскій (103). 94) Каменецъ-Подольскій У. (671).
Полтавская губ.: 95) Губернскій (21)—**и среднія.**

Д. Огнеупорнаго строительства.

Вятская губ.: 96) Губернскій (17).
Могилевская губ.: 97) Быховскій (48).
Нижегородская губ.: 98) Макарьевскій (403, 408).
Пензенская губ. 99) Нижне-Ломовскій (117).
Пермская губ.: 100) Кунгурскій (297)—**выдѣлка кирпича и устройство печей.** 101) Пермскій У. (452)—**то же.**
Смоленская губ.: 102) Рославльскій (262).

Е. Ветеринарныя школы.

Виленская губ.: 103) Лидскій (118).
Воронежская губ.: 104) Острогожскій (145).
Курляндская губ.: 105) Гольдингенскій (44)—**институты.**
Курская губ.: 106) Тимскій (778).
Минская губ.: 107) Бобруйскій (117).
Могилевская губ.: 108) Губернскій (8). 109) Быховскій (48).
Подольская губ.: 110) Ольгопольскій (945)—**высшія и среднія.**
Полтавская губ.: 111) Губернскій (22)—**институты съ расширенной программой, клиниками и лазаретами.**

Ж. Разныя.

Вологодская губ.: 112) Вологодскій У. (154)
Вятская губ.: 113) Малмыжскій (336) } **дорожныхъ техниковъ и десятниковъ.**
Минская губ.: 114) Рѣчицкій (383)—**для подготовки волостныхъ писарей.**
Псковская губ.: 115) Губернскій (14)—**среднее строительное училище.**
Полтавская губ.: 116) Лубенскій (640)—**школа выѣздки лошадей и подготовка курьеровъ и наѣздниковъ.**

Таврическая губ.: 117) Ѳеодосійскій (267)—**коммерческія училища во всѣхъ торговыхъ городахъ.**
Нижегородская губ.: 118) Горбатовскій (266)—**торгово-промышленное училище въ с. Павловѣ.**

45. Устройство среднихъ сельскохозяйственныхъ школъ.

Астраханская губ.: 1) Губернскій (2).
Бессарабская губ.: 2) Бендерскій (173)—**съ преобразованіемъ Кипратскаго реальнаго училища.** 3) Кишиневскій (284)—**винодѣлія и садоводства.** 4) Сорокскій (342).
Виленская губ.: 5) Лидскій (117). 6) Ошмянскій (136).
Витебская губ.: 7) Губернскій (10). 8) Невельскій (366)—**одна на губернію.**
Волынская губ.: 9) Луцкій (154)—**съ курсомъ лѣсной технологіи.** 10) Старокостантиновскій (223).
Воронежская губ.: 11) Губернскій (2). 12) Бирюченскій (52).
Вятская губ.: 13) Сарапульскій (577).
Гродненская губ.: 14) Губернскій (33). 15) Брестскій (240). 16) Бѣлостоко-Сокольскій (379)—**земледѣльческая,** (280)—**женская сельскохозяйственная.**
Екатеринославская губ.: 17) Бахмутскій (92)—**съ ремесленными курсами.**
Калужская губ.: 18) Губернскій (11). 19) Жиздринскій (49)—**техническая.** 20) Козельскій (85).
Кіевская губ.: 21) Губернскій (2). 22) Бердичевскій (320)—**для приготовленія управляющихъ и помощниковъ.** 23) Васильковскій (359). 24) Каневскій (464). 25) Кіевскій У. (751). 26) Радомысльскій (900).
Ковенская губ.: 27) Губернскій (2). 28) Шавельскій (167).
Костромская губ.: 29) Варнавинскій (207). 30) Кинешемскій (368). 31) Солигаличскій (494).
Курляндская губ.: 32) Губернскій (3)—**съ обязательнымъ преподаваніемъ нѣмецкаго и латинскаго языковъ.** 33) Газенпотскій (42). 34) Гробинскій (48).
Курская губ.: 35) Губернскій (2)—**садоводство.** 36) Курскій У. (319). 37) Путивльскій (543). 38) Фатежскій (781).
Минская губ.: 39) Губернскій (2, 28). 40) Минскій У. (181).
Могилевская губ.: 41) Губернскій (8). 42) Черниковскій (151).
Московская губ.: 43) Рузскій (523).
Новгородская губ.: 44) Старорусскій (276).
Орловская губ.: 45) Губернскій (18)—**равномѣрно распредѣленныя.** 46) Елецкій (320)—**въ черноземной полосѣ.** 47) Дмитровскій (316).
Пензенская губ.: 48) Губернскій (21). 49) Инсарскій (81). 50) Саранскій (136).
Подольская губ.: 51) Губернскій (12, 110)—**садоводства и огородничества.** 52) Винницкій (237).
Полтавская губ.: 53) Губернскій (16). 54) Кобелякскій (244)—**технико-агрономическая.** 55) Миргородскій (700)—**съ программой, соотвѣтствующей крестьянскому хозяйству.** 56) Полтавскій У. (735)—**доступныя для лицъ обоего пола.** 57) Роменскій (767)—**для подготовки инструкторовъ по спеціальнымъ отраслямъ сельскаго хозяйства.** 58) Хорольскій (821).
Псковская губ.: 59) Губернскій (5). 60) Порховскій (242).
Саратовская губ.: 61) Губернскій (43)—**мужскія и женскія.** 62) Петровскій (45)—**съ открытіемъ при реальныхъ училищахъ сельскохозяйственнаго отдѣленія.**
Симбирская губ.: 63) Алатырскій (192). 64) Сызранскій (518).
Смоленская губ.: 65) Ельнинскій (164). 66) Рославльскій (259)—**по районамъ.**
Тамбовская губ.: 67) Губернскій (14). 68) Борисоглѣбскій (110).
Тульская губ.: 69) Бѣлевскій (117). 70) Новосильскій (373).
Уфимская губ.: 71) Белебеевскій (33).
Харьковская губ.: 72) Ахтырскій (167). 73) Купянскій (264)—**для приготовленія преподавателей.**
Херсонская губ.: 74) Губернскій (5). 75) Тираспольскій (346)—**садоводства, виноградарства и винодѣлія, практическая.** 76) Елисаветградскій (205).
Черниговская губ.: 77) Кролевецкій (264).
Эстляндская губ.: 78) Губернскій (70)—**для подготовки инструкторовъ и управляющихъ.**
Ярославская губ.: 79) Мологскій (102).

16. Реорганизація средней сельскохозяйственной школы приданіемъ ей практическаго характера и приспособленіемъ къ нуждамъ извѣстнаго раіона.

Кіевская губ.: 1) Васильковскій (358).
Подольская губ.: 2) Могилевскій (866).
Полтавская губ.: 3) Кобелякскій (244). 4) Хорольскій (822).
Самарская губ.: 5) Бузулукскій (327). 6) Ставропольскій (622).
Тульская губ.: 7) Губернскій (2). 8) Новосильскій (373) — **съ дополнительными классами для перехода въ высшія учебныя заведенія.**
Харьковская губ.: 9) Зміевскій (224). 10) Харьковскій (419) — **съ ограниченіемъ права поступленія въ высшую сельскохозяйственную школу.**

47. Устройство высшихъ сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеній.

Виленская губ.: 1) Губернскій (4)—**въ Вильнѣ.** 2) Виленскій (76)—**съ коммерческой подготовкой.** 3) Ошмянскій (137).
Воронежская губ.: 4) Задонскій (103).
Вятская губ.: 5) Сарапульскій (577)—**женскій сельскохозяйственный институтъ.**
Гродненская губ.: 6) Бѣлостоко-Сокольскій (279)—**политехническій институтъ съ сельскохозяйственнымъ отдѣленіемъ.**
Казанская губ.: 7) Свіяжскій (112)—**садоводства.**
Кіевская губ.: 8) Губернскій (2)—**сельскохозяйственныя отдѣленія естественныхъ факультетовъ.** 9) Васильковскій (358)—**съ практической подготовкой.** 10) Звенигородскій (389). 11) Каневскій (463) — **расширеніе курса сельскохозяйственныхъ наукъ на естественныхъ факультетахъ,** (464) — **высшій агрономическій институтъ съ музеемъ, лабораторіей, библіотекой и пр.** 12) Кіевскій У. (755)—**съ курсами по опытному дѣлу.** 13) Уманскій (1062)—**съ устройствомъ при политехникумѣ опытныхъ полей.**
Ковенская губ.: 14) Шавельскій (181).
Костромская губ.: 15) Кинешемскій (368).
Курская губ.: 16) Губернскій (19) — **въ черноземной полосѣ,** (20) — **садоводства.** 17) Грайворонскій (136)—**кафедры по агрономіи въ высшихъ не спеціальныхъ учебныхъ заведеніяхъ.** 18) Курскій У. (319). 19) Суджанскій (148) — **агрономическіе институты.** 20) Фатежскій (781).
Минская губ.: 21) Губернскій (2)—**въ г. Минскѣ.** 22) Минскій У. (181).
Могилевская губ.: 23) Губернскій (8) — **открытіе кафедръ по агрономіи въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ и допущеніе вольнослушателей.** 24) Черниковскій (151).
Московская губ.: 25) Рузскій (523).
Орловская губ.: 26) Губернскій (18)—**для центральнаго раіона.** 27) Елецкій (320).
Подольская губ.: 28) Гайсинскій (456). 29) Могилевскій (866). 30) Ямпольскій (1064)—**сельскохозяйственный факультетъ при университетахъ.**
Полтавская губ.: 31) Губернскій (16)—**съ широкимъ научнымъ курсомъ.** 32) Лохвицкій (627)—**то же.** 33) Миргородскій (700)—**въ южной черноземной полосѣ.** 34) Полтавскій У. (735). 35) Хорольскій (821, 829)—**съ улучшеніемъ преподаванія механики.**
Псковская губ.: 36) Губернскій (4) — **для сѣвернаго пріозернаго раіона.** 37) Порховскій (242)—**то же.** 38) Великолуцкій (94) — **съ лишеніемъ на 10 лѣтъ окончившихъ курсъ права на общую государственную службу,** (95) — **преподаваніе сблизить съ русскимъ хозяйствомъ.** 39) Псковскій У. (275).
Самарская губ.: 40) Губернскій (6). Ставропольскій (618)—**въ г. Самарѣ,** (622) — **съ практическою подготовкою.**
Саратовская губ.: 42) Губернскій (43)—**въ Саратовѣ.** 43) Петровскій (45)—**въ Саратовѣ; сельскохозяйственныя отдѣленія при политехникумѣ.**
Симбирская губ.: 44) Хлатырскій (192). 45) Сызранскій (517).
Смоленская губ.: 46) Губернскій (100)—**женское,** (101) — **съ практической подготовкою.** 47) Дорогобужскій (125). 48) Рославльскій (259)—**сельскохозяйственныя отдѣленія при политехникумахъ.** 49) Смоленскій У. (29) — **агрономическія отдѣленія при естественныхъ факультетахъ университетовъ.**
Таврическая губ.: 50) Мелитопольскій (103).

Тамбовская губ.: 51) Борисоглѣбскій (110)—**съ расширеніемъ существующей программы государственныхъ наукъ.** 52) Моршанскій (918).
Тверская губ.: 53) Новоторжскій (67).
Тульская губ.: 54) Губернскій (2)—**съ преподаваніемъ лишь спеціальныхъ предметовъ.** 55) Бѣлевскій (117). 56) Новосильскій (373).
Харьковская губ.: 57) Ахтырскій (167). 58) Харьковскій У. (419)—**сельскохозяйственные факультеты при университетахъ,** (424)— **по садоводству и огородничеству.**
Херсонская губ.: 59) Губернскій (5)—**на югѣ Россіи.** 60) Елисаветградскій (205).
Черниговская губ.: 61) Городнянскій (186)—**преобразованіе Нѣжинскаго лицея въ высшую сельскохозяйственную школу.** 62) Кролевецкій (264).

48. Пересмотръ программъ сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеній.

Вятская губ.: 1) Малмыжскій (335)—**преобразованіе сельскохозяйственныхъ школъ I разряда изъ трехлѣтнихъ въ 5-лѣтнія. Пятый классъ педагогическій. Переходъ съ 4 курса въ среднія сельскохозяйственныя учебныя заведенія.**
Курляндская губ.: 2) Илукстскій (58) — **расширеніе программы Сатенскаго училища.**
Орловская губ.: 3) Орловскій У. (710)—**реформа низшихъ школъ.**
Полтавская губ.: 4) Губернскій (16)—**реформа школъ 2-го разряда.** 5) Лохвицкій (626)—**расширить программу низшихъ школъ.**
Смоленская губ.: 6) Губернскій (101). 7) Вяземскій (73)—**сокращеніе программы школъ 1 разряда.**
Тульская губ.: 8) Епифанскій (256).
Уфимская губ.: 9) Бирскій (96)—**съ выработкою программъ для средняго и высшаго спеціальнаго образованія.**
Харьковская губ.: 10) Губернскій (9).

49. Приспособленіе обученія и воспитанія учениковъ сельскохозяйственныхъ школъ къ практической жизни (преимущественно крестьянской).

Бессарабская губ.: 1) Губернскій (10).
Калужская губ.: 2) Жиздринскій (38).
Воронежская губ.: 3) Бирюченскій (52).
Кіевская губ.: 4) Бердичевскій (320).
Курская губ.: 5) Губернскій (19). 6) Корочанскій (283).
Пензенская губ.: 7) Краснослободскій (88). 8) Чембарскій (162).
Полтавская губ.: 9) Лохвицкій (626).
Псковская губ.: 10) Псковскій У. (275).
Смоленская губ.: 11) Вяземскій (73).
Таврическая губ.: 12) Мелитопольскій (112).
Тульская губ.: 13) Епифанскій (256).

50. Предоставленіе окончившимъ курсъ сельскохозяйственныхъ школъ льготы по отбыванію воинской повинности.

Курляндская губ.: 1) Туккумскій (66)—**среднихъ.**
Новгородская губ.: 2) Демянскій (213) — **при условіи службы 5 лѣтъ въ уѣздѣ.** 3) Крестецкій (222). 4) Новгородскій (233).
Орловская губ.: 5) Кромскій (543).

51. Завершеніе сельскохозяйственнаго образованія практическою дѣятельностью.

Бессарабская губ.: 1) Измаильскій (188, 200).
Ковенская губ.: 2) Вилькомірскій (34)—**низшія, 2 года практики въ образцовыхъ имѣніяхъ.**
Курская губ.: 3) Курскій У. (312)—**въ мѣстныхъ хозяйствахъ.**
Новгородская губ.: 4) Крестецкій (222).

Пермская губ.: 5) Соликамскій (459).

Псковская губ.: 6) Губернскій (5)—**низшее—3 года до диплома въ учебныхъ хозяйствахъ; среднее—3 года до диплома въ счетъ государственной службы; высшее—3 года до диплома въ счетъ государственной службы.** 7) Новоржевскій (110).

52. Введеніе въ курсъ сельскохозяйственныхъ школъ отдѣльныхъ отраслей сельскаго хозяйства:

а) Обученія садоводству, огородничеству, пчеловодству.

Ярославская губ.: 1) Губернскій (26). 2) Пошехонскій (193).

б) Виноградарству и винодѣлію.

Подольская губ.: 3) Губернскій (110).

в) Уходу и разведенію домашнихъ животныхъ и птицъ.

Екатеринославская губ.: 4) Верхнеднѣпровскій (125).

г) Начальныхъ свѣдѣній по ветеринаріи.

Архангельская губ.: 5) Онежскій (185).

д) Сельскохозяйственной бухгалтеріи и счетоводства.

Лифляндская губ.: 6) Перновскій (196).
Кіевская губ.: 7) Чигиринскій (1123).

е) Культуртехники.

Могилевская губ.: 8) Горецкій (76).

ж) Лѣсной технологіи.

Волынская губ.: 9) Луцкій (154).

з) Ремеслъ и производствъ.

Архангельская губ.: 10) Губернскій (70).
Витебская губ.: 11) Невельскій (366). 12) Себежскій (501).
Гродненская губ.: 13) Бѣлостоко-Сокольскій (291).
Кіевская губ.: 14) Бердичевскій (321).
Подольская губ.: 15) Губернскій (135).

и) Огнеупорныхъ построекъ.

Ярославская губ.: 16) Губернскій (2).

і) Сельскохозяйственнаго машиностроенія.

Полтавская губ.: 17) Губернскій (54).

53. Учрежденіе при сельскохозяйственныхъ школахъ особыхъ отдѣленій по спеціальнымъ отраслямъ.

Витебская губ.: 1) Губернскій (71)—**молочныхъ.**
Вологодская губ.: 2) Никольскій (196)—**ремесленныхъ.**
Гродненская губ.: 3) Гродненскій У. (449) — **садоводства, огородничества, пчеловодства и пр.**
Минская губ.: 4) Игуменскій (161)—**ремесленныхъ.**
Подольская губ.: 5) Ушицкій (1027)—**ремесленныхъ и кустарныхъ.**
Полтавская губ.: 6) Кобелякскій (244)—**для подготовки къ земской агрономической службѣ.**
Самарская губ.: 7) Николаевскій (338)—**ремесленныхъ.**
Смоленская губ.: 8) Гжатскій (94)—**ремесленныхъ.**
Ярославская губ.: 9) Губернскій (2)—**ремесленныхъ.**

54. Устройство при сельскохозяйственныхъ школахъ дополнительнаго педагогическаго класса для подготовки народныхъ учителей.

Орловская губ.: 1) Губернскій (17). 2) Елецкій (333).
Полтавская губ.: 3) Кобелякскій (244).

55. Надѣленіе сельскохозяйственныхъ школъ землей.

Витебская губ.: 1) Велижскій (105).
Кіевская губ.: 2) Льговскій (40)—**высшаго типа около 100 десятинъ и низшаго типа по 5—10 десятинъ.**
Орловская губ.: 3) Губернскій (60).
Оренбургская губ.: 4) Губернскій (8).
Подольская губ.: 5) Губернскій (12)—**1-го разряда по 100—200 десятинъ и практическія по 20—50 десятинъ.** 6) Могилевскій (873).
Харьковская губ.: 7) Харьковскій У. (419).
Черниговская губ.: 8) Борзенскій (117).

а) для опытныхъ хозяйствъ и фермъ.

Астраханская губ.: 9) Енотаевскій (93). 10) Красноярскій (168).
Виленская губ.: 11) Губернскій (4, 6) — **съ устройствомъ аналитической лаборатоpіи.** 12) Дисненскій (96).
Витебская губ.: 13) Люцинскій (342). 14) Невельскій (366). 15) Рѣжицкій (490). 16) Себежскій (501).
Гродненская губ.: 17) Кобринскій (471)—**подъ крестьянское хозяйство.**
Екатеринославская губ.: 18) Бахмутскій (92).
Лифляндская губ.: 19) Перновскій (184).
Калужская губ.: 20) Губернскій (4).
Кіевская губ.: 21) Радомысльскій (902). 22) Чигиринскій (1123).
Курляндская губ.: 23) Гольдингенскій (45)—**при среднихъ училищахъ.** 24) Гробинскій (48).
Курская губ.: 25) Щигровскій (865).
Оренбургская губ.: 26) Губернскій (12, 57).
Орловская губ.: 27) Ливенскій (548).
Подольская губ.: 28) Литинскій (809). 29) Проскуровскій (961).
Полтавская губ.: 30) Лохвицкій (626).
Саратовская губ.: 31) Петровскій (45).
С.-Петербургская губ.: 32) Новоладожскій (47).
Таврическая губ.: 33) Евпаторійскій (79).
Тамбовская губ.: 34) Липецкій (292).
Черниговская губ.: 35) Глуховскій (135). 36) Новозыбковскій (306). 37) Суражскій (426).
Ярославская губ.: 38) Губернскій (2). 39) Мологскій (97).

б) для опытныхъ полей.

Архангельская губ.: 40) Губернскій (43).
Астраханская губ.: 41) Енотаевскій (93).
Воронежская губ.: 42) Задонскій (103).
Виленская губ.: 43) Губернскій (6). 44) Ошмянскій (136)—**при низшихъ и среднихъ школахъ.**
Витебская губ.: 45) Губернскій (13) - **при средней и низшихъ.**
Волынская губ.: 46) Староконстантиновскій (223).
Вятская губ.: 47) Малмыжскій (335).
Гродненская губ.: 48) Брестскій (240) **при средней и низшихъ.**
Калужская губ.: 49) Мещовскій (238).
Кіевская губ.: 50) Бердичевскій (320). 51) Васильковскій (359)—**при высшихъ и среднихъ сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеніяхъ.** 52) Уманскій (1048, 1062)—**при высшихъ сельскохозяйственныхъ школахъ.**
Ковенская губ.: 53) Вилькомірскій (34).
Костромская губ.: 54) Кологривскій (178). 55) Солигаличскій (493).

Минская губ.: 56) Борисовскій (126).
Могилевская губ.: 57) Гомельскій (72).
Московская губ.: 58) Подольскій (476). 59) Можайскій (421).
Орловская губ.: 60) Ливенскій (578). 61) Елецкій (320).
Пермская губ.: 62) Камышловскій (207).
Подольская губ.: 63) Губернскій (14). 64) Могилевскій (861). 65) Ушицкій (1022).
Псковская губ.: 66) Псковскій У. (321).
Самарская губ.: 67) Губернскій (6). 68) Николаевскій (338).
Симбирская губ.: 69) Губернскій (24).
Смоленская губ.: 70) Рославльскій (259).
С.-Петербургская губ.: 71) Лужскій (44).
Таврическая губ.: 72) Бердянскій (33).
Тамбовская губ.: 73) Борисоглѣбскій (110). 74) Темниковскій (414). 75) Шацкій (435). 76) Елатомскій (168).
Тверская губ.: 77) Корчевскій (308). 78) Калязинскій (250).
Харьковская губ.: 79) Харьковскій У. (419).
Черниговская губ.: 80) Борзенскій (118). 81) Глуховскій (126). 82) Кролевецкій (264). 83) Сосницкій (382).
Ярославская губ.: 84) Пошехонскій (191).

в) для образцовыхъ садовъ, огородовъ, пасѣкъ и виноградниковъ.

Архангельская губ.: 85) Губернскій (43).
Астраханская губ.: 86) Енотаевскій (93).
Виленская губ.: 87) Губернскій (13).
Вятская губ.: 88) Губернскій (20). 89) Вятскій У. (151).
Калужская губ.: 90) Лихвинскій (169).
Кіевская губ.: 91) Губернскій (26). 92) Бердичевскій (320).
Ковенская губ.: 93) Россіенскій (138).
Минская губ.: 94) Борисовскій (126).
Нижегородская губ.: 95) Макарьевскій (407).
Орловская губ.: 96) Ливенскій (578).
Пензенская губ.: 97) Саранскій (146).
Подольская губ.: 98) Могилевскій (861, 901)—**виноградники и плодовые сады.**
Рязанская губ.: 99) Михайловскій (229).
Самарская губ.: 100) Николаевскій (339).
Тамбовская губ.: 101) Шацкій (435).
Черниговская губ.: 102) Кролевецкій (264).

56. Устройство низшихъ ремесленныхъ, техническихъ и особыхъ профессіональныхъ учебныхъ заведеній.

Архангельская губ.: 1) Губернскій (70). 2) Архангельскій У. (151)—**съ обученіемъ слесарному, кузнечному и столярному ремесламъ.** 3) Мезенскій (170) — **съ обученіемъ кузнечному, слесарному и столярному ремесламъ.** 4) Онежскій (186) — **съ изученіемъ пріемовъ соленія морской рыбы.** 5) Печорскій (190).

Астраханская губ.: 6) Енотаевскій (107)—**въ с. Никольскомъ.**

Бессарабская губ.: 7) Бендерскій (181)—**школа ткачества при Копратскомъ училищѣ.** 8) Бѣльскій (183)—**на средства монастырскихъ имѣній.**

Виленская губ.: 9) Виленскій У. (75). 10) Дисненскій (95).

Витебская губ.: 11) Городокскій (201). 12) Люцинскій (362)—**со стипендіями частныхъ владѣльцевъ.**

Владимірская губ.: 13) Александровскій (60). 14) Юрьевскій (181).

Вологодская губ.: 15) Вельскій (70) — **съ общежитіемъ.** 16) Вологодскій У. (124). 17) Грязовецкій (162). 18) Кадниковскій (124). 19) Сольвычегодскій (203)—**съ земскими стипендіями.**

Волынская губ.: 20) Губернскій (4, 21)—**мужскія и женскія.** 21) Новоградъ-Волынскій (166).

Воронежская губ.: 22) Губернскій (2). 23) Задонскій (111).

Вятская губ.: 24) Вятскій У. (203)—**художественныя.** 25) Нолинскій (476). 26) Сарапульскій (575)—**ремесленныя, кузнечно-слесарныя и женскія профессіональныя въ Ижевскомъ и Воткинскомъ заводахъ.**

Гродненская губ.: 27) Губернскій (169). 28) Бѣлостоко-Сокольскій (290). 29) Слонимскій (527).

Екатеринославская губ.: 30) Верхнеднѣпровскій (125) — **ткачества, столярнаго, кузнечнаго и пр. ремеслъ.** 31) Павлоградскій (171). 32) Мосальскій (268). 33) Перемышльскій (294)—**подъ руководствомъ опытныхъ инструкторовъ.**

Кіевская губ.: 34) Губернскій (29). 35) Васильковскій (359, 387). 36) Звенигородскій (390)—**съ мастерскими и складами.** 37) Кіевскій У. (751). 38) Липовецкій (845). 39) Радомысльскій (901). 40) Уманскій (1068)—**съ мастерскими.** 41) Чигиринскій (1131).

Костромская губ.: 42) Ветлужскій (260). 43) Кинешемскій (368). 44) Кологривскій (396). 45) Нерехтскій (486). 46) Солигаличскій (503). 47) Юрьевецкій (519).

Курская губ.: 48) Тимскій (775). 49) Фатежскій (793).

Минская губ.: 50) Губернскій (8). 51) Бобруйскій (120)—**съ обученіемъ кузнечно-слесарному и столярному ремесламъ.** 52) Пинскій (369). 53) Рѣчицкій (381).

Могилевская губ.: 54) Оршанскій (115)—**передвижныя.**

Московская губ.: 55) Волоколамскій (176). 56) Дмитровскій (210)—**инструкторовъ для кустарей.** 57) Звенигородскій (287). 58) Московскій У. (438) – **съ мастерскими.** 59) Рузскій (504). 60) Серпуховскій (615).

Нижегородская губ.: 61) Губернскій (57). 62) Ардатовскій (114). 63) Горбатовскій (266)—**въ с. Павловѣ.** 64) Макарьевскій (409). 65) Семеновскій (532).

Новгородская губ.: 66) Губернскій (40). 67) Валдайскій (210)—**въ каждой волости.** 68) Кирилловскій (217). 69) Новгородскій (231). 70) Устюженскій (467).

Олонецкая губ.: 71) Каргопольскій (137, 197).

Орловская губ.: 72) Губернскій (17).

Пензенская губ.: 73) Наровчатскій (111).

Пермская губ.: 74) Губернскій (33). 75) Красноуфимскій (250). 76) Оханскій (415). 77) Пермскій У. (451). 78) Чердынскій (491). 79) Шадринскій (497).

Подольская губ.: 80) Брацлавскій (174). 81) Литинскій (809). 82) Могилевскій (862). 83) Ямпольскій (1068).

Полтавская губ.: 84) Кобелякскій (244). 85) Константиноградскій (287).

Псковская губ.: 86) Великолуцкій (108)—**картофельно-крахмальное производство, мыловареніе и пр.**

Рязанская губ.: 87) Губернскій (18). 88) Егорьевскій (193). 89) Касимовскій (221). 90) Ряжскій (375). 91) Скопинскій (631)—**мужскія и женскія.**

Самарская губ.: 92) Губернскій (12). 93) Самарскій (153, 449). 94) Бугульминскій (173). 95) Бугурусланскій (223, 275)—**съ допущеніемъ въ составъ попечительныхъ совѣтовъ представителей мѣстныхъ общественныхъ учрежденій.** 96) Бузулукскій (328). 97) Ставропольскій (616).

Саратовская губ.: 98) Губернскій (43). 99) Кузнецкій (497). 100) Хвалынскій (59).

Симбирская губ.: 101) Губернскій (49). 102) Ардатовскій (248). 103) Курмышскій (378). 104) Сызранскій (517).

Смоленская губ.: 105) Гжатскій (94). 106) Дорогобужскій (130). 107) Краснинскій (178).

Тамбовская губ.: 108) Губернскій (21). 109) Борисоглѣбскій (109). 110) Елатомскій (170). 111) Лебедянскій (282). 112) Моршанскій (318). 113) Тамбовскій У. (354). 114) Шацкій (436).

Тульская губ.: 115) Бѣлевскій (117). 116) Ефремовскій (314). 117) Крапивенскій (354). 118) Тульскій У. (461).

Херсонская губ.: 119) Александрійскій (194). 120) Тираспольскій (347).

Черниговская губ.: 121) Губернскій (5). 122) Глуховскій (138). 123) Городнянскій (185). 124) Конотопскій (231). 125) Кролевецкій (271).

Эстляндская губ.: 126) Гапсальскій (174).

Ярославская губ.: 127) Губернскій (32). 128) Романово-Борисоглѣбскій (199).

57. Устройство учебныхъ мастерскихъ.

Архангельская губ.: 1) Шенкурскій (244)—**заводъ-школа для выдѣлки овчины.**
Виленская губ.: 2) Лидскій (131).

Вологодская губ.: 3) Кадниковскій (182)—**для производства огнеупорныхъ матеріаловъ.**

Воронежская губ.: 4) Богучарскій (69)—**заводъ-школа для выдѣлки овчины.**

Вятская губ.: 5) Вятскій У. (151, 203)—**по изготовленію музыкальныхъ инструментовъ въ г. Вяткѣ.** 6) Сарапульскій (575).

Гродненская губ.: 7) Слонимскій (527).

Казанская губ.: 8) Спасскій (123) — **производство простѣйшихъ сельскохозяйственныхъ орудій.**

Кіевская губ.: 9) Губернскій (40). 10) Звенигородскій (439) — **при тюрьмахъ.** 11) Липовецкій (850).

Ковенская губ.: 12) Поневѣжскій (126).

Костромская губ.: 13) Ветлужскій (264). 14) Кологривскій (396).

Курская губ.: 15) Льговскій (421, 424) — **черепичнаго производства.** 16) Тимскій (778)—**образцовая кузница.** 17) Щигровскій (865) — **при низшихъ сельскохозяйственныхъ школахъ.**

Минская губ.: 18) Губернскій (8). 19) Рѣчицкій (389).

Московская губ.: 20) Губернскій (9). 21) Дмитровскій (210). 22) Клинскій (370). 23) Коломенскій (419).

Нижегородская губ.: 24) Губернскій (12). 25) Нижегородскій У. (446, 452, 463).

Новгородская губ.: 26) Губернскій (68). 27) Новгородскій (231).

Олонецкая губ.: 28) Каргопольскій (137, 197)—**при народныхъ школахъ.**

Оренбургская губ.: 29) Губернскій (12, 57)—**при низшихъ сельскохозяйственныхъ школахъ.**

Орловская губ.: 30) Губернскій (17). 31) Брянскій (303)—**введеніе въ Брянскомъ училищѣ починки сельскохозяйственныхъ орудій.**

Пермская губ.: 32) Пермскій У. (451).

Подольская губ.: 33) Губернскій (12). 34) Гайсинскій (498)—**при тюрьмахъ.**

Полтавская губ.: 35) Лохвицкій (626)—**упорядоченіе мастерскихъ при земледѣльческихъ школахъ.**

Рязанская губ.: 36) Сапожковскій (575) — **при низшихъ сельскохозяйственныхъ школахъ.**

Саратовская губ.: 37) Губернскій (43). 38) Петровскій (45). 39) Хвалынскій (590).

Самарская губ.: 40) Губернскій (6). 41) Бугурусланскій (223, 275). 42) Самарскій У. (434, 449).

Симбирская губ.: 43) Ардатовскій (198).

Смоленская губ.: 44) Губернскій (132). 45) Ельнинскій (162).

Таврическая губ.: 16) Губернскій (11). 47) Симферопольскій (197).

Тамбовская губ.: 48) Лебедянскій (283). 49) Липецкій (303)—**ткачества при сельскохозяйственной школѣ.** 50) Шацкій (468).

Черниговская губ.: 51) Губернскій (5). 52) Борзенскій (121). 53) Глуховскій (138). 54) Остерскій (373).

Глава III.

Внѣшкольное обученіе и агрономическая помощь.

Поощреніе и развитіе внѣшкольнаго образованія.—Народныя библіотеки-читальни.—Народныя чтенія.—Устройство сельскохозяйственныхъ курсовъ въ войскахъ.—Распространеніе брошюръ по сельскому хозяйству и другимъ предметамъ, касающимся сельскохозяйственной промышленности, и развитіе спеціальной прессы.—Распространеніе сельскохозяйственныхъ знаній и умѣнья наглядными примѣрами.—Устройство выставокъ сельскаго хозяйства и кустарныхъ промысловъ.—Описаніе и премированіе хозяйствъ.—Развитіе опытнаго и показательнаго дѣла.—Опытныя станціи.—Опытныя поля.—Опытныя или образцовыя хозяйства.—Показательныя поля.—Опытные и образцовые огороды, сады, пасѣки и пр.—Инструкторы по сельскому хозяйству и отдѣльнымъ отраслямъ сельскохозяйственной промышленности.—Развитіе агрономической организаціи.

Поощреніе и развитіе внѣшкольнаго образованія [64]).

Начальная школа есть только первая ступень, открывающая своимъ питомцамъ путь для дальнѣйшаго самообразованія. При ограниченности знаній и развитія, получаемыхъ воспитанниками, кончающими курсъ начальной школы, не говоря уже о значительномъ процентѣ учениковъ, не проходящихъ полнаго курса и выучивающихся въ буквальномъ смыслѣ только грамотѣ, первостепенное значеніе пріобрѣтаетъ для самообразованія и развитія народа возможность пополнять познанія при помощи такъ называемаго внѣшкольнаго обученія. Самое могучее изъ средствъ этого обученія есть, конечно, самостоятельное чтеніе полезныхъ книгъ. Однако, для массы сельскаго грамотнаго населенія книга является недоступною и въ особенности книга хорошая. Болѣе всего книгъ проникаетъ въ деревню черезъ офеней-коробейниковъ; это—книги дешевыя по цѣнѣ, но врядъ ли особо полезныя для народа по содержанію. Въ виду бѣдности нашей народной литературы, по мнѣнію мѣстныхъ Комитетовъ, крайне желательно поощрять книгоиздательство народныхъ книгъ, устройство книжныхъ складовъ, лавочекъ, шкафовъ въ различныхъ общественныхъ мѣстахъ и т. п. Вмѣстѣ съ тѣмъ необходимо возможно широкое распространеніе безплатныхъ народныхъ библіотекъ-читаленъ. Вслѣдъ за самостоятельнымъ чтеніемъ большое значеніе, особенно въ виду возможности воздѣйствія даже на неграмотныхъ слушателей, имѣютъ

народныя чтенія, а также публичныя лекціи, бесѣды, законченные курсы отдѣльныхъ отраслей знанія при помощи странствующихъ учителей или кафедръ и т. п.; для распространенія и поддержанія грамотности служатъ воскресныя школы, повторительные школьные курсы и т. д. Помимо общеобразовательныхъ цѣлей, внѣшкольнымъ образованіемъ, по мнѣнію Комитетовъ, возможно весьма успѣшно пользоваться для распространенія сельскохозяйственныхъ и вообще спеціальныхъ знаній среди массы населенія. Ему, въ этомъ отношеніи, мѣстными Комитетами отдается даже предпочтеніе передъ школьнымъ обученіемъ, которое не можетъ быть, по многимъ уже указаннымъ причинамъ, доступно для всѣхъ. Въ дѣлѣ улучшенія сельскаго хозяйства до извѣстной степени даже можно обойтись, помимо знанія, однимъ умѣньемъ, которое сравнительно легче пріобрѣтается наглядным путемъ. Болѣе того, всякое спеціальное знаніе пріобрѣтаетъ особо цѣнное значеніе только тогда, когда оно сопровождается именно умѣньемъ. Для распространенія же этого умѣнья существуетъ только одно средство — внѣшкольное образованіе. Конечно, послѣднее будетъ всегда итти тѣмъ успѣшнѣе, чѣмъ развитѣе обучающійся, но оно все же доступно даже вовсе неграмотнымъ людямъ. Внѣшкольное сельскохозяйственное обученіе, если оно не ограничивается чтеніемъ, лекціями, бесѣдами, курсами и т. п., а сопровождается демонстраціями, въ видѣ показательныхъ полей, образцовыхъ фермъ, выставокъ и т. п., требуетъ болѣе или менѣе значительныхъ затратъ со стороны какъ общественныхъ учрежденій, такъ и Правительства, которое, въ виду общегосударственнаго значенія сельскаго хозяйства, не можетъ не приходить къ нему на помощь, между прочимъ, и матеріальными средствами. Но общеобразовательное внѣшкольное обученіе, а также внѣшкольное распространеніе сельскохозяйственныхъ знаній, но безъ сложныхъ демонстративныхъ пріемовъ, при особомъ сочувствіи, съ которымъ относится наше общество вообще къ просвѣтительной дѣятельности, могло бы получить весьма значительное развитіе даже безъ особыхъ затратъ со стороны Правительства, не будь въ дѣлѣ внѣшкольнаго образованія того формализма и тѣхъ препятствій, съ которыми нынѣ приходится считаться при устройствѣ народныхъ просвѣтительныхъ учрежденій.

Народныя библіотеки-читальни 65).

Народныя библіотеки должны удовлетворять читателей всѣхъ возрастовъ и самаго разнаго развитія, начиная съ слабограмотныхъ, читающихъ только маленькія въ нѣсколько страницъ книжки, и кончая людьми, требующими серьезнаго чтенія. Вообще запросы читателей этихъ библіотекъ столь же разнообразны, какъ разнообразны условія жизни грамотнаго люда на обширномъ пространствѣ нашего отечества. Между тѣмъ, при настоящей своей постановкѣ, народныя библіотеки-читальни не могутъ удовлетворить многихъ запросовъ болѣе или менѣе развитыхъ читателей.

Въ народныя библіотеки-читальни книги могутъ пріобрѣтаться, только разрѣшенныя особымъ отдѣломъ Ученаго Комитета Министерства Народнаго Просвѣщенія, по двумъ каталогамъ: по каталогу низшихъ училищъ и по спеціальному каталогу народныхъ читаленъ. Первый изъ каталоговъ, касающійся читателей-дѣтей, разсмотрѣнъ уже при обзорѣ школьныхъ библіотекъ и, какъ выяснено, далеко не удовлетворителенъ. То же приходится сказать и о спеціальномъ каталогѣ, имѣющемъ въ виду взрослыхъ читателей; богатъ можетъ быть въ народныхъ читальняхъ только духовный отдѣлъ, такъ какъ въ него могутъ входить всѣ книги и журналы, изданные съ разрѣшенія духовной цензуры и вообще духовнаго начальства и не запрещенные духовнымъ вѣдомствомъ спеціально для народныхъ безплатныхъ читаленъ. Литературный отдѣлъ спеціальнаго каталога (по послѣднему изданію 1900 г.) отличается своей бѣдностью, случайностью подбора книгъ и отсталостью отъ современной литературы. Въ этомъ отдѣлѣ значится 368 авторовъ въ 1.776 названіяхъ, изъ которыхъ 30% есть только повтореніе каталога низшихъ училищъ; въ числѣ помянутыхъ авторовъ писатели, занимающіе болѣе или менѣе видное мѣсто въ русской или иностранной литературѣ, составляютъ всего лишь 15.4%. Обращаетъ на себя вниманіе, что, на ряду съ отсутствіемъ Чехова и другихъ современныхъ писателей, встрѣчаются полныя собранія Державина, Богдановича и пр., имѣющихъ лишь историческое значеніе въ литературѣ, или столь явно малополезныя для народа книги, какъ Любке: «Исторія пластики съ древнѣйшихъ временъ до настоящаго времени». Книги разрѣшаются вообще очень медленно; такъ, по литературному же отдѣлу за 3 года (отъ времени изданія предыдущаго каталога) вновь одобрено лишь 248 названій, что составляетъ 5—6% ежегодно издаваемыхъ книгъ литературнаго описанія; въ то же время около 22% книгъ допущены черезъ 4 и болѣе лѣтъ отъ ихъ изданія, при чемъ къ столь осторожно допускаемымъ книгамъ относится, напр., «М. Д. Скобелевъ», одобренная черезъ 18 лѣтъ послѣ выхода въ свѣтъ. Историческій отдѣлъ каталога содержитъ въ себѣ 446 названій, изъ которыхъ 30% вошли уже въ каталогъ низшихъ училищъ, при чемъ, если судить объ объемѣ книги по ея цѣнѣ, то 40% одобренныхъ книгъ являются мелкими брошюрами цѣною до 25 к.; въ то же время книги, изданныя 20 лѣтъ назадъ, составляютъ 35% общаго числа и, слѣдуетъ думать, въ большинствѣ распроданы; болѣе или менѣе извѣстныхъ авторовъ по исторіи имѣется всего 8,4%. Географическій отдѣлъ содержитъ 468 названій, принадлежащихъ 288 болѣе или

менѣе извѣстнымъ авторамъ; книги, изданныя 20 лѣтъ назадъ, составляютъ 40% и къ нимъ принадлежитъ, напр., Штейнгауеръ: «Землевладѣніе—предварительныя свѣдѣнія изъ физической, математической и политической географіи» изданія 1877 года, политическія свѣдѣнія каковой книги, допущенной въ первый разъ черезъ 23 года отъ изданія, очевидно, очень устарѣли. Остальные отдѣлы каталога отличаются тѣми же недостатками: бѣдностью книгами, случайностью ихъ подбора и отсталостью отъ современной литературы; такъ, напр., по сельскому хозяйству допущено всего 189 книгъ, считая всѣ спеціальности, въ родѣ шелководства, виноградарства и т. п., при чемъ среди нихъ много старыхъ изданій 1859—1868 г.г., вышедшихъ изъ продажи, но, впрочемъ, врядъ ли, нынѣ полезныхъ.

Ясно, что при существующей системѣ допущенія книгъ въ народныя библіотеки невозможно ожидать замѣтнаго улучшенія. Нельзя также не отмѣтить указанія, что утвержденныя 15 мая 1890 г. Министромъ Внутреннихъ Дѣлъ правила, создавшія существующую нынѣ систему допущенія книгъ для народныхъ читаленъ, вовсе не согласованы съ дѣйствующимъ законодательствомъ (Орловская, 475—476).

Выше было уже указано, что изданіе спеціальнаго каталога для народныхъ читаленъ не исключаетъ, согласно министерскимъ распоряженіямъ, возможности пріобрѣтать въ читальни книги, разрѣшенныя духовной цензурой, а равно допущенныя въ низшія учебныя заведенія. На практикѣ же наблюдатели очень часто требуютъ изъятія изъ читаленъ книгъ, не помѣщенныхъ въ спеціальный каталогъ, почему и создается излишняя, неоправдываемая дѣломъ, переписка о томъ, что можно и чего нельзя допустить въ народныя библіотеки. Въ виду всего изложеннаго казалось бы желательнымъ допустить въ народныя библіотеки-читальни всѣ книги, допущенныя къ обращенію вообще въ публичныхъ и общественныхъ библіотекахъ, если уже нельзя допустить всѣхъ книгъ, разрѣшенныхъ общей цензурой. Наконецъ, возможно было бы, повидимому, предоставить выборъ книгъ для народныхъ библіотекъ, изъ числа одобренныхъ общей цензурой, мѣстнымъ училищнымъ совѣтамъ. Въ крайнемъ же случаѣ желательно было бы изданіе, вмѣсто разрѣшительныхъ, запретительныхъ каталоговъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ для пробужденія энергіи въ частныхъ лицахъ, участвовавшихъ прежде въ библіотечныхъ совѣтахъ, казалось бы полезнымъ вернуть этимъ совѣтамъ ихъ прежнее значеніе по управленію дѣломъ народныхъ библіотекъ-читаленъ, давъ членамъ ихъ право на полный, а не только совѣщательный голосъ. Эта мѣра, вѣроятно, привлекла бы за собою и средства.

Все сказанное вообще о народныхъ библіотекахъ мѣстные Комитеты вполнѣ относятъ и къ снабженію ихъ книгами спеціально сельскохозяйственными, при чемъ нѣкоторые высказываютъ пожеланіе о возложеніи дѣла разрѣшенія этихъ книгъ для народа на учебный комитетъ Министерства Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ, если уже окажется невозможнымъ обойтись вовсе безъ особой для народа цензуры хотя бы этихъ спеціальныхъ изданій.

Народныя чтенія[66]).

На ряду съ библіотеками въ дѣлѣ внѣшкольнаго обученія имѣютъ выдающееся значеніе народныя чтенія. Прежде всего значеніе это—образовательное, заключающееся къ тому же не только въ тѣхъ полезныхъ свѣдѣніяхъ, которыя непосредственно выноситъ изъ нихъ слушатель, но и въ томъ, что они пробуждаютъ въ посѣтителяхъ чтеній желаніе читать самостоятельно. Въ то же время народныя чтенія являются едва ли не единственнымъ здоровымъ развлеченіемъ для деревенскаго населенія, нуждающагося не только въ физическомъ отдыхѣ, но и въ психическомъ; они именно отвлекаютъ слушателей хотя на время отъ ежедневной, часто тяжелой, обстановки, отъ утомительнаго однообразія труда, предупреждая обращеніе къ пьянству и разгулу. Немаловажнымъ препятствіемъ къ развитію дѣла народныхъ чтеній служатъ издержки на волшебные фонари и картины къ нимъ, но если бы на это дѣло было обращено то вниманіе, которое оно заслуживаетъ, то при посредствѣ губернскихъ земствъ можно бы устраивать обмѣнъ какъ фонарей, такъ и картинъ между разными пунктами чтеній. Нынѣ правилами 28 января 1901 года значительно облегченъ порядокъ разрѣшенія народныхъ чтеній, учреждаемыхъ частными лицами, обществами и общественными учрежденіями, но и теперь это дѣло сопряжено съ большими проволочками времени и различными затрудненіями. Такъ, по указаннымъ правиламъ, «чтенія для народа производятся по печатнымъ сочиненіямъ, одобреннымъ для того Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія». Между тѣмъ, безъ особаго каждый разъ разрѣшенія директора народныхъ училищъ, допускается и нынѣ, кромѣ спеціально одобренныхъ 48 книгъ (8 литературнаго, историческаго и духовнаго содержанія и 40 по сельскому хозяйству, ветеринаріи, гигіенѣ и борьбѣ съ пьянствомъ), лишь чтеніе книжекъ по III отдѣлу каталога для ученическихъ библіотекъ низшихъ школъ,—книжекъ, приноровленныхъ, очевидно, для дѣтей 8—12-лѣтняго возраста. Для безграмотнаго населенія, можетъ быть, еще интересно чтеніе, дающее ему новыя свѣдѣнія, но, очевидно, взрослыхъ слушателей, побывавшихъ въ школѣ и читавшихъ тѣ же книжки въ школьныхъ библіотекахъ, подобныя народныя чтенія удовлетворить не могутъ. Такимъ образомъ, благодаря предлагаемому нынѣ для чтенія скудному матеріалу, народ-

ныя чтенія не могутъ приносить той пользы, которую должны бы давать въ качествѣ просвѣтительнаго учрежденія, дополняющаго школу и предназначеннаго преимущественно для взрослыхъ. Казалось бы, что для послѣднихъ можно вполнѣ допустить публичное чтеніе книгъ, одобренныхъ уже для самостоятельнаго чтенія взрослыхъ, и хотя бы даже только тѣхъ книгъ, которыя всякій можетъ прочитать въ народной читальнѣ, тѣмъ болѣе, что контингентъ посѣтителей народныхъ чтеній и библіотекъ-читаленъ по большей части, очевидно, одинъ и тотъ же. Затѣмъ, въ виду того, что по положенію о народныхъ чтеніяхъ 28 января 1901 года Министерству Народнаго Просвѣщенія уже разрѣшено издавать, по соглашенію съ Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ, особыя правила объ учрежденіи народныхъ чтеній при учебныхъ заведеніяхъ, казалось бы полезнымъ, чтобы въ этихъ будущихъ правилахъ было предоставлено законоучителямъ и учителямъ начальныхъ училищъ вести въ стѣнахъ школъ бесѣды и чтенія для народа лишь съ вѣдома ближайшаго начальства — инспектора народныхъ школъ и училищнаго совѣта, помимо одобренія личности чтеца чрезъ губернатора. Этотъ порядокъ, повидимому, не можетъ встрѣтить серьезныхъ возраженій, такъ какъ къ исполненію обязанностей преподавателей допускаются лица не иначе, какъ по надлежащемъ удостовѣреніи ихъ политической и нравственной благонадежности, и въ то же время имъ довѣряютъ въ школахъ не только чтеніе вмѣстѣ съ учениками одобренныхъ книгъ, но и объясненіе ихъ, хотя и въ извѣстныхъ предѣлахъ, между тѣмъ какъ при народныхъ чтеніяхъ не допускается никакого измѣненія текста. Въ то же время этотъ порядокъ въ сущности уже имѣетъ примѣненіе въ народныхъ училищахъ Виленскаго учебнаго округа, гдѣ веденіе праздничныхъ и воскресныхъ бесѣдъ и чтеній для народа въ стѣнахъ учебныхъ заведеній составляетъ, по особой инструкціи Министра Народнаго Просвѣщенія, обязанность учителей и законоучителей и практикуется съ успѣхомъ свыше 25 лѣтъ (Орловская, 477—483). По отношенію къ народнымъ чтеніямъ по сельскому хозяйству желательно было бы общее разрѣшеніе общественнымъ учрежденіямъ устраивать ихъ, подъ своею отвѣтственностью, при посредствѣ своихъ спеціальныхъ агентовъ. Въ то же время было бы полезно установить, что земскіе агрономы имѣютъ право собирать сходы для собесѣдованія съ крестьянами въ предѣлахъ своей спеціальности и чтенія имъ лекцій и курсовъ не только по книгамъ, но и по рукописямъ, въ виду наилучшаго приноровленія предмета чтенія къ мѣстнымъ условіямъ.

Устройство сельскохозяйственныхъ курсовъ въ войскахъ 67).

Нѣкоторые мѣстные Комитеты, указывая на успѣшное распространеніе грамотности при посредствѣ обученія ей въ войскахъ отбывающей воинскую повинность молодежи, высказываютъ пожеланія объ устройствѣ въ нашихъ войскахъ сельскохозяйственныхъ курсовъ, при чемъ, для успѣшности этихъ курсовъ, рекомендуется обратить вниманіе на комплектованіе отдѣльныхъ воинскихъ частей людьми изъ болѣе однородныхъ по сельскохозяйственнымъ условіямъ районовъ.

Распространеніе брошюръ по сельскому хозяйству и другимъ предметамъ, касающимся сельскохозяйственной промышленности, и развитіе спеціальной прессы 68).

Въ видахъ распространенія сельскохозяйственныхъ знаній, а равно и другихъ свѣдѣній по предметамъ, касающимся сельскохозяйственной промышленности, напр., о борьбѣ съ вредителями культуръ, съ пожарами, о пользѣ кооперацій и т. п., было бы желательно, по мнѣнію многихъ Комитетовъ, возможно болѣе широкое распространеніе среди народа соотвѣтственныхъ брошюръ. Грамотной части деревенскаго населенія подобныя брошюры могли бы дать тѣ знанія, которыя въ деревнѣ невозможно пріобрѣсти никакимъ инымъ путемъ. Брошюры эти должны быть по возможности дешевыми по цѣнѣ и въ извѣстныхъ случаяхъ раздаваться даже безплатно, напр., ученикамъ народныхъ школъ, въ волостныя правленія, въ народныя библіотеки-читальни и т. п. Въ связи съ дѣломъ распространенія указанныхъ брошюръ стоитъ вопросъ объ изданіи ихъ, а равно и о поощреніи спеціальной сельскохозяйственной прессы. Въ средѣ мѣстныхъ Комитетовъ высказываются пожеланія о премированіи періодическихъ изданій, отводящихъ у себя мѣсто спеціальнымъ сельскохозяйственнымъ отдѣламъ, объ изданіи спеціальныхъ органовъ какъ Министерствомъ Земледѣлія, такъ и земствами, указывается также на возможность воспользоваться для пропаганды сельскохозяйственныхъ знаній мѣстными офиціальными органами, какъ-то: губернскими и областными вѣдомостями.

Распространеніе сельскохозяйственныхъ знаній и умѣнья наглядными примѣрами 69).

Сельскохозяйственныя знанія, пріобрѣтаемыя въ школахъ, повидимому, туго распространяются среди крестьянъ и не встрѣчаютъ особаго довѣрія, такъ какъ крестьяне считаютъ себя знатоками въ сельскомъ хозяйствѣ. Быстрѣе распространяются и внушаютъ больше довѣрія тѣ знанія, которыя получаются наглядно отъ сельскохозяйственныхъ производствъ, выгоды которыхъ для крестьянъ ясны. Такую роль, напр., сыграли сахарные заводы, обучившіе мѣстное населеніе культурѣ свеклы. Затѣмъ, какъ ни туго распространяются у нашихъ крестьянъ всякія улучшенія, но они наблюдаются почти повсюду и, въ общемъ, представляютъ собою позаимствованія отъ сосѣдей—владѣльцевъ частныхъ имѣній. Въ виду этого безспорно полезнаго для народа значенія частныхъ имѣній, нѣкоторые Комитеты возбуждаютъ вопросъ о вредѣ перехода ихъ въ руки крестьянъ, которые вводятъ въ свои собственныя хозяйства тѣ же пріемы, къ коимъ они привыкли на надѣльныхъ земляхъ, и, вслѣдствіе этого, уничтожаютъ культурное значеніе частновладѣльческихъ хозяйствъ. Предупредить это паденіе бывшихъ разсадниковъ улучшенныхъ

пріемовъ хозяйства могло бы только, по мнѣнію этихъ Комитетовъ, измѣненіе политики Дворянскаго и Крестьянскаго Банковъ въ смыслѣ сохраненія хотя бы части каждаго изъ продаваемыхъ дворянскихъ имѣній за собою впредь до передачи ея, быть можетъ, даже на арендномъ правѣ въ благонадежныя руки, которыя не только не разрушали бы имѣющагося хозяйственнаго строя, но стремились бы улучшить его. Придавая частновладѣльческимъ имѣніямъ значеніе распространителей сельскохозяйственныхъ знаній, нѣкоторые мѣстные Комитеты находятъ полезнымъ поощреніе различныхъ опытовъ, производимыхъ въ этихъ имѣніяхъ, устройства въ нихъ практическихъ школъ для подготовки рабочихъ и т. п. Съ цѣлью созданія культурныхъ центровъ для распространенія сельскохозяйственныхъ знаній, нѣкоторые Комитеты рекомендуютъ надѣленіе казенными землями бывшихъ учениковъ сельскохозяйственныхъ школъ, мѣстныхъ деревенскихъ интеллигентныхъ дѣятелей (земскихъ агрономовъ, врачей, фельдшеровъ) и т. п.

Желая воспользоваться способностью даже неграмотнаго населенія воспринимать сельскохозяйственныя знанія и умѣнье изъ примѣра, мѣстные Комитеты особенно настаиваютъ на развитіи различнаго рода «примѣрныхъ» учрежденій, въ родѣ показательныхъ полей, образцовыхъ фермъ, хозяйствъ, выставокъ, музеевъ и т. п., а равно на премированіи особо полезныхъ для крестьянъ образцовыхъ частныхъ хозяйствъ. Премированіе послѣднихъ само собою предполагаетъ предварительное описаніе ихъ, которое можетъ также служить къ широкому распространенію полезныхъ свѣдѣній среди грамотной части населенія, если бы подобныя описанія издавались въ видѣ дешевыхъ брошюръ, печатались бы въ спеціальныхъ періодическихъ органахъ или вообще пропагандировались инымъ какимъ-либо образомъ среди сельскихъ обывателей. Нѣкоторые Комитеты, обращая вниманіе на наглядность издаваемыхъ иногда иллюстрированныхъ таблицъ описаній, напр., домашнихъ животныхъ или культурныхъ растеній, альбомовъ художественныхъ рисунковъ различныхъ издѣлій и т. п., рекомендуютъ ихъ распространеніе, при посредствѣ удешевленнаго изданія ихъ и, по возможности, безплатной разсылки по селеніямъ.

Устройство выставокъ сельскаго хозяйства и кустарныхъ промысловъ 70).

Рекомендуя устройство выставокъ, въ качествѣ распространителей сельскохозяйственныхъ знаній и умѣнья, мѣстные Комитеты указываютъ, что выставки весьма полезны и поучительны, такъ какъ на нихъ очень легко и наглядно всякій можетъ ознакомиться и изучить всевозможныя усовершенствованія и улучшенія въ сельскохозяйственной техникѣ, увидѣть скотъ, продукты, сѣмена образцовыхъ хозяйствъ, узнать гдѣ, что и какъ можно пріобрѣсти. Важно, чтобы на выставкахъ давались ежедневно систематическія объясненія всѣхъ экспонатовъ, устраивались бесѣды, чтенія и лекціи. Желательно, чтобы выставки устраивались часто, притомъ не только въ губернскихъ, но и уѣздныхъ городахъ, но для этого необходимо поощреніе ихъ устройства субсидіями, преміями, наградами и, что всего важнѣе, возможно низкими желѣзнодорожными тарифами для перевозки экспонатовъ.

Большое вліяніе на распространеніе правильныхъ понятій о сельскомъ хозяйствѣ, скотоводствѣ и т. д. могли бы имѣть также небольшія волостныя выставки. Эти выставки практикуются вездѣ за границей: въ Германіи, Швейцаріи и т. д. Выставка продолжается только одинъ день. Скотъ, лошади и другіе экспонаты доставляются утромъ, къ вечеру раздаются награды, и выставка закрыта. Награды состоятъ не въ медаляхъ и какъ можно рѣже въ деньгахъ, а въ такихъ орудіяхъ или предметахъ животноводства, которые могутъ награжденному принести пользу въ его хозяйствѣ. Подобнаго рода выставка, бывшая въ одномъ изъ имѣній Витебской губ., имѣла то послѣдствіе, что со времени ея въ мѣстной волости употребляются плуги, такъ какъ они именно служили наградами для экспонентовъ; примѣръ подѣйствовалъ, и въ настоящее время соха здѣсь уже не встрѣчается (Витебская, 291).

Весьма важное значеніе выставки имѣютъ для развитія нашихъ кустарныхъ промысловъ, такъ какъ на нихъ кустари не только находятъ сбытъ для своихъ издѣлій, но пріобрѣтаютъ развитіе художественнаго вкуса, знакомство съ новыми предметами ихъ промысла и извѣстные техническіе пріемы для усовершенствованія своего труда.

Описаніе и премированіе хозяйствъ 71).

Придавая значеніе въ дѣлѣ распространенія сельскохозяйственныхъ знаній описанію и премированію хозяйствъ какъ вообще образцовыхъ, такъ и въ особенности полезныхъ для крестьянъ данной мѣстности, нѣкоторые мѣстные Комитеты высказываютъ, однако, сомнѣніе въ полезности этихъ мѣръ, если постановка ихъ не будетъ гарантировать правдивости описанія и правильности присужденія премій. Такъ, описаніе хозяйствъ, казалось бы, должно производиться по извѣстной, точно выработанной, программѣ и притомъ лицами, опытными въ этомъ дѣлѣ. Иначе трудно будетъ по описаніямъ, составленнымъ на основаніи различныхъ плановъ и различныхъ точекъ зрѣнія, судить о дѣйствительномъ достоинствѣ описаннаго хозяйства. Въ то же время составленіе опредѣленной программы описанія хозяйства даннаго района, казалось бы, требуетъ хорошаго знакомства съ послѣднимъ въ естественно-историческомъ и экономическомъ отношеніяхъ. Для правильности премированія хозяйствъ требуется тщательная организація жюри на мѣстахъ, такъ какъ только мѣстными людьми можетъ быть вполнѣ вѣрно оцѣнено дѣйствитель-

ное значеніе хозяйства. Нѣкоторые Комитеты находятъ, что слѣдуетъ премировать не самыя хозяйства, а лишь продукты ихъ, какъ это принято въ фабрично-заводской промышленности. Наоборотъ, другіе Комитеты считаютъ полезнымъ премированіе не только уже сложившихся хозяйствъ, но и разныхъ нововведеній, служащихъ къ улучшенію хозяйства. Среди многихъ Комитетовъ указывается на желательность премированія хозяйствъ не деньгами, которыя, врядъ ли, могутъ служить стимуломъ заведенія дорого стоящаго образцоваго строя, но медалями, орденами, почетными званіями и пр.

Развитіе опытнаго и показательнаго дѣла 72).

Всѣ мѣропріятія по распространенію сельскохозяйственныхъ знаній и умѣнья тогда только могутъ принести осязательные результаты, когда они будутъ предприниматься по строгомъ обсужденіи и сообразованіи съ экономическими и естественно-историческими условіями данной мѣстности. Только при этомъ условіи и можно разсчитывать на успѣхъ примѣненія полученныхъ знаній на почвѣ практической дѣятельности. Но, чтобы сдѣлать вѣрную оцѣнку, съ точки зрѣнія мѣстныхъ условій, необходимо знать эти условія, на основаніи ихъ всесторонняго изученія. Выясненіе съ сельскохозяйственной стороны климата страны, ея почвы, растительности, животнаго царства, изученіе существующихъ пріемовъ техники земледѣлія, скотоводства и другихъ отраслей сельскаго хозяйства и экономической выгодности веденія хозяйства при настоящихъ условіяхъ являются крайне необходимымъ, въ виду основного закона сельскохозяйственной науки, что каждый техническій пріемъ раціоналенъ только тогда, когда онъ соотвѣтствуетъ естественно-историческимъ и экономическимъ условіямъ мѣста. Часто приходится слышать обвиненія на агрономическую науку въ малой пригодности тѣхъ ея указаній, какія она будто бы даетъ практическому хозяйству, въ доказательство чего обыкновенно приводятся различныя неудачи тѣхъ или иныхъ начинаній, а, между тѣмъ, всѣ неудачи обыкновенно происходятъ отъ того, что практики-хозяева примѣняютъ агрономическія знанія безъ всякаго сообразованія съ мѣстными условіями.

Сельское хозяйство безусловно должно быть отнесено къ числу тѣхъ видовъ промышленности, поступательное движеніе которыхъ зиждится исключительно на почвѣ опытныхъ знаній. Въ другихъ видахъ промышленности могутъ быть установлены руководящія данныя, общія для всѣхъ мѣстностей, гдѣ возникаетъ одинъ и тотъ же видъ промышленности, въ сельскомъ хозяйствѣ же почвенныя, климатическія, а зачастую также географическія и топографическія, особенности такъ мѣняютъ сущность руководящаго начала, что годныя при однихъ условіяхъ тѣ же данныя оказываются не только совершенно непригодными, но даже вредными для другой мѣстности.

Исходя изъ указанныхъ соображеній, нѣкоторые мѣстные Комитеты рекомендуютъ производство въ каждомъ отдѣльномъ сельскохозяйственномъ районѣ подробнаго изслѣдованія его въ естественно-историческомъ и экономическомъ отношеніяхъ въ приложеніи къ сельскохозяйственному промыслу. Только заручившись данными такихъ изслѣдованій, и возможно, по мнѣнію этихъ Комитетовъ, не только начать распространеніе дѣйствительныхъ знаній по сельскому хозяйству школьнымъ и внѣшкольнымъ путемъ, но и создать науку русскаго сельскаго хозяйства, будто бы построенную нынѣ преимущественно на иностранныхъ опытахъ и образцахъ. Остальные Комитеты, не видя настоятельности въ подобныхъ сплошныхъ изслѣдованіяхъ, признаютъ, однако, краеугольнымъ камнемъ распространенія сельскохозяйственныхъ знаній—развитіе у насъ опытнаго дѣла. Если разсматривать технику нашего сельскаго хозяйства, то нельзя не притти къ заключенію, что всѣ техническіе пріемы нашего земледѣлія есть ничто иное, какъ результатъ того многовѣковаго опыта, который ежегодно производился и производится безсознательно большинствомъ нашихъ хозяевъ. За послѣднее время, однако, когда отъ русскихъ хозяевъ потребовалось измѣненіе всего строя хозяйства для возможности конкурировать на міровомъ рынкѣ, у насъ не оказалось ни необходимыхъ для этого знаній, ни тѣхъ выводовъ изъ опытовъ агрономической науки, которые давали бы возможность безъ риска приступить къ переустройству хозяйства. Опыты, производимые отдѣльными лицами, несмотря на успѣшность нѣкоторыхъ изъ нихъ, настолько разрознены, что результаты ихъ оказались полезными только для лицъ, ихъ производившихъ. Масса опытовъ, конечно, дала только неудовлетворительные результаты, а между тѣмъ тѣ же самые опыты продолжаются и понынѣ въ отдѣльныхъ хозяйствахъ. Эта разрозненность опытовъ, даже при ихъ успѣшности, очевидно, обходится очень дорого для всей совокупности нашихъ сельскихъ хозяевъ. Кромѣ того, малоуспѣшность подобныхъ опытовъ очень часто вызывается исключительно неподготовленностью къ нимъ лицъ, ведущихъ опыты. Очевидно, что опытное дѣло должно стоять на прочной почвѣ и, именно, такъ, какъ оно поставлено въ Западной Европѣ и Америкѣ. Здѣсь выводы агрономической науки примѣняются на практикѣ вполнѣ раціонально, только послѣ тщательнаго изученія различныхъ техническихъ пріемовъ опытными учрежденіями, распредѣленными въ достаточномъ числѣ по территоріи государствъ. У насъ число опытныхъ учрежденій очень незначительно, хотя въ послѣдніе годы на устройство ихъ обратили вниманіе какъ Министерство Земледѣлія, такъ и многія земства. Благодаря неравномѣрному распредѣленію этихъ учрежденій по тер-

ріторіи Имперіи, многія мѣстности вовсе лишены возможности пользоваться результатами производимыхъ опытовъ. Сами опыты дѣлаются часто лицами, вовсе неподготовленными къ этой дѣятельности, и, въ общемъ, страдаютъ разрозненностью постановки ихъ въ отдѣльныхъ учрежденіяхъ и недоступностью результатовъ ихъ для сельскихъ хозяевъ.

Настаивая на возможно болѣе широкомъ распространеніи всѣхъ видовъ опытныхъ учрежденій, мѣстные Комитеты обращаютъ особое вниманіе на способы проведенія опытныхъ данныхъ въ среду сельскихъ хозяевъ. На первое мѣсто среди этихъ способовъ ставится, въ виду малой культурности народной массы, развитіе именно показательныхъ полей съ бесѣдами и указаніями, производимыми состоящими при нихъ инструкторами. Затѣмъ, рекомендуется устройство спеціальныхъ лекцій и курсовъ на основаніи опытныхъ данныхъ. Помимо этого, проектируется самое широкое распространеніе отдѣльныхъ печатныхъ отчетовъ опытныхъ учрежденій, путемъ безплатной разсылки и раздачи ихъ среди населенія. Эти отчеты и извлеченія изъ нихъ признается желательнымъ печатать въ оффиціальной и неоффиціальной прессѣ. При Министерствѣ Земледѣлія рекомендуется учрежденіе особаго бюро для сводки опытныхъ данныхъ и изданія выводовъ изъ нихъ въ популярномъ и удобопонятномъ для чтенія крестьянскаго населенія видѣ. Нѣкоторые Комитеты, останавливаясь на разрозненности производящихся опытовъ, высказываютъ пожеланія объ объединеніи высшаго надзора за дѣятельностью опытныхъ учрежденій въ Министерствѣ Земледѣлія, при посредствѣ образованія въ его составѣ особаго органа, въ родѣ института экспериментальной медицины или особой академіи.

Опытныя станціи 73). Опытныя станціи являются опытнымъ учрежденіемъ высшаго типа. Онѣ занимаются основными вопросами научнаго земледѣлія, имѣющими значеніе или для всего зданія научной сельскохозяйственной доктрины, или для хозяйства всей страны, либо болѣе или менѣе обширныхъ районовъ ея. Здѣсь именно вырабатываются основные законы физіологіи растеній и животныхъ, изслѣдуется роль въ земледѣліи тѣхъ или другихъ факторовъ естественно-исторической обстановки сельскохозяйственнаго промысла, сообразно чему выводы опытныхъ станцій имѣютъ руководящее значеніе для всей науки земледѣлія. Благодаря такому значенію этихъ работъ, запасъ научныхъ силъ и средствъ при опытныхъ станціяхъ долженъ быть очень солиденъ: химическая лабораторія, метеорологическая станція, кабинеты по физіологіи растеній и животныхъ, библіотека и другія вспомогательныя учрежденія составляютъ необходимую принадлежность опытныхъ станцій. Опытныя станціи у насъ бываютъ двухъ разрядовъ: второй разрядъ отличается отъ перваго

большею узкостью задачъ, но связанъ съ первымъ единствомъ научнаго метода изслѣдованія.

Мѣстные Комитеты, высказывающіе пожеланія о распространеніи опытныхъ станцій, указываютъ на необходимость наилучшаго ихъ оборудованія и въ то же время установленія возможно болѣе тѣсной связи этихъ станцій съ интересами мѣстныхъ сельскихъ хозяевъ. Въ этихъ видахъ проектируется приспособленіе опытныхъ станцій къ разрѣшенію вопросовъ, задаваемыхъ имъ не только мѣстными общественными учрежденіями, но и отдѣльными лицами. Въ стремленіи къ наилучшей постановкѣ станцій нѣкоторые Комитеты желали бы видѣть въ качествѣ руководителей этихъ учрежденій только лицъ съ высшимъ спеціальнымъ образованіемъ. Многіе Комитеты смотрятъ на опытныя станціи, какъ на руководительный мѣстный органъ всего опытнаго дѣла и въ то же время мѣстный центръ распространенія сельскохозяйственныхъ знаній, въ виду чего желали бы на персоналъ опытныхъ станцій возложить надзоръ за опытными и показательными полями, чтеніе лекцій, бесѣдъ и пр., демонстрированіе опытовъ, наблюденіе за преподаваніемъ практическихъ свѣдѣній въ мѣстныхъ учебныхъ заведеніяхъ и т. п.

Опытныя поля 74). Опытныя поля—слѣдующая за опытными станціями ступень сельскохозяйственныхъ опытныхъ учрежденій. Они работаютъ на почвѣ твердо установленныхъ уже научныхъ знаній, и ихъ задача болѣе практическая: примѣненіе этихъ добытыхъ уже научныхъ данныхъ къ естественно-исторической обстановкѣ такого-то района. Дѣятельность опытныхъ полей, смотря по особенностямъ этого района, заключается въ отысканіи раціональныхъ пріемовъ обработки мѣстной почвы и подходящихъ для мѣстныхъ почвъ видовъ и сортовъ культурныхъ растеній, въ изученіи мѣстныхъ почвъ со стороны ихъ плодородія и потребности въ тѣхъ или другихъ удобрительныхъ веществахъ, выработкѣ наиболѣе плодотворныхъ техническихъ пріемовъ внесенія разныхъ удобрительныхъ веществъ въ почву и проч. Эти практическія задачи, однако, не исключаютъ потребности опытныхъ полей во многихъ изъ тѣхъ учрежденій, какія существенно необходимы и при опытныхъ станціяхъ: лабораторіи, метеорологической станціи и пр., вся разница въ большей простотѣ типа этихъ вспомогательныхъ учрежденій и большемъ пользованіи опытными полями методомъ эмпирическаго изслѣдованія, сообразно съ практическимъ характеромъ ихъ задачъ.

Распространенію опытныхъ полей мѣстные Комитеты придаютъ особо важное значеніе, такъ какъ сравнительная дешевизна этихъ учрежденій позволяетъ устраивать ихъ въ большемъ количествѣ, чѣмъ опытныя станціи. Нѣкоторые Комитеты высказываютъ даже пожеланія объ устройствѣ опытныхъ полей, конечно, возможно

болѣе простого типа при народныхъ школахъ подъ руководствомъ получившихъ спеціальную подготовку народныхъ учителей. Въ свою очередь, другіе Комитеты рекомендуютъ поощрительныя мѣры къ устройству опытныхъ полей въ частновладѣльческихъ имѣніяхъ.

Опытныя или образцовыя хозяйства 75).

Опытное или образцовое хозяйство (сельскохозяйственная ферма, имѣніе, хуторъ) представляетъ собою цѣлый благоустроенный сельскохозяйственный организмъ, включающій нѣсколько отраслей сельскаго хозяйства, сообразно своей ближайшей задачѣ—выработать типъ раціонально-организованнаго при данныхъ естественно-историческихъ и экономическихъ условіяхъ мѣстнаго хозяйства. Экономическая сторона дѣла здѣсь—на первомъ планѣ, тогда какъ опытная станція и опытное поле совершенно игнорируютъ ее. Обыкновенно къ опытнымъ или образцовымъ хозяйствамъ пріурочиваютъ задачи снабженія населенія улучшенными сѣменами культурныхъ растеній, улучшенными породами сельскохозяйственныхъ животныхъ и проч.

Мѣстные Комитеты придаютъ опытнымъ или образцовымъ хозяйствамъ выдающееся значеніе въ дѣлѣ распространенія практическихъ сельскохозяйственныхъ знаній. Устройство такихъ хозяйствъ представляется крайне желательнымъ особенно въ губерніяхъ, гдѣ нѣтъ частновладѣльческихъ имѣній. Въ средѣ нѣкоторыхъ Комитетовъ высказываются пожеланія о постановкѣ образцовыхъ хозяйствъ особенно широко, въ видѣ цѣлыхъ имѣній, снабженныхъ рядомъ опытно-показательныхъ учрежденій. Подобныя имѣнія проектируется создавать, по крайней мѣрѣ, по одному на уѣздъ. Въ образцовыхъ хозяйствахъ предполагается обучать на практикѣ рабочихъ и высшихъ служащихъ для частныхъ имѣній, а равно привлекать и мѣстныхъ крестьянъ для обученія пріемамъ, пригоднымъ въ мелкомъ хозяйствѣ. Нѣкоторые Комитеты сомнѣваются, однако, въ успѣшности результатовъ образцовыхъ фермъ, такъ какъ имъ представляется затруднительнымъ сочетаніе просвѣтительной дѣятельности опытно-образцовыхъ хозяйствъ съ коммерческими задачами, которыя, между прочимъ, должны преслѣдоваться этими учрежденіями; указывается, что нынѣ существующія фермы или, увлекаясь коммерческими цѣлями, какъ бы игнорируютъ свою культурную миссію, или, если выдвигаютъ послѣднюю на первый планъ, не могутъ быть признаваемы, въ виду ихъ убыточности, дѣйствительно образцовыми.

Показательныя поля 76).

Показательныя поля—простѣйшій типъ опытныхъ учрежденій — имѣютъ задачею наглядно показать результаты примѣненія тѣхъ или другихъ уже выработанныхъ и опредѣлившихся пріемовъ полеводства, напр., доказать пользу вспашки данной почвы на опредѣленную глубину, пользу примѣненія того или другого удобренія,

познакомить населеніе съ новымъ культурнымъ растеніемъ, напр., съ искусственнымъ травосѣяніемъ, съ новою машиною и пр.

Наилучшимъ способомъ популяризаціи агрономическихъ знаній, по провѣркѣ опытными станціями и полями примѣнимости ихъ къ мѣстнымъ условіямъ, представляется именно демонстрированіе на показательныхъ поляхъ. Особенное значеніе эти поля, въ виду ихъ наглядности, имѣютъ для крестьянъ. Для устройства ихъ можно воспользоваться, по мнѣнію нѣкоторыхъ Комитетовъ, участками пахотной и сѣнокосной земли, имѣющимися обыкновенно при казенныхъ лѣсныхъ дачахъ. Но для большей убѣдительности желательно итти съ пропагандою нововведеній въ народъ, устраивая поля преимущественно въ крестьянской средѣ, т. е. на крестьянскихъ, лучше всего, надѣльныхъ земляхъ, съ привлеченіемъ къ работамъ самихъ же крестьянъ. Въ общемъ, крестьянинъ, какъ уже неоднократно указывалось, очень туго и съ большимъ недовѣріемъ примѣняетъ у себя пріемы культуры и системы хозяйства, практикуемые въ частновладѣльческихъ имѣніяхъ, считая ихъ себѣ прямо недоступными, но въ то же время легко копируютъ всевозможныя новшества, проникшія уже въ его собственную среду. Это направленіе мысли крестьянина и слѣдуетъ имѣть въ виду при устройствѣ показательныхъ полей. Здѣсь, по мнѣнію нѣкоторыхъ Комитетовъ, могли бы принести пользу такъ называемыя общественныя запашки, подъ руководствомъ спеціалистовъ. Рекомендуется при этомъ обратить подъ показательныя поля выморочные или вообще пустующіе участки надѣльныхъ земель. Многими лицами въ средѣ Комитетовъ указывается, что устройство особыхъ показательныхъ участковъ среди крестьянскихъ надѣльныхъ земель съ платными рабочими, хотя бы и изъ мѣстныхъ крестьянъ, еще недостаточно, а желательно привлеченіе, путемъ разнаго рода поощреній, къ веденію хозяйства на своей землѣ, подъ руководствомъ инструкторовъ-агрономовъ, самихъ хозяевъ-крестьянъ. Другіе идутъ еще далѣе, указывая, что наибольшаго успѣха возможно было бы достигнуть путемъ обращенія, поощреніемъ и силою убѣжденія, подъ показательныя поля надѣльныхъ земель цѣлыхъ сельскихъ обществъ.

Опытные и образцовые огороды, сады, пасѣки и пр. 77).

Признавая, съ одной стороны, опытъ необходимымъ условіемъ успѣха въ сельскохозяйственной промышленности, а съ другой — примѣръ однимъ изъ лучшихъ средствъ воздѣйствія въ цѣляхъ распространенія сельскохозяйственныхъ знаній, многіе мѣстные Комитеты, въ видахъ развитія отдѣльныхъ отраслей названной промышленности, рекомендуютъ устройство въ возможно большемъ числѣ опытныхъ и образцовыхъ садовъ, огородовъ, пасѣкъ, молочныхъ фермъ, разныхъ заводовъ и т. п.

Инструкторы по сельскому хозяйству и отдѣльнымъ отраслямъ сельскохозяйственной промышленности 78).

Считая необходимымъ широкое распространеніе сельскохозяйственныхъ знаній и умѣнья, путемъ практической передачи разныхъ навыковъ, мѣстные Комитеты высказываются за созданіе возможно обширнаго института инструкторовъ по сельскому хозяйству. При этомъ многіе Комитеты указываютъ, что наилучшими инструкторами для большинства нашего сельскаго населенія были бы люди изъ крестьянской же среды, какъ лица, знающія ея бытъ и болѣе понятныя для нея. Съ цѣлью подготовки именно инструкторовъ большинство мѣстныхъ Комитетовъ настаиваетъ и на увеличеніи числа низшихъ и среднихъ сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеній. Независимо отъ этого, нѣкоторыми Комитетами указывается, что для подготовки инструктора вовсе не требуется обширныхъ знаній и прохожденія сложнаго учебнаго курса въ теченіе нѣсколькихъ лѣтъ, а достаточна лишь практическая выучка подъ руководствомъ опытнаго знатока въ той или иной отрасли сельскаго хозяйства. Въ этихъ видахъ проектируется устройство практическихъ и, по возможности, спеціальныхъ школъ, а равно обученіе при опытныхъ учрежденіяхъ желающихъ быть инструкторами крестьянъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ высказывается мысль о возможности впредь до подготовки своихъ мѣстныхъ инструкторовъ, пользоваться въ качествѣ послѣднихъ опытными лицами, уроженцами тѣхъ мѣстностей, гдѣ та или иная отрасль сельскаго хозяйства уже получила особое развитіе, напр., ростовскими огородниками, владимірскими садоводами, тверскими скотниками, ярославскими маслодѣлами, вятскими пчеловодами и пр. Равнымъ образомъ важное значеніе указаніямъ инструкторовъ придается мѣстными Комитетами въ дѣлѣ борьбы съ вредителями сельскохозяйственныхъ культуръ, съ пожарами, оврагами и пр., въ дѣлѣ дорожнаго строительства, въ дѣлѣ развитія кустарной промышленности и т. п.

Развитіе агрономической организаціи 79).

Постепенно расширяющіеся за послѣдніе годы размѣры дѣятельности мѣстныхъ общественныхъ учрежденій въ сферѣ улучшенія пріемовъ и вообще техники сельскаго хозяйства потребовали спеціальной и иногда очень сложной организаціи, имѣющей названіе агрономической. Въ нѣкоторыхъ губерніяхъ эта организація почти уже сформировалась, въ иныхъ она постепенно складывается, и, наконецъ, въ остальныхъ ея почти вовсе не существуетъ. Въ составъ вполнѣ сформированной агрономической организаціи входятъ совѣщательные коллегіальные органы (сельскохозяйственные или экономическіе совѣты, комиссіи, комитеты, бюро и пр.), такіе же коллегіальные исполнительные органы (названія тѣ же, что и совѣщательныхъ) и, наконецъ, агенты, въ видѣ агрономовъ, губернскихъ и уѣздныхъ, и иныхъ спеціалистовъ по разнымъ отраслямъ сельскаго хозяйства. Въ составъ мѣстныхъ совѣщательныхъ органовъ по сельскому хозяйству въ тѣхъ губерніяхъ, гдѣ имѣются инспекторы сельскаго хозяйства, состоящіе при мѣстныхъ управленіяхъ Министерства Земледѣлія, эти должностныя лица входятъ по закону. Затѣмъ, составъ мѣстныхъ агентовъ по сельскому хозяйству пополняется отчасти спеціалистами, командируемыми въ распоряженіе означенныхъ инспекторовъ или мѣстныхъ общественныхъ учрежденій Министерствомъ Земледѣлія. Наконецъ, въ нѣкоторыхъ губерніяхъ агрономическая помощь населенію оказывается агентами мѣстныхъ сельскохозяйственныхъ обществъ. Въ губерніяхъ неземскихъ вся агрономическая помощь населенію, въ сущности, сосредоточивается въ рукахъ этихъ частныхъ сельскохозяйственныхъ обществъ, помогающихъ, конечно, преимущественно своимъ членамъ. Признавая распространеніе сельскохозяйственныхъ знаній и умѣнья однимъ изъ главныхъ средствъ къ подъему сельскохозяйственной промышленности, мѣстные Комитеты настаиваютъ на развитіи агрономической помощи на мѣстахъ. Признавая ея главнымъ образомъ дѣломъ земскихъ учрежденій, Комитеты неземскихъ губерній высказываютъ пожеланія о введеніи у нихъ земства и о развитіи дѣятельности сельскохозяйственныхъ обществъ, путемъ дарованія имъ различныхъ полномочій, имѣющихся у земствъ. Комитеты губерній земскихъ рекомендуютъ также дальнѣйшее развитіе агрономической организаціи, при чемъ нѣкоторые изъ нихъ, указывая, что существующіе нынѣ при земствахъ сельскохозяйственные и экономическіе совѣты, комиссіи и пр. не имѣютъ достаточной прочности, высказываются за учрежденіе, по образцу попечительствъ о народной трезвости или временныхъ Комитетовъ о нуждахъ сельскохозяйственной промышленности, губернскихъ и уѣздныхъ комитетовъ сельскаго хозяйства, въ составѣ изъ должностныхъ лицъ, близко стоящихъ къ хозяйству губерніи или уѣзда и населенію, выборныхъ отъ земства (сельскохозяйственныхъ обществъ въ неземскихъ губерніяхъ) и неограниченнаго числа выборныхъ отъ самихъ комитетовъ. Эти комитеты могли бы представлять въ подлежащія учрежденія ходатайства частныхъ лицъ и крестьянскихъ обществъ о правительственной поддержкѣ ихъ сельскохозяйственныхъ начинаній, ходатайствовать передъ земскими собраніями о проведеніи тѣхъ или иныхъ сельскохозяйственныхъ мѣропріятій, пріобрѣтать сельскохозяйственныя орудія для найма ихъ крестьянскими обществами, устраивать показательныя поля, собирать необходимыя сельскохозяйственныя свѣдѣнія и т. п. и, наконецъ, черезъ своихъ членовъ, распространять сельскохозяйственныя знанія среди населенія. Высказываясь вообще за воспособленіе въ дѣлѣ распространенія сельскохозяйственныхъ знаній со стороны частныхъ сельскохозяйственныхъ обществъ, нѣкоторые

Комитеты рекомендуютъ образованіе этихъ обществъ въ возможно болѣе мелкихъ районахъ, напр., въ волостяхъ, надѣясь привлеченіемъ крестьянъ въ составъ этихъ волостныхъ обществъ наилучшимъ образомъ достичь пробужденія въ населеніи сознанія необходимости улучшенія его хозяйства.

Независимо отъ этого, нѣкоторыми Комитетами указывается на желательность учрежденія у насъ должностей губернскихъ и уѣздныхъ агрономовъ, по типу департаментскихъ агрономовъ во Франціи. Институтъ подобныхъ агрономовъ во Франціи существуетъ уже около 12 лѣтъ и приноситъ значительную пользу. Всѣхъ агрономовъ 84, по числу департаментовъ. Всѣ они получили спеціальное агрономическое образованіе и снабжены всѣми необходимыми научно-техническими средствами, въ родѣ лабораторій, опытныхъ полей и т. п. За небольшое, точно опредѣленное, вознагражденіе они обязаны, по требованію сельскихъ хозяевъ, производить анализы почвъ съ цѣлью выясненія ихъ пригодности или непригодности для даннаго злака, изслѣдованія сѣмянъ, осмотры сельскохозяйственныхъ сооруженій и орудій, а также давать совѣты по поводу разныхъ затрудненій въ хозяйствѣ. Возможно, повидимому, усматривать нѣкоторую аналогію съ этимъ институтомъ въ нашихъ инспекторахъ сельскаго хозяйства при мѣстныхъ учрежденіяхъ Министерства Земледѣлія, въ распоряженіи которыхъ состоятъ также инструкторы по разнымъ отраслямъ хозяйства, но аналогія эта — чисто внѣшняя, такъ какъ наши инспекторы весьма часто не получаютъ даже агрономическаго образованія и вовсе не имѣютъ въ своемъ распоряженіи лабораторій, опытныхъ полей и другихъ необходимыхъ для достовѣрности ихъ указаній научно-техническихъ средствъ.

Заключенія Комитетовъ.

Въ виду изложенныхъ соображеній мѣстные Комитеты признаютъ желательнымъ.

1. Широкое распространеніе среди народа внѣшкольнаго обученія общеобразовательнаго и спеціальнаго.

Архангельская губ.: 1) Губернскій (70)—**торфяное производство** (81) — **оленеводство и его улучшеніе.**

Бессарабская губ.: 2) Кишиневскій (216). 3) Сорокскій (344) — **правильная постройка печей.**

Владимірская губ.: 4) Владимірскій У. (72)—**травосѣяніе черезъ инструкторовъ, духовенство, учителей и т. д.**

Вологодская губ.: 5) Губернскій (7). 6) Вельскій (69)—**пчеловодство.** 7) Вологодскій У. (106). 8) Никольскій (193). 9) Тотемскій (250). 10) Яренскій (331).

Вольнская губ.: 11) Житомірскій (80).

Воронежская губ.: 12) Губернскій (2). 13) Богучарскій (69).

Вятская губ.: 13) Сарапульскій (578).

Казанская губ.: 14) Чистопольскій (177).

Калужская губ.: 15) Медынскій (200).

Кіевская губ.: 16) Каневскій (474)—**съ учрежденіемъ зимнихъ домовъ трудолюбія для приготовленія сельскохозяйственныхъ орудій.**

Ковенская губ.: 17) Вилькомірскій (36)—**огнеупорныя постройки.**

Минская губ.: 18) Губернскій (1). 19) Бобруйскій (120). 20) Минскій У. (189)—**травосѣяніе и культура корнеплодовъ.**

Могилевская губ.: 21) Губернскій (12). 22) Могилевскій У. (90). 23) Чаусскій (140).

Московская губ.: 24) Коломенскій (415).

Нижегородская губ.: 25) Губернскій (11). 26) Арзамасскій (188). 27) Горбатовскій (264). 28) Нижегородскій У. (445). 29) Семеновскій (509).

Новгородская губ.: 30) Кирилловскій (216).

Пермская губ.: 31) Пермскій У. (452).

Подольская губ.: 32) Гайсинскій (440)—**садоводство, огородничество, льноводство, плетеніе изъ соломы и очерета.**

Полтавская губ.: 33) Константиноградскій (297)—**борьба съ вредителями.**

Рязанская губ.: 34) Губернскій (24)—**способъ консервированія плодовъ.**

Самарская губ.: 35) Николаевскій (340). 36) Ставропольскій (622).

Симбирская губ.: 37) Сенгилеевскій (426).

Смоленская губ.: 38) Вяземскій (73). 39) Краснинскій (179).

С.-Петербургская губ.: 40) Губернскій (24).

Таврическая губ.: 41) Днѣпровскій (39). 42) Евпаторійскій (64). 43) Перекопскій (130). 44) Ѳеодосійскій (261).

Тверская губ.: 45) Калязинскій (251). 46) Тверской У. (426).

Уфимская губ.: 47) Бирскій (58, 96). 48) Уфимскій У. (320).

Харьковская губ.: 49) Лебединскій (278).

Херсонская губ.: 50) Ананьевскій (197).

Черниговская губ.: 51) Губернскій (6). 52) Глуховскій (135) — **культура промышленныхъ растеній.** 53) Городнянскій (187) — **переработка молочныхъ продуктовъ.** 54) Стародубскій (423).

Ярославская губ.: 55) Губернскій (2, 32)—**по ремесламъ и рукодѣліямъ.**

2. Открытіе народныхъ библіотекъ-читаленъ.

Архангельская губ.: 1) Александровскій (145)—**при чайныхъ.**

Астраханская губ.: 2) Красноярскій (168) — **при школахъ рыболовства и земледѣлія.**

Виленская губ.: 3) Троскій (203)—**по сельскому хозяйству.**

Витебская губ.: 4) Двинскій (235).

Владимірская губ.: 5) Владимірскій У. (65). 6) Ковровскій (97). 7) Переяславскій (118). 8) Юрьевскій (181).

Вологодская губ.: 9) Вельскій (63).

Волынская губ.: 10) Житомірскій (80)—**при школахъ.**

Воронежская губ.: 11) Нижнедѣвицкій (2). 12) Богучарскій (74). 13) Острогожскій (145, 149).

Вятская губ.: 14) Губернскій (11). 15) Вятскій (149). 16) Глазовскій (261). 17) Елабужскій (281). 18) Малмыжскій (335). 19) Нолинскій (475).

Гродненская губ.: 20) Бѣлостоко-Сокольскій (294). 21) Вѣльскій (375) — **при волостныхъ правленіяхъ.** 22) Слонимскій (511).

Екатеринославская губ.: 23) Губернскій (50). 24) Бахмутскій (85). 25) Маріупольскій (159).

Калужская губ.: 26) Боровскій (35). 27) Жиздринскій (38). 28) Медынскій (202). 29) Тарусскій (298).

Кіевская губ.: 30) Губернскій (2). 31) Звенигородскій (436). 32) Кіевскій У. (750).

Ковенская губ.: 33) Шавельскій (168)—**съ допущеніемъ литовскихъ книгъ и газетъ.**

Костромская губ.: 34) Губернскій (159). 35) Ветлужскій (260). 36) Костромской У. (413).

Курская губ.: 37) Щигровскій (865).

Минская губ.: 38) Минскій У. (196)—**подвижныя.** 39) Пинскій (348).

Могилевская губ.: 40) Губернскій (8).

Московская губ.: 41) Губернскій (4)—**сельскохозяйственныя.** 42) Верейскій (145). 43) Звенигородскій (288)—**при чайныхъ.** 44) Рузскій (507). 45) Серпуховскій (615).

Нижегородская губ.: 46) Горбатовскій (264). 47) Лукояновскій (385). 48) Семеновскій (494, 538, 553).

Новгородская губ.: 49) Новгородскій У. (233).

Орловская губ.: 50) Брянскій (312) — **при управѣ, волостяхъ и сельскихъ школахъ.** 51) Карачевскій (583)—**по садоводству.** 52) Орловскій У. (726).

Пермская губ.: 53) Кунгурскій (297).

Рязанская губ.: 54) Данковскій (185). 55) Егорьевскій (188). 56) Рязанскій У. (561).

Самарская губ.: 57) Самарскій У. (462, 466). 58) Ставропольскій (616).

Саратовская губ.: 59) Губернскій (43). 60) Аткарскій (305). 61) Вольскій (441) 62) Хвалынскій (619)—**при школахъ.**

Симбирская губ.: 63) Губернскій (16, 71). 64) Ардатовскій (198). 65) Сенгилеевскій (426).

Смоленская губ.: 66) Дорогобужскій (125).

С.-Петербургская губ.: 67) Новоладожскій (47) — **передвижная сельскохозяйственная.**

Таврическая губ.: 68) Губернскій (5). 69) Днѣпровскій (44).

Тамбовская губ.: 70) Моршанскій (332).

Тверская губ.: 71) Весьегонскій (159)—**при школахъ.**

Тульская губ.: 72) Богородицкій (104).

Уфимская губ.: 73) Бирскій (54). 74) Златоустовскій (209). 75) Мензелинскій (220). 76) Стерлитамакскій (255).

Харьковская губ.: 77) Лебединскій (290). 78) Сумскій (347)—**при каждой школѣ.**

3. Расширеніе каталога народныхъ библіотекъ.

Виленская губ.: 1) Троскій (203)—**книги по сельскому хозяйству.**

Владимірская губ.: 2) Владимірскій У. (65) — **всѣми не запрещенными книгами.** 3) Ковровскій (97)—**всѣми разрѣшенными цензурой книгами.** 4) Муромскій (116)—**брошюрами по сельскому хозяйству.** 5) Переяславскій (118). 6) Юрьевскій (181) — **всѣми книгами, разрѣшенными цензурой.**

Вологодская губ.: 7) Вельскій (63).

Вятская губ.: 8) Глазовскій (261) — **всѣми разрѣшенными цензурой книгами.** 9) Нолинскій (475) — **изданіемъ каталога запрещенныхъ книгъ.** 10) Орловскій (525). 11) Сарапульскій (577)—**изданіемъ каталога запрещенныхъ книгъ.** 12) Яранскій (766)—**каталогъ запрещенныхъ книгъ.**

Екатеринославская губ.: 13) Бахмутскій (85).

Кіевская губ.: 14) Губернскій (2)—**книгами и брошюрами по сельскому хозяйству.**

Ковенская губ.: 15) Шавельскій (168)—**допущеніемъ литовскихъ книгъ и газетъ.**

Костромская губ.: 16) Губернскій (160)—**отмѣной особой цензуры.** 17) Кологривскій (397)—**отмѣной особой цензуры.**

Минская губ.: 18) Пинскій (348).

Московская губ.: 19) Губернскій (4). 20) Богородскій (131) — **книгами и брошюрами по сельскому хозяйству.** 21) Клинскій (406) — **изданіемъ запретительныхъ каталоговъ.** 22) Серпуховскій (615)—**газетами и журналами.**

Нижегородская губ.: 23) Ардатовскій (128). 24) Горбатовскій (264).

Новгородская губ.: 25) Боровичскій (139)—**не запрещенными цензурой.** 26) Новгородскій У. (233)—**всѣми разрѣшенными цензурой.** 27) Тихвинскій (420) — **изданіемъ каталоговъ запрещенныхъ книгъ.** 28) Устюженскій (451)—**всѣми разрѣшенными цензурой.**

Орловская губ: 29) Малоархангельскій (606)—**изданіемъ запретительныхъ каталоговъ.** 30) Орловскій У. (726)—**не запрещенными цензурой.**

Пермская губ.: 31) Кунгурскій (297).

Подольская губ.: 32) Каменецъ-Подольскій (675) — **всѣми одобренными Ученымъ Комитетомъ Министерства Земледѣлія книгами.**

Полтавская губ.: 33) Лохвицкій (563). 34) Полтавскій У. (730). 35) Хорольскій (819).

Псковская губ.: 36) Опочецкій (140)—**изданіемъ каталога запрещенныхъ книгъ.**

Рязанская губ.: 37) Губернскій (20)—**сельскохозяйственными, разрѣшенными общей цензурой.** 38) Данковскій (185) — **разрѣшенными цензурой.** 39) Рязанскій (561)—**изданіемъ списка запрещенныхъ книгъ.**

Самарская губ.: 40) Бугурусланскій (223, 276)—**всѣхъ изданій по сельскому хозяйству по каталогу Министерства Земледѣлія.** 41) Бузулукскій (326) — **всѣми разрѣшенными цензурой.** 42) Самарскій У. (466) — **переходомъ къ запретительной системѣ.** 43) Ставропольскій (616)—**всѣми разрѣшенными цензурой.**

Саратовская губ.: 44) Аткарскій (305) — **возможно частый пересмотръ каталога.** 45) Балашовскій (338)—**всѣми не запрещенными цензурой.** 46) Вольскій (441). 47) Кузнецкій (486)—**изданіемъ списка запрещенныхъ книгъ.**

Смоленская губ.: 48) Губернскій (98)—**утвержденіе каталога училищнымъ совѣтомъ.** 49) Ельнинскій (164)—**по сельскому хозяйству.** 50) Сычевскій (281)—**изданіемъ каталога запрещенныхъ книгъ.** 51) Юхновскій (305)—**уничтоженіемъ особой цензуры.**

С.-Петербургская губ.: 52) Новоладожскій (47).

Таврическая губ.: 53) Бердянскій (33)—**всѣми книгами, брошюрами и журналами, дозволенными цензурой.** 54) Днѣпровскій (44). 55) Симферопольскій (185)—**всѣми книгами, полезными народу.**

Тамбовская губ.: 56) Моршанскій (322)—**всѣми изданіями, разрѣшенными общей цензурой.**

Уфимская губ.: 57) Бирскій (96). 58) Златоустовскій (209).

Тульская губ.: 59) Епифанскій (256)—**изданіемъ запретительныхъ каталоговъ.**

Херсонская губ.: 60) Одесскій (275). 61) Тираспольскій (346) — **изданіе каталога запрещенныхъ книгъ.**

Черниговская губ.: 62) Новгородъ-Сѣверскій (289) — **уничтоженіемъ спеціальной цензуры.**

Ярославская губ.: 63) Губернскій (6)—**по сельскому хозяйству.** 64) Даниловскій (83)—**книгами по сельскому хозяйству, гигіенѣ и лѣченію скота.** 65) Ярославскій У. (232)—**по сельскому хозяйству.**

4. Устраненіе существующихъ стѣснительныхъ условій въ дѣлѣ учрежденія и пополненія народныхъ библіотекъ.

Вятская губ.: 1) Губернскій (11). 2) Малмыжскій (333).

Калужская губ.: 3) Медынскій (202).

Костромская губ.: 4) Ветлужскій (260).

Курская губ.: 5) Льговскій (401).

Минская губ.: 6) Минскій У. (196). 7) Пинскій (348).

Московская губ.: 8) Серпуховскій (615).

Нижегородская губ.: 9) Горбатовскій (264).

Новгородская губ. 10) Губернскій (9). 11) Боровичскій (139).

Полтавская губ.: 12) Кременчугскій (312, 325)—**выборъ книгъ инспекторами народныхъ училищъ.** 13) Полтавскій У. (730).

Самарская губ.: 14) Самарскій У. (434).

Саратовская губ.: 15) Губернскій (43). 16) Кузнецкій (486). 17) Царицынскій (673).

Смоленская губ.: 18) Губернскій (98). 19) Сычевскій (281). 20) Юхновскій (305).

Тамбовская губ.: 21) Моршанскій (332).

Тверская губ.: 22) Стародубскій (417).

Тульская губ.: 23) Богородицкій (104).

Черниговская губ.: 24) Конотопскій (231).

5. Устройство народныхъ чтеній.

а) Общеобразовательныхъ.

Архангельская губ.: 1) Александровскій (145).

Астраханская губ.: Астраханскій У. (68). 3) Черноярскій (303).

Витебская губ.: 4) Велижскій (105). 5) Двинскій (235)—**съ свѣтовыми картинами.**

Владимірская губ.: 6) Юрьевскій (181).

Вологодская губ.: 7) Вельскій (64).

Воронежская губ.: 8) Богучарскій (75).

Вятская губ.: 9) Глазовскій (261). 10) Елабужскій (281).

Гродненская губ.: 11) Бѣлостоко-Сокольскій (294).
Казанская губ.: 12) Чистопольскій (177).
Кіевская губ.: 13) Бердичевскій (322). 14) Звенигородскій (436). 15) Кіевскій У. (750). 16) Уманскій (1047).
Костромская губ.: 17) Костромской У. (413).
Курская губ.: 18) Тимскій (775)—**по зоотехникѣ, санитаріи и пр.**
Могилевская губ.: 19) Губернскій (8).
Нижегородская губ.: 20) Лукояновскій (385). 21) Семеновскій (538, 553).
Новгородская губ.: 22) Новгородскій У. (233)—**по законовѣдѣнію.**
Пермская губ.: 23) Оханскій (413).
Полтавская губ.: 24) Миргородскій (701)—**съ картинами.**
Рязанская губ.: 25) Егорьевскій (188).
Самарская губ.: 26) Ставропольскій (617).
Саратовская губ.: 27) Губернскій (43). 28) Аткарскій (305).
Симбирская губ.: 29) Ардатовскій (198).
Таврическая губ.: 30) Губернскій (2). 31) Днѣпровскій (39). 32) Евпаторійскій (78). 33) Перекопскій (166). 34) Симферопольскій (185).
Уфимская губ.: 35) Бирскій (54, 96). 36) Мензелинскій (220) — **съ туманными картинами.**
Черниговская губ.: 37) Остерскій (373).

б) По сельскому хозяйству и сельскохозяйственной промышленности.

Астраханская губ.: 38) Губернскій (2). 39) Астраханскій У. (83). 40) Евпаторійскій (93). 41) Красноярскій (169).
Бессарабская губ.: 42) Аккерманскій (112). 43) Бендерскій (160) — **при Пуркарскомъ училищѣ.** 44) Кишиневскій (280).
Виленская губ.: 45) Троскій (203).
Витебская губ.: 46) Губернскій (20) — **при народныхъ школахъ.** Полоцкій (390).
Владимірская губ.: 47) Переяславскій (119). 48) Шуйскій (169).
Вологодская губ.: 49) Яренскій (332). 50) Кадниковскій (181)— **съ свѣтовыми картинами.**
Волынская губ.: 51) Владиміръ-Волынскій (52). 52) Житомірскій (180) — **при школахъ.**
Воронежская губ.: 53) Валуйскій (85).
Вятская губ.: 54) Губернскій (13). 55) Вятскій У. (150, 155)—**поощреніе.** 56) Нолинскій (478). 57) Сарапульскій (577). 58) Слободской (655). 59) Яранскій (766).
Гродненская губ.: 60) Волковыесскій (388). 61) Гродненскій У. (444).
Екатеринославская губ.: 62) Губернскій (50).
Казанская губ.: 63) Чистопольскій (177, 231).
Калужская губ.: 64) Тарусскій (299).
Кіевская губ.: 65) Губернскій (2, 4). 66) Бердичевскій (322). 67) Васильковскій (359). 68) Звенигородскій (390). 69) Кіевскій У. (801). 70) Липовецкій (845). 71) Чигиринскій (1123, 1129)—**при сельскохозяйственныхъ школахъ.**
Ковенская губ.: 72) Россіенскій (133) — **съ картинами, на жмудскомъ языкѣ.** 73) Шавельскій (180)—**на литовскомъ языкѣ.**
Костромская губ.: 74) Губернскій (175). 75) Кинешемскій (369). 76) Кологривскій (378). 77) Макарьевскій (476). 78) Солигаличскій (499). 79) Юрьевецкій (517).
Курская губ.: 80) Грайворонскій (90, 108). 81) Дмитріевскій (165). 82) Тимскій (775).
Лифляндская губ.: 83) Вольмарскій (182). 84) Эзельскій (210).
Могилевская губ.: 85) Климовичскій (86). 86) Оршанскій (111).
Минская губ.: 87) Пинскій (348)—**поощреніе субсидіями.**
Московская губ.: 88) Губернскій (4). 89) Богородскій (130). 90) Волоколамскій (177). 91) Дмитровскій (237). 92) Звенигородскій (251). 93) Коломенскій (413). 94) Подольскій (476)—**въ земскихъ школахъ.**
Нижегородская губ.: 95) Княгининскій (358, 382).
Новгородская губ.: 96) Губернскій (44). 97) Новгородскій У. (233).
Олонецкая губ.: 98) Каргопольскій (134, 183).

Орловская губ.: 99) Губернскій (17). 100) Брянскій (311)—**съ туманными картинами.** 101) Кромскій (543). 102) Малоархангельскій (588). 103) Сѣвскій (737).
Пензенская губ.: 104) Краснослободскій (101)—**и туманными картинами.** 105) Чембарскій (164, 165).
Пермская губ.: 106) Камышловскій (214). 107) Красноуфимскій (253). 108) Кунгурскій (366). 109) Осинскій (384). 110) Соликамскій (471)—**при училищѣ.** 111) Чердынскій (487).
Подольская губ.: 112) Винницкій (235). 113) Каменецъ-Подольскій (615). 114) Ямпольскій (1089).
Полтавская губ.: 115) Гадячскій (179, 181, 182). 116) Кобелякскій (216). 117) Константиноградскій (297). 118) Лохвицкій (589). 119) Лубенскій (634).
Псковская губ.: 120) Порховскій (242). 121) Псковскій У. (275).
Рязанская губ.: 122) Губернскій (20). 123) Сапожковскій (575).
Самарская губ.: 124) Бугурусланскій (223, 276). 125) Самарскій У. (462, 466).
Симбирская губ.: 126) Алатырскій (191).
Смоленская губ.: 127) Юхновскій (305).
С.-Петербургская губ.: 128) С.-Петербургскій У. (65)—**въ школѣ.**
Таврическая губ.: 129) Губернскій (5). 130) Симферопольскій (194).
Тамбовская губ.: 131) Усманскій (431). 132) Шацкій (432).
Тверская губ.: 133) Весьегонскій (159). 134) Осташковскій (357)—**при выставкѣ.**
Тульская губ.: 135) Богородскій (104). 136) Новосильскій (374). 137) Тульскій У. (461).
Уфимская губ.: 138) Бирскій (96).
Харьковская губ.: 139) Ахтырскій (169). 140) Купянскій (254). 141) Сумскій (347).
Херсонская губ.: 142) Тираспольскій (346).
Ярославская губ.: 143) Губернскій (2, 3, 26). 144) Мологскій (112). 145) Мышкинскій (161). 146) Пошехонскій (190). 147) Романово-Борисоглѣбскій (195). 148) Ростовскій (216). 149) Угличскій (222). 150) Ярославскій У. (232, 235).

в) По ремесламъ и кустарнымъ производствамъ.

Архангельская губ.: 151) Губернскій (70)—**по устройству скипидарныхъ, смолокурныхъ и другихъ заведеній.**
Казанская губ.: 152) Чистопольскій (177).
Кіевская губ.: 153) Бердичевскій (322). 154) Таращанскій (1028).
Минская губ.: 155) Минскій У. (209).
Нижегородская губ.: 156) Губернскій (12). 157) Нижегородскій У. (446, 452).

6. Устройство повторительныхъ (при школахъ), вечернихъ, воскресныхъ, зимнихъ и лѣтнихъ курсовъ, общеобразовательныхъ и спеціальныхъ.

Архангельская губ.: 1) Губернскій (40, 82). 2) Шенкурскій (244).
Бессарабская губ.: 3) Аккерманскій (112) — **по сельскому хозяйству.** 4) Кишиневскій (280)—**при показательныхъ поляхъ и** (283)—**садовыхъ рабочихъ.** 5) Сорокскій (342)—**вечерніе по виноградарству.**
Виленская губ.: 6) Лидскій (117)—**показательные,** (119)—**огнеупорныхъ построекъ.**
Витебская губ.: 7) Губернскій (10)—**ремесленные,** (74)—**садоводства и пчеловодства.** 8) Витебскій У. (152)—**садоводства и пчеловодства.**
Владимірская губ.: 9) Владимірскій У. (65)—**по сельскому хозяйству,** (98)—**сельскаго хозяйства.** 10) Переяславскій (118) — **повторительные черезъ 2 года по окончаніи школы,** (119)—**по сельскому хозяйству для народныхъ учителей.**
Вологодская губ.: 11) Тотемскій (250)—**повторительные, воскресные.**
Волынская губ.: 12) Луцкій (159)—**рисовальные.** 13) Острожскій (182)—**для рабочихъ и служащихъ по сельскому хозяйству.**
Воронежская губ.: 14) Острожскій (145)—**воскресныя школы.**
Вятская губ.: 15) Губернскій (28)—**рисованія.** 16) Вятскій У. (149)—**повторительные,** (151)—**по сельскому хозяйству.** 17) Елабужскій (281). 18) Малмыжскій (333)—**воскресныя школы.** 19) Слободской (655)—**по сельскому хозяйству.** 20) Яранскій (710)—**сельскохозяйственные и ремесленные.**

Гродненская губ.: 21) Бѣлостоко-Сокольскій (281—294)) — **по сельскому хозяйству**. 22) Гродненскій У. (412)—**краткіе сельскохозяйственные.**

Екатеринославская губ.: 23) Губернскій (50)—**по сельскому хозяйству.** 24) Маріупольскій (159)—**повторительныя и воскресныя школы.**

Казанская губ.: 25) Чистопольскій (185)—**по сельскому хозяйству.**

Калужская губ.: 26) Губернскій (11)—**для садовыхъ рабочихъ.**

Кіевская губ.: 27) Губернскій (2)—**сельскаго хозяйства.** 28) Звенигородскій (436). 29) Кіевскій У. (750, 802) — **садоводства.** 30) Радомысльскій (901). 31) Таращанскій (1026). 32) Чигиринскій (1123)—**по сельскому хозяйству.**

Ковенская губ.: 33) Поневѣжскій (126)—**по кустарнымъ производствамъ.**

Костромская губ.: 34) Губернскій (159)—**странствующія кафедры,** (183)—**садоводства и огородничества**. 35) Варнавинскій (207)—**ремесленные.** 36) Ветлужскій (264)—**льноводства, садоводства, огородничества и пчеловодства**. 37) Кинешемскій (370)—**садоводства, огородничества и пчеловодства**. 38) Кологривскій (394)—**воскресныя школы,** (398) – **подвижныя культурнаго дѣла.** 39) Костромской У. (413)—**странствующія кафедры.**

Курляндская губ.: 40) Виндавскій (35)—**теоретическіе по сельскому хозяйству.**

Курская губ.: 41) Губернскій (19)—**для рабочихъ.** 42) Грайворонскій (108)—**по садоводству, огородничеству и пчеловодству.** 43) Дмитріевскій (164)—**по сельскому хозяйству.** 44) Льговскій (400). 45) Суджанскій (748) — **краткосрочные по сельскому хозяйству.** 46) Щигровскій (865)—**по сельскому хозяйству.**

Лифляндская губ.: 47) Вольмарскій (179) — **по сельскому хозяйству,** (182)— **по молочному хозяйству.** 48) Рижскій (20)—**сельскохозяйственные съ октября по мартъ.** 49) Юрьевскій (232)—**по кустарнымъ производствамъ на мѣстныхъ языкахъ.**

Минская губ.: 50) Минскій У. (191)—**плодоводства и пчеловодства.**

Могилевская губ.: 51) Губернскій (8). 52) Горецкій (75)—**сельскохозяйственные.**

Московская губ.: 53) Волоколамскій (176).

Нижегородская губ.: 54) Горбатовскій (265). 55) Нижегородскій У. (452)— **для окончившихъ курсъ начальной школы**. 56) Семеновскій (494, 553).

Оренбургская губ.: 57) Губернскій (10)—**съ учениками.**

Орловская губ.: 58) Орловскій У. (726)—**воскресныя школы и пр.**

Пензенская губ.: 59) Губернскій (54)—**по отдѣльнымъ отраслямъ агрономіи.** 60) Краснослободскій (101)—**садоводства, огородничества, земледѣлія и пр.**

Пермская губ.: 61) Оханскій (413)—**краткосрочные по сельскому хозяйству.**

Подольская губ.: 62) Могилевскій (866)—**сельскохозяйственные краткосрочные при высшихъ учебныхъ заведеніяхъ.** 63) Ямпольскій (1089)—**пчеловодства.**

Полтавская губ.: 64) Гадячскій (179)—**сельскохозяйственные для окончившихъ народныя школы.** 65) Лохвицкій (589, 627)—**сельскохозяйственные для окончившихъ средніе учебныя заведенія.** 66) Миргородскій (700)—**повторительные обязательные.** 67) Полтавскій У. (735)—**по сельскому хозяйству всѣхъ желающихъ при среднихъ и высшихъ учебныхъ заведеніяхъ.** 68) Хорольскій (822)—**зимніе сельскохозяйственные.**

Псковская губ.: 69) Губернскій (5). 70) Великолуцкій (95). 71) Порховскій (242)— **по сельскому хозяйству.** 72) Псковскій У. (275)—**по сельскому хозяйству.**

Рязанская губ.: 73) Егорьевскій (188)—**воскресныя школы.**

Самарская губ.: 74) Бугурусланскій (285)—**садоводства, огородничества, пчеловодства.** 75) Самарскій У. (462, 466) — **повторительные,** (469) — **зимніе по сельскому хозяйству.**

Саратовская губ.: 76) Губернскій (43). 77) Вольскій (441)—**по сельскому хозяйству.** 78) Петровскій (44). 79) Хвалынскій (619)—**повторительные.**

Симбирская губ.: 80) Алатырскій (192)—**повторительные.** 81) Ардатовскій (198)— **по сельскому хозяйству,** (199)—**повторительные.**

Смоленская губ.: 82) Вяземскій (73)—**при Московскомъ сельскохозяйственномъ институтѣ.** 83) Дорогобужскій (124)—**по сельскому хозяйству.** 84) Ельнинскій (164)— **по сельскому хозяйству.** 85) Юхновскій (305)—**по сельскому хозяйству.**

Таврическая губ.: 86) Губернскій (2). 87) Бердянскій (33)—**по сельскому хозяйству.** 88) Днѣпровскій (39). 89) Перекопскій (166)—**воскресныя школы и пр.** 90) Симферопольскій (185, 194)—**по сельскому хозяйству.**

Тамбовская губ.: 91) Борисоглѣбскій (110)—**по сельскому хозяйству.** 92) Моршанскій (332).

Тульская губ.: 93) Епифанскій (256)—**по агрономіи и естествознанію.**

Уфимская губ.: 94) Бирскій (57). 95) Златоустовскій (209). 96) Стерлитамакскій (255, 261).

Харьковская губ.: 97) Ахтырскій (167)—**повторительные.** 98) Лебединскій (278)— **общеобразовательныхъ и профессіональныхъ.**

Херсонская губ.: 99) Херсонскій У. (392)—**зимніе.**

Черниговская губ.: 100) Борзенскій (121)—**для садовыхъ рабочихъ.** 101) Сосницкій (382)—**3-мѣсячные сельскохозяйственные.**

Эстляндская губ.: 102) Вейсенштейнскій (171)—**по сельскому хозяйству.**

7. Устраненіе существующихъ стѣснительныхъ условій въ дѣлѣ организаціи народныхъ чтеній, бесѣдъ и курсовъ.

Владимірская губ.: 1) Владимірскій (65). 2) Ковровскій (98). 3) Юрьевскій (181). *Вятская губ.*: 4) Губернскій (11). 5) Вятскій У. (149). 6) Малмыжскій (333). 7) Нолинскій (476). 8) Сарапульскій (577). 9) Яранскій (766).

Ковенская губ.: 10) Россіенскій (133).

Костромская губ.: 11) Губернскій (175). 12) Ветлужскій (260). 13) Кологривскій (397). 14) Кинешемскій (369). 15) Солигаличскій (499).

Курская губ.: 16) Дмитріевскій (165). 17) Суджанскій (749).

Лифляндская губ.: 18) Вольмарскій (179).

Минская губ.: 19) Пинскій (348).

Московская губ.: 20) Богородскій (130). 21) Волоколамскій (177). 22) Рузскій (507).

Нижегородская губ.: 23) Горбатовскій (264).

Новгородская губ.: 24) Губернскій (9). 25) Боровичскій (139).

Орловская губ.: 26) Губернскій (17). 27) Орловскій У. (726).

Подольская губ.: 28) Каменецъ-Подольскій (675).

Полтавская губ.: 29) Кобелякскій (245). 30) Кременчугскій (312). 31) Лохвицкій (589). 32) Миргородскій (700, 701)—**съ премированіемъ лучшихъ изданій.** 33) Полтавскій У. (730).

Самарская губ.: 34) Бугурусланскій (276). 35) Бузулукскій (326). 36) Самарскій У. (434). 37) Ставропольскій (616).

Саратовская губ.: 38) Кузнецкій (486).

Смоленская губ.: 39) Губернскій (98). 40) Ельнинскій (164). 41) Юхновскій (305).

Таврическая губ.: 42) Днѣпровскій (44). 43) Симферопольскій (185).

Тамбовская губ.: 44) Моршанскій (332).

Тверская губ.: 45) Весьегонскій (159).

Тульская губ.: 46) Богородицкій (104).

Харьковская губ.: 47) Харьковскій У. (419).

Херсонская губ.: 48) Одесскій (247). 49) Тираспольскій (346). 50) Херсонскій У. (392).

Черниговская губ.: 51) Конотопскій (231).

Ярославская губ.: 52) Губернскій (4).

8. Устройство книжныхъ складовъ и лавочекъ.

Витебская губ.: 1) Двинскій (235).

Владимірская губ.: 2) Владимірскій У. (65)—**при училищномъ совѣтѣ и въ базарныхъ селахъ.** 3) Ковровскій (98)—**облегченіе открытія.**

Вологодская губ.: 4) Николаевскій (194)—**въ уѣздныхъ городахъ.**

Костромская губ.: 5) Кологривскій (397)—**упрощеніе порядка открытія.**

Курская губ.: 6) Щигровскій (865).

Московская губ.: 7) Верейскій (145). 8) Серпуховскій (615).

Полтавская губ.: 9) Полтавскій У. (730)—**облегченіе открытія.**

Самарская губ.: 10) Самарскій У. (434, 462) – **явочная система открытія**

Тамбовская губ.: 11) Моршанскій (332).

Тульская губ.: 12) Богородицкій (104).

Уфимская губ.: 13) Бирскій (96).

9. Изданіе и широкое распространеніе въ народѣ книгъ, журналовъ, газетъ и брошюръ.

а) Общихъ.

Воронежская губ.: 1) Валуйскій (85).
Гродненская губ.: 2) Слонимскій (511).
Екатеринославская губ.: 3) Губернскій (50).
Кіевская губ.: 4) Бердичевскій (322).
Курская губ.: 5) Грайворонскій (91).
Московская губ.: 6) Волоколамскій (181).
Новгородская губ.: 7) Устюженскій (451).
Самарская губ.: 8) Новоузенскій (389).
Таврическая губ.: 9) Симферопольскій (185).
Херсонская губ.: 10) Губернскій (65).
Черниговская губ.: 11) Борзенскій (118). 12) Остерскій (373).
Ярославская губ.: 13) Рыбинскій (209)—**даровая рассылка „Сельскаго Вѣстника“.**

б) По сельскому хозяйству и другимъ спеціальностямъ.

Астраханская губ.: 14) Астраханскій (83, 84)—**по огородничеству и садоводству на русскомъ и татарскомъ языкахъ.** 15) Царевскій (213).
Бессарабская губ.: 16) Аккерманскій (112)—**о борьбѣ съ вредителями.**
Витебская губ.: 17) Полоцкій (390).
Владимірская губ.: 18) Владимірскій У. (65) — **расширеніе земскихъ періодическихъ изданій по сельскому хозяйству.** 19) Вязниковскій (77). 20) Муромскій (116). 21) Судогодскій (153).
Вологодская губ.: 22) Никольскій (194)—**и удешевленіемъ почтоваго и желѣзнодорожнаго тарифа на книги и поощреніемъ издательства.** 23) Кадниковскій (181). 24) Яренскій (332).
Волынская губ.: 25) Губернскій (4). 26) Владиміръ-Волынскій (52).
Вятская губ.: 27) Губернскій (20) — **по садоводству и огородничеству.** 28) Вятскій У. (149). 29) Слободской (655).
Гродненская губ.: 30) Губернскій (33, 34)—**съ удешевленіемъ почтоваго и желѣзнодорожнаго тарифа.** 31) Брестскій (241). 32) Бѣлостоко-Сокольскій (281). 33) Гродненскій У. (412)—**съ удешевленіемъ почтоваго и желѣзнодорожнаго тарифа на книги.**
Казанская губ.: 34) Чистопольскій (231)—**по садоводству и огородничеству.**
Калужская губ.: 35) Жиздринскій (38).
Кіевская губ.: 36) Губернскій (24)—**по молочному дѣлу.** 37) Звенигородскій (390). 38) Каневскій (473). 39) Таращанскій (1026).
Ковенская губ.: 40) Россіенскій (133)—**на мѣстномъ языкѣ.**
Костромская губ.: 41) Кологривскій (378, 392)—**по скотоводству.** 42) Макарьевскій (476). 43) Нерехтскій (484). 44) Солигаличскій (494) — **о борьбѣ съ вредителями.** 45) Юрьевецкій (515).
Курляндская губ.: 46) Баускій (27). 47) Фридрихштадтскій (70).
Курская губ.: 48) Грайворонскій (108, 135). 49) Суджанскій (749). 50) Фатежскій (787).
Минская губ.: 51) Пинскій (348).
Могилевская губ.: 52) Чаусскій (141).
Московская губ.: 53) Губернскій (4). 54) Дмитровскій (237).
Нижегородская губ.: 55) Губернскій (20)—**о лѣсонасажденіи.** 56) Княгининскій (358).
Олонецкая губ.: 57) Каргопольскій (134, 183).
Оренбургская губ.: 58) Губернскій (12).
Орловская губ.: 59) Губернскій (17). 60) Елецкій (332)—**премированіе сельскохозяйственныхъ изданій.** 61) Кромскій (543). 62) Малоархангельскій (588)—**раздача ученикамъ начальныхъ школъ брошюръ по сельскому хозяйству.**
Пензенская губ.: 63) Керенскій (84). 64) Краснослободскій (102). 65) Чембарскій (164, 165).
Пермская губ.: 66) Кунгурскій (297) — **о борьбѣ съ пожарами, по сельскому хозяйству,** (301)—**о кредитныхъ артеляхъ и ссудосберегательныхъ товариществахъ.**

Подольская губ.: 67) Губернскій (110)—**по садоводству и огородничеству.** 68) Брацлавскій (174). 69) Каменецъ-Подольскій (658)—**о борьбѣ съ вредителями.** 70) Ямпольскій (1063).
Полтавская губ.: 71) Гадячскій (182)—**по садоводству.** 72) Золотоношскій (205)—**на мѣстномъ языкѣ.** 73) Кобелякскій (216) — **о борьбѣ съ летучими песками.** 74) Лохвицкій (563, 627)—**на мѣстномъ языкѣ.** 75) Лубенскій (634, 636) — **по животноводству.** 76) Полтавскій У. (735)—**на мѣстномъ языкѣ.** 77) Хорольскій (822)—**то же.**
Рязанская губ.: 78) Губернскій (20). 79) Рязанскій У. (413). 80) Сапожковскій (575). 81) Спасскій (650).
Самарская губ.: 82) Бугурусланскій (285). 83) Самарскій У. (467).
Саратовская губ.: 84) Губернскій (43). 85) Вольскій (441).
Симбирская губ.: 86) Алатырскій (191) — **о вредѣ овраговъ,** (193) — **премированіе сельскохозяйственныхъ изданій.** 87) Карсунскій (345).
Смоленская губ.: 88) Дорогобужскій (125).
С.-Петербургская губ.: 89) Новоладожскій (47, 55)—**изданіе Министерствомъ Земледѣлія каталога книгъ по сельскому хозяйству.** 90) Царскосельскій (70)—**о борьбѣ съ вредителями.** 91) Ямбургскій (95)—**то же.**
Таврическая губ.: 92) Губернскій (5). 93) Бердянскій (33). 94) Евпаторійскій (78, 79). 95) Симферопольскій (194). 96) Ялтинскій (250) — **по садоводству и плодоводству.** 97) Ѳеодосійскій (262).
Тамбовская губ.: 98) Усманскій (431). 99) Шацкій (432).
Тверская губ.: 100) Корчевскій (307—308)—**о борьбѣ съ пожарами,** (312)—**по сельскому хозяйству.** 101) Осташковскій (358)—**то же.** 102) Ржевскій (374) — **съ раздачею ученикамъ народныхъ школъ.** 103) Старицкій (417).
Тульская губ.: 104) Губернскій (5)—**о вредителяхъ культуръ.**
Уфимская губ.: 105) Мензелинскій (214).
Харьковская губ.: 106) Сумскій (352)—**о паразитахъ.**
Херсонская губ.: 107) Губернскій (91)—**о хуторномъ хозяйствѣ.**
Черниговская губ.: 108) Городнянскій (187)—**на мѣстномъ языкѣ.** 109) Новозыбковскій (306).
Ярославская губ.: 110) Губернскій (2, 26)—**по плодоводству.** 111) Пошехонскій (190).

в) По ремесламъ и кустарнымъ производствамъ.

Архангельская губ.: 112) Губернскій (70).
Вятская губ.: 113) Губернскій (29). 114) Нолинскій (484).
Гродненская губ.: 115) Слонимскій (527).
Костромская губ.: 116) Нерехтскій (484).
Курская губ.: 117) Грайворонскій (110).
Саратовская губ.: 118) Кузнецкій (497).
Ярославская губ.: 119) Даниловскій (84).

10. Премированіе лучшихъ книгъ и брошюръ для школьныхъ и народныхъ библіотекъ.

Вятская губ.: 1) Вятскій У. (150)—**по сельскому хозяйству.**
Кіевская губ.: 2) Васильковскій (359)—**по сельскому хозяйству.**
Орловская губ.: 3) Губернскій (17). 4) Елецкій (332).
Полтавская губ.: 5) Лубенскій (634)—**по сельскому хозяйству.**
Симбирская губ.: 6) Алатырскій (193) — **по сельскому хозяйству (правительственныхъ).**

11. Изданіе періодическихъ органовъ по сельскому хозяйству.

Вятская губ.: 1) Губернскій (29)—**по кустарнымъ производствамъ.** 2) Нолинскій (484)—**то же.**
Гродненская губ.: 3) Бѣлостоко-Сокольскій (281). 4) Волковысскій (388)—**по сельскому хозяйству.**
Кіевская губ.: 5) Чигиринскій (1123)—**при политехникумахъ и высшихъ сельскохозяйственныхъ заведеніяхъ.**
Костромская губ.: 6) Варнавинскій (208)—**сельскохозяйственный журналъ.** 7) Макарьевскій (476)—**сельскохозяйственная газета.**

Курская губ.: 8) Грайворонскій (108). 9) Тимскій (778).
Лифляндская губ.: 10) Верроскій (166)—**на мѣстныхъ нарѣчіяхъ.**
Полтавская губ.: 11) Золотоношскій (205). 12) Константиноградскій (296). 13) Лохвицкій (627).
Псковская губ.: 14) Псковскій У. (275).
Самарская губ.: 15) Губернскій (6). 16) Бугурусланскій (276).
Таврическая губ.: 17) Бердянскій (33).
Тамбовская губ.: 18) Усманскій (431).
Тверская губ.: 19) Весьегонскій (159).
Херсонская губ.: 20) Ананьевскій (203). 21) Елисаветградскій (205).

12. Изданіе стѣнныхъ таблицъ (съ изображеніемъ птицъ и другихъ животныхъ, произрастанія хлѣбовъ, болѣзней) и альбомовъ, рисунковъ (національнаго стиля) и т. п.

Вятская губ.: 1) Губернскій (28). 2) Вятскій У. (203).
Курская губ.: 3) Суджанскій (749).
Подольская губ.: 4) Каменецъ-Подольскій (658).
Саратовская губ.: 5) Вольскій (411).
Таврическая губ.: 6) Бердянскій (33).
Харьковская губ.: 7) Старобѣльскій (309).

13. Введеніе въ войскахъ обученія сельскохозяйственнымъ знаніямъ и ремесламъ путемъ бесѣдъ, чтеній и т. д.

Астраханская губ.: 1) Астраханскій У. (70).
Вятская губ.: 2) Вятскій У. (151).
Гродненская губ.: 3) Бѣлостоко-Сокольскій (291)—**ремесла.**
Кіевская губ.: 4) Чигиринскій (1123).
Минская губ.: 5) Губернскій (2).
Самарская губ.: 6) Бузулукскій (328)—**ремесла.** 7) Самарскій У. (434).
Симбирская губ.: 8) Алатырскій (192).
С.-Петербургская губ.: 9) Губернскій (8). 10) Царскосельскій (70).
Харьковская губ.: 11) Купянскій (254).
Черниговская губ.: 12) Сосницкій (387).

14. Устройство выставокъ.

Архангельская губ.: 1) Губернскій (70)—**кустарной.**
Астраханская губ.: 2) Астраханскій У. (69)—**по сельскому хозяйству, садоводству, огородничеству и рыболовству съ лекціями,** (84)—**съ премированіемъ.** 3) Красноярскій (169)—**при школахъ рыболовства и земледѣлія.**
Бессарабская губ.: 4) Губернскій (14). 5) Бендерскій (160) — **при Пуркарскомъ сельскохозяйственномъ училищѣ.**
Виленская губ.: 6) Губернскій (5, 17)—**съ показательными чтеніями.** 7) Лидскій (129)—**уѣздныя.**
Витебская губ.: 8) Витебскій У. (147)—**сельскохозяйственныя, съ премированіемъ.** 9) Дриссенскій (294). 10) Себежскій (501).
Владимірская губ.: 11) Шуйскій (171)—**кустарныя, съ выдачею наградъ.**
Вологодская губ.: 12) Вологодскій У. (147). 13) Кадниковскій (181).
Волынская губ.: 14) Губернскій (22).
Вятская губ.: 15) Губернскій (11). 16) Вятскій У. (151). 17) Сарапульскій (576)—**съ лекціями по сельскому хозяйству и премированіемъ почетными наградами, деньгами и орудіями.**
Гродненская губ.: 18) Бѣлостоко-Сокольскій (282). 19) Гродненскій У. (441).
Казанская губ.: 20) Лаишевскій (55). 21) Спасскій (123). 22) Чистопольскій (185, 197)—**кустарныя.**
Калужская губ.: 23) Жиздринскій (46)—**пчеловодныя съ чтеніями,** (47)—**кустарныя.**
Кіевская губ.: 24) Таращанскій (1026). 25) Уманскій (1048). 26) Чигиринскій (1131)—**кустарныя съ объяснительными чтеніями.**

Ковенская губ.: 27) Вилькомірскій (35) — **съ премированіемъ.** 28) Поневѣжскій (121)—**то же,** (126)—**кустарныя.**
Курская губ.: 29) Грайворонскій (90, 108)—**по огородничеству, садоводству и пчеловодству.** 30) Путивльскій (543) — **съ чтеніями.** 31) Рыльскій (562) — **кустарныя.** 32) Суджанскій (749, 763)—**скотоводства и коневодства.** 33) Фатежскій (781) — **съ премированіемъ.**
Минская губ.: 34) Минскій У. (189)—**животноводства съ премированіемъ.** 35) Мозырскій (231). 36) Пинскій (349)—**съ премированіемъ.** 37) Слуцкій (405).
Могилевская губ.: 38) Оршанскій (115)—**кустарныя.**
Московская губ.: 39) Губернскій (4) — **сельскохозяйственныя.** 40) Волоколамскій (176). 41) Дмитровскій (237). 42) Звенигородскій (287) — **сельское хозяйство, скотоводство и пр.** 43) Коломенскій (413)—**сельское хозяйство съ премированіемъ.**
Нижегородская губ.: 44) Губернскій (12). 45) Васильскій (244) — **плодовъ и овощей съ премированіемъ.** 46) Нижегородскій У. (446, 452).
Новгородская губ.: 47) Боровичскій (140). 48) Бѣлозерскій (202). 49) Новгородскій У. (229).
Орловская губ.: 50) Губернскій (17). 51) Кромскій (543). 52) Ливенскій (579)—**сельскохозяйственныя съ ремесленными экспонатами.**
Пензенская губ.: 53) Керенскій (86)—**кустарныя.**
Пермская губ.: 54) Ирбитскій (201)—**скотоводства съ премированіемъ.** 55) Камышловскій (215) — **кустарныя.** 56) Кунгурскій (303) — **кустарныя,** (369) — **пчеловодныя.** 57) Осинскій (384)—**при школахъ.** 58) Соликамскій (472)—**съ премированіемъ.** 59) Шадринскій (502)—**машинъ и орудій съ премированіемъ.**
Подольская губ.: 60) Ушицкій (1022) — **при сельскохозяйственныхъ училищахъ съ чтеніями, раздачей брошюръ и пр.** 61) Ямпольскій (1064).
Полтавская губ.: 62) Губернскій (59) — **пчеловодства.** 63) Гадячскій (181) — **машинъ и орудій по сельскому хозяйству.** 64) Лубенскій (759)—**съ премированіемъ.**
Псковская губ.: 65) Губернскій (6) — **сельскохозяйственныя съ премированіемъ.** 66) Великолуцкій (95)—**то же.**
Рязанская губ.: 67) Губернскій (20). 68) Ряжскій (377). 69) Рязанскій У. (413).
Самарская губ.: 70) Новоузенскій (381)—**животноводства съ премированіемъ.**
Смоленская губ.: 71) Сычевскій (269) — **съ премированіемъ цѣлыхъ сельскихъ обществъ.**
Таврическая губ.: 72) Губернскій (11)—**кустарныя.** 73) Симферопольскій (197)—**то же.**
Тамбовская губ.: 74) Борисоглѣбскій (110). 75) Липецкій (303) — **кустарныя.** 76) Усманскій (431).
Тульская губ.: 77) Губернскій (3)—**съ демонстраціей орудій, курсами и чтеніями по сельскому хозяйству.** 78) Бѣлевскій (123)—**скота.** 79) Новосильскій (374)—**съ сельскохозяйственными чтеніями и демонстраціями.**
Уфимская губ.: 80) Бирскій (57).
Харьковская губ.: 81) Купянскій (254).
Херсонская губ.: 82) Губернскій (5). 83) Елисаветградскій (205).
Черниговская губ.: 84) Глуховскій (127)—**съ премированіемъ.** 85) Сосницкій (382).
Ярославская губ.: 86) Даниловскій (77)—**съ командированіемъ на выставки сельскихъ хозяевъ.**
Эстляндская губ.: 87) Губернскій (70)—**съ премированіемъ.**

15. Устройство сельскохозяйственныхъ и кустарныхъ музеевъ.

Астраханская губ.: 1) Красноярскій (168).
Виленская губ.: 2) Губернскій (17)—**кустарный.**
Вятская губ.: 3) Губернскій (11). 4) Вятскій У. (151). 5) Малмыжскій (335). 6) Слободской (653).
Калужская губ.: 7) Калужскій У. (74).
Ковенская губ.: 8) Ковенскій У. (50)—**кустарный.**
Костромская губ.: 9) Ветлужскій (264)—**кустарный.**
Курская губ.: 10) Грайворонскій (110)—**кустарный.**
Могилевская губ.: 11) Климовичскій (88).
Московская губ.: 12) Волоколамскій (176). 13) Коломенскій (419)—**кустарный.**

Нижегородская губ.: 14) Губернскій (12)—**кустарный.** 15) Нижегородскій У. (446, 452)—**то же.**

Олонецкая губ.: 16) Каргопольскій (137, 197).

Орловская губ.: 17) Карачевскій (583).

Пензенская губ.: 18) Губернскій (64). 19) Керенскій (86).

Пермская губ.: 20) Красноуфимскій (29)—**съ библіотеками, пчеловодные.** 21) Кунгурскій (303)—**кустарный.** 22) Оханскій (415)—**то же.** 23) Соликамскій (459, 472)—**то же.**

Полтавская губ.: 24) Губернскій (59)—**пчеловодный.**

Псковская губ.: 25) Псковскій У. (275)—**пчеловодный.**

16. Описаніе выдающихся хозяйствъ.

За:

Архангельская губ.: 1) Губернскій (43).

Астраханская губ.: 2) Черноярскій (297)—**сообщеніе земскихъ начальниковъ о выдающихся хозяйствахъ.**

Виленская губ.: 3) Виленскій У. (77)—**мелкихъ.** 4) Трокскій (203).

Витебская губ.: 5) Городокскій (200).

Владимірская губ.: 6) Владимірскій У. (65) — **частновладѣльческихъ и крестьянскихъ.**

Вологодская губ.: 7) Вельскій (64). 8) Грязовецкій (159).

Гродненская губ.: 9) Бѣлостоко-Сокольскій (282). 10) Бѣльскій (375).

Екатеринославская губ.: 11) Бахмутскій (91).

Калужская губ.: 12) Губернскій (12). 13) Жиздринскій (38). 14) Лихвинскій (165).

Ковенская губ.: 15) Вилькомірскій (34). 16) Поневѣжскій (107).

Костромская губ.: 17) Кинешемскій (369) —**крупныхъ и крестьянскихъ.** 18) Костромской У. (417). 19) Нерехтскій (483).

Московская губ.: 20) Губернскій (8, 15)—**по общей поуѣздной программѣ.** 21) Верейскій (146)—**систематичное.** 22) Волоколамскій (177). 23) Дмитровскій (237). 24) Клинскій (368).

Нижегородская губ.: 25) Макарьевскій (405).

Новгородская губ.: 26) Демянскій (213).

Орловская губ.: 27) Болховскій (281).

Пензенская губ.: 28) Городищенскій (71). 29) Краснослободскій (102).

Подольская губ.: 30) Губернскій (12)—**частныхъ.** 31) Брацлавскій (174).

Полтавская губ.: 32) Губернскій (17). 33) Переяславскій (707).

Псковская губ.: 34) Губернскій (7). 35) Торопецкій (326).

Рязанская губ.: 36) Губернскій (20). 37) Ряжскій (377).

Смоленская губ.: 38) Гжатскій (80). 39) Порѣчскій (198). 40) Сычевскій (268).

Таврическая губ.: 41) Мелитопольскій (105).

Тамбовская губ.: 42) Липецкій (292). 43) Моршанскій (318).

Тульская губ.: 44) Тульскій У. (461) — **типичныхъ и доходныхъ.** 45) Новосильскій (374).

Черниговская губ.: 46) Городнянскій (177).

Ярославская губ.: 47) Губернскій (2). 48) Даниловскій (77). 49) Любимскій (87). 50) Романово-Борисоглѣбскій (195) — **среднихъ и мелкихъ.** 51) Ростовскій (216) — **съ выработкою первоначальной программы описаній.**

Противъ:

Нижегородская губ.: 1) Касимовскій (246).

Псковская губ.: 2) Великолуцкій (95).

Харьковская губ.: 3) Волчанскій (205).

17. Премированіе выдающихся хозяйствъ почетными наградами, деньгами, машинами и орудіями и пр.

За:

Архангельская губ.: 1) Губернскій (43). 2) Печерскій (189)—**крестьянскихъ.**

Астраханская губ.: 3) Черноярскій (297).

Виленская губ.: 4) Губернскій (5) — **крестьянскихъ.** 5) Виленскій У. (77) —

Противъ:

Витебская губ.: 1) Невельскій (366). 2) Себежскій (500).

Кіевская губ.: 3) Липовецкій (854).

Нижегородская губ.: 4) Васильскій (246).

Орловская губ.: 5) Орловскій У. (693).

мелкихъ. 6) Лидскій (11). 7) Ошмянскій (136) — **крестьянскихъ фермерскихъ.** 8) Трокскій (203).

Витебская губ.: 9) Губернскій (10)—**мелкихъ.** 10) Городокскій (200) — **крестьянскихъ.** 11) Полоцкій (403).

Владимірская губ.: 12) Владимірскій У. (65). 13) Меленковскій (104)—**мелкихъ.** 14) Переяславскій (119).

Вологодская губ.: 15) Вельскій (64).

Волынская губ.: 16) Житомірскій (85)—**лица, ведущаго хозяйства.** 17) Луцкій (154)—**крестьянскихъ.** 18) Новоградъ-Волынскій (160) — **то же.** 19) Староконстантиновскій (223).

Вятская губ.: 20) Малмыжскій(335)—**частныхъ и общественныхъ.**

Гродненская губ.: 21) Бѣлостоко-Сокольскій (282) — **особенно крестьянскихъ.** 22) Волковысскій (388)—**то же.** 23) Гродненскій (412). 24) Кобринскій (471)—**публикующихъ свои отчеты.**

Екатеринославская губ.: 25) Бахмутскій (91). 26) Маріупольскій (148).

Калужская губ.: 27) Жиздринскій (38). 28) Лихвинскій (165).

Кіевская губ.: 29) Радомысльскій (901).

Ковенская губ.: 30) Губернскій (3). 31) Вилькомірскій (34). 32) Поневѣжскій (107, 192). 33) Тельшевскій (154).

Костромская губ.: 34) Варнавинскій (208). 35) Ветлужскій (264). 36) Кинешемскій (369)—**крестьянскихъ.** 38) Костромской У. (417). 38) Нерехтскій (483). 39) Солигаличскій (493).

Курская губ.: 40) Грайворонскій (136). 41) Путивльскій (554)—**мелкія.**

Лифляндская губ.: 42) Валкскій (155). 43) Верроскій (164). 44) Вольмарскій (177).

Минская губ.: 45) Губернскій (2). 46) Рѣчицкій (385).

Могилевская губ.: 47) Губернскій (8). 48) Могилевскій У. (94). 49) Оршанскій (111). 50) Рогачевскій (129).

Московская губ.: 51) Губернскій (4). 52) Верейскій (146). 53) Волоколамскій (177). 54) Дмитровскій (237).

Нижегородская губ.: 55) Губернскій (15)—**крестьянскихъ.** 56) Ардатовскій (44).

Новгородская губ.: 57) Демянскій (213). 58) Старорусскій (276).

Пензенская губ.: 59) Городищенскій (71). 60) Чембарскій (164, 165).

Пермская губ.: 61) Екатеринбургскій (173). 62) Соликамскій (459)—**лица, ведущаго хозяйства.**

Подольская губ.: 63) Губернскій (12). 64) Брацлавскій (174).

Полтавская губ.: 65) Гадячскій (179). 66) Переяславскій (707). 67) Хорольскій (830).

Псковская губ.: 68) Губернскій (7). 69) Торопецкій (326).

Рязанская губ.: 70) Губернскій (20). 71) Егорьевскій (189). 72) Ряжскій (377).

Самарская губ.: 73) Губернскій (6)—**особенно крестьянскихъ.** 74) Бугульминскій (170) — **субсидированіе частныхъ экономій.** 75) Бугурусланскій (223, 276) — **крестьянскихъ.** 76) Николаевскій (339).

Саратовская губ.: 77) Губернскій (43).

Смоленская губ.: 78) Порѣчскій (192). 79) Рославльскій (259). 80) Сычевскій (268). 81) Юхновскій (294).

Таврическая губ.: 82) Мелитопольскій (105).

Тамбовская губ.: 83) Липецкій (292). 84) Моршанскій (318).

Тульская губ.: 85) Губернскій (3)—**лица, ведущаго хозяйства.** 86) Новосильскій (374)—**тоже, крестьянъ.** 87) Тульскій У. (461).

Херсонская губ.: 88) Ананьевскій (198). 89) Елисаветградскій (205).

Черниговская губ.: 90) Кролевецкій (264). 91) Сосницкій (382).

Эстляндская губ.: 92) Губернскій (70) — **субсидированіе хозяйствъ, принимающихъ практикантовъ.** 93) Вейсенштейнскій (172)—**лица, ведущаго хозяйства.** 94) Гап-

Псковская губ.: 6) Великолуцкій (95).

Рязанская губ.: 7) Раненбургскій (327).

Смоленская губ.: 8) Гжатскій (80).

С.-Петербургская губ.: 9) Губернскій (24).

Уфимская губ.: 10) Стерлитамакскій (295).

Харьковская губ.: 11) Волчанскій (205).

Черниговская губ.: 12) Городнянскій (177). 13) Черниговскій У. (436). 14) Грязовецкій (159).

сальскій (174). 95) Ревельскій (178)—**субсидированіе хозяйствъ, принимающихъ практикантовъ.**

Ярославская губ.: 96) Губернскій (2). 97) Любимскій (87). 98) Мологскій (97). 99) Романово-Борисоглѣбскій (195)—**среднихъ и мелкихъ.** 100) Угличскій (222).

18. Премированіе улучшеній и отдѣльныхъ отраслей сельскаго хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.

Архангельская губ.: 1) Губернскій (82)—**оленеводства.**

Астраханская губ.: 2) Губернскій (2)—**новыхъ культуръ.** 3) Енотаевскій (103)—**нововведеній.**

Владимірская губ.: 4) Ковровскій (98)—**по личной инціативѣ.** 5) Шуйскій (171)—**крестьянскихъ обществъ, переходящихъ къ многополью.**

Казанская губ.: 6) Чистопольскій (185)—**за улучшенія.**

Кіевская губ.: 7) Губернскій (24)—**мастеровъ по молочному дѣлу и скотниковъ.** 8) Бердичевскій (323)—**лѣсныхъ насажденій и обсѣмененій.** 9) Васильковскій (358)—**примѣненія лучшихъ пріемовъ сельскохозяйственной техники.**

Ковенская губ.: 10) Губернскій (3) — **съ субсидированіемъ хозяевъ, приглашающихъ за свой счетъ инструкторовъ.**

Костромская губ.: 11) Варнавинскій (208)—**лѣсныя хозяйства.** 12) Кинешемскій (370)—**садоводства, огородничества и пчеловодства въ крестьянскихъ хозяйствахъ.**

Курская губ.: 15) Суджанскій (749)—**улучшеній.** 14) Фатежскій (781)—**то же.**

Могилевская губ.: 15) Горецкій (76). 16) Рогачевскій (129) — **культуръ, животныхъ и пр.**

Нижегородская губ.: 17) Губернскій (15) — **лѣсныхъ крестьянскихъ хозяйствъ.** 18) Княгининскій (382)—**при личной инціативѣ.**

Орловская губ.: 19) Болховскій (281) — **маслодѣлія и пчеловодства.** 20) Кромскій (543).

Подольская губ.: 21) Губернскій (110) — **пчеловодства, шелководства, табаководства.** 22) Ямпольскій (1066)—**помѣщичьихъ и крестьянскихъ садовъ.**

Саратовская губ.: 23) Губернскій (43)—**при личной инціативѣ.**

Смоленская губ.: 24) Порѣчскій (198)—**нововведенія.**

С.-Петербургская губ.: 25) С.-Петербургскій У. (65).

Тульская губ.: 26) Бѣлевскій (123)—**улучшенныхъ пріемовъ хозяйства и скота.**

Херсонская губ.: 27) Губернскій (5). 28) Ананьевскій (198)—**не деньгами, а какъ заслуги государственныя.** 29) Елисаветградскій (205)—**также.**

Черниговская губ.: 30) Остерскій (373)—**пчеловодства.**

Эстляндская губ.: 31) Губернскій (70)—**пасѣкъ.** 32) Везенбергскій (165)—**молочнаго хозяйства.** 33) Ганзальскій (175).

Ярославская губ.: 34) Даниловскій (77). 35) Рыбинскій (210).

19. Развитіе опытнаго дѣла.

Виленская губ.: 1) Вилейскій (71).

Екатеринославская губ.: 2) Новомосковскій (233). 3) Славяносербскій (249)—**въ связи съ общественными запашками крестьянскихъ обществъ.**

Кіевская губ.: 4) Губернскій (3). 5) Кіевскій У. (752).

Курляндская губ.: 6) Тальсенскій (60).

Курская губ.: 7) Суджанскій (570). 8) Старооскольскій (748).

Лифляндская губ.: 9) Вольмарскій (177).

Минская губ.: 10) Губернскій (2)—**преимущественно при сельскихъ школахъ.**

Могилевская губ.: 11) Горецкій (76).

Московская губ.: 12) Дмитровскій (237). 13) Московскій У. (431).

Нижегородская губ.: 14) Губернскій (16). 15) Балахнинскій (227). 16) Васильскій (237, 246)—**въ предѣлахъ помѣщичьихъ и крестьянскихъ хозяйствъ.**

Новгородская губ.: 17) Демянскій (213). 18) Кирилловскій (216, 217)—**примѣняясь къ мелкому и крестьянскому хозяйствамъ.** 19) Крестецкій (222)—**на средства казны.**

Полтавская губ.: 20) Губернскій (19)—**въ строго опредѣленной системѣ.** 21) Гадячскій (179)—**въ условіяхъ, пригодныхъ для окружной сельскохозяйственной обстановки.** 22) Лубенскій (634)—**сообразуясь съ потребностями хозяйствъ всѣхъ размѣровъ.**

Рязанская губ.: 23) Рязанскій У. (418).

Самарская губ.: 24) Новоузенскій (377). 25) Самарскій У. (467).

Симбирская губ.: 26) Ардатовскій (248). 27) Карсунскій (346)—**недорогіе опыты, соотвѣтствующіе потребностямъ данной мѣстности.** 28) Симбирскій У. (492)—**опытно-показательное.**

Смоленская губ.: 29) Губернскій (103). 30) Вятскій (72).

Таврическая губ.: 31) Днѣпровскій (50). 32) Мелитопольскій (105). 33) Ѳеодосійскій (263).

Тверская губ.: 34) Вешевскій (138).

Уфимская губ.: 35) Белебеевскій (33). 36) Бирскій (58). 37) Стерлитамакскій (296).

Херсонская губ.: 38) Губернскій (10).

Черниговская губ.: 39) Новозыбковскій (306).

Ярославская губ.: 40) Губернскій (4).

20. Устройство опытныхъ станцій.

Астраханская губ.: 1) Губернскій (2). 2) Черноярскій (303).

Виленская губ.: 3) Лидскій (117).

Витебская губ.: 4) Городокскій (201)—**при народныхъ школахъ.** 5) Дриссенскій (298). 6) Люцинскій (342)—**при образцовой фермѣ.**

Владимірская губ.: 7) Владимірскій У. (66) — **при образцовой фермѣ.** 8) Ковровскій (98)—**1-го и 2-го разряда.**

Волынская губ.: 9) Губернскій (5). 10) Владиміръ-Волынскій (53). 11) Житомірскій (85)—**1 центральная и сѣть мелкихъ опытныхъ станцій.**

Воронежская губ.: 12) Богучарскій (70)—**сѣть.** 13) Нижнедѣвицкій (120).

Вятская губ.: 14) Вятскій У. 154) — **по одной въ губерніи.** 15) Орловскій (526). 16) Сарапульскій (553).

Гродненская губ.: 17) Губернскій (33). 18) Бѣлостоко-Сокольскій (281). 19) Бѣльскій (375)—**съ лабораторіями, опытными и показательными полями.** 20) Волковысскій (388)—**съ опытными полями.** 21) Гродненскій У. (414). 22) Слонимскій (511)—**при образцовой фермѣ.**

Екатеринославская губ.: 23) Павлоградскій (241).

Калужская губ.: 24) Жиздринскій (38).

Кіевская губ.: 25) Каневскій (464)—**районныя.** 26) Кіевскій У. (753)—**районныя.** 27) Радомысльскій (902).

Ковенская губ.: 28) Ковенскій У. (43). 29) Шавельскій (180).

Костромская губ.: 30) Варнавинскій (208). 31) Макарьевскій (476). 32) Юрьевецкій (515)—**въ типичныхъ районахъ.**

Курская губ.: 33) Дмитріевскій (105)—**районныя.** 34) Курскій У. (319).

Лифляндская губ.: 35) Верроскій (164)—**при Лифляндскомъ экономическомъ обществѣ и политехникумѣ.** 36) Венденскій (170)—**разнаго рода.** 37) Вольмарскій (179)—**при спеціальныхъ учебныхъ заведеніяхъ.**

Минская губ.: 38) Рѣчицкій (385)—**въ особенности для опытныхъ по луговодству.** 39) Слуцкій (405).

Могилевская губ.: 40) Губернскій (8). 41) Чаусскій (143) — **въ особо пріобрѣтаемыхъ казною или арендныхъ имѣніяхъ.** 42) Климовичскій (83).

Московская губ.: 43) Волоколамскій (177)—**сѣть.**

Новгородская губ.: 44) Губернскій (44). 45) Старорусскій (276) — **съ показательными участками, демонстраціей и пр.**

Оренбургская губ.: 46) Губернскій (12).

Орловская губ.: 47) Губернскій (21) — **для черноземнаго района.** 48) Болховскій (288)—**въ томъ числѣ одной въ земскомъ имѣніи въ с. Кутьмѣ.** 49) Елецкій (397)—**1-го разряда,** (671)—**съ демонстраціей опытовъ.** 50) Трубчевскій (751).

Пензенская губ.: 51) Губернскій (54). 52) Краснослободскій (102).

Пермская губ.: 53) Губернскій (8) — **въ числѣ ихъ одна 1-го разряда съ лабораторіей.** 54) Осинскій (385)—**съ лабораторіей.** 55) Соликамскій (459).

Полтавская губ.: 56) Зѣньковскій (200). 57) Кременчугскій (307) — **губернская центральная.** 58) Лохвицкій (628) — **обнимающая всѣ отрасли даннаго района.** 59) Роменскій (767). 60) Хорольскій (823).

Подольская губ.: 61) Винницкій (238). 62) Гайсинскій (456)—**сѣть.**

Псковская губ.: 63) Губернскій (7)—**губернская.** 64) Великолуцкій (95) — **губернская.** 65) Порховскій (242).

Рязанская губ.: 66) Губернскій (20). 67) Егорьевскій (188)—**при народныхъ школахъ.** 68) Ряжскій (375)—**сѣть.** 69) Сапожковскій (575). 70) Скопинскій (635)—**уѣздныя.**

Самарская губ.: 71) Губернскій (7). 72) Бугульминскій (170). 73) Бугурусланскій (224, 276).

Саратовская губ.: 74) Губернскій (43)—**возможно большее число.**

Симбирская губ.: 75) Алатырскій (194). 76) Ардатовскій (249) — **1-го разряда въ университетскихъ городахъ и 2-го разряда районныхъ.**

Смоленская губ.: 77) Вяземскій (73). 78) Ельнинскій (164). 79) Порѣчскій (198).

Тамбовская губ.: 80) Губернскій (15)—**съ показательными хозяйствами.** 81) Кирсановскій (191)—**порайонныя, въ вѣдѣніи ученыхъ органовъ.** 82) Липецкій (292).

Тверская губ.: 83) Весьегонскій (160).

Тульская губ.: 84) Губернскій (3). 85) Бѣлевскій (122) — **въ уѣздѣ.** 86) Епифанскій (203)—**сѣть.** 87) Крапивенскій (354)—**въ нечерноземномъ районѣ губерніи.** 88) Новосильскій (344, 374) — **съ персоналомъ, получившимъ высшее образованіе.** 89) Одоевскій (453)—**двѣ на уѣздъ.** 90) Тульскій У. (461)—**для нечерноземной полосы губерніи.**

Харьковская губ.: 91) Харьковскій У. (420)—**сѣть.**

Черниговская губ.: 92) Губернскій (6). 93) Остерскій (373). 94) Стародубскій (420).

Эстляндская губ.: 95) Губернскій (70)—**двѣ на губернію.**

Ярославская губ.: 96) Романово-Борисоглѣбскій (195). 97) Ярославскій У. (232).

21. Устройство спеціальныхъ станцій.

Архангельская губ.: 1) Губернскій (83)—**по оленеводству.**

Астраханская губ.: 2) Губернскій (2)—**по садоводству и огородничеству.**

Бессарабская губ.: 3) Кишиневскій (284) — **помологическая и ампелографическая съ показательными питомниками по виноградарству.**

Виленская губ.: 4) Губернскій (7) — **аналитическая при сельскохозяйственномъ учебномъ заведеніи.** 5) Виленскій У. (77)—**аналитическая.**

Витебская губ.: 6) Витебскій У. (146) – **химико-микроскопическая при кабинетѣ губернскаго агронома.**

Вятская губ.: 7) Губернскій (20)—**льнообдѣлочныя.** 8) Вятскій У. (157)—**то же.** 9) Сарапульскій (576)—**учебныя льнообдѣлочныя.**

Екатеринославская губ.: 10) Бахмутскій (92)—**метеорологическая.**

Кіевская губ.: 11) Губернскій (4)—**біо-этномологическая.** 12) Бердичевскій (320)—**для изслѣдованія естественныхъ богатствъ.** 13) Васильковскій (360) — **бактеріологическая и этнографическая.** 14) Каневскій (464)—**этнографическія при районныхъ сельскохозяйственныхъ.** 15) Липовецкій (848)—**центральная помологическая.**

Костромская губ.: 16) Ветлужскій (264)—**льнообдѣлочная.**

Лифляндская губ.: 17) Эзельскій (210)—**при образцовой фермѣ для анализа почвъ.**

Орловская губ.: 18) Дмитровскій (316) — **метеорологическія.** 19) Сѣвскій (737)—**при образцовыхъ фермахъ; метеорологическая.**

Полтавская губ.: 20) Губернскій (59)—**по пчеловодству.**

Саратовская губ.: 21) Губернскій (43) — **метеорологическія, возможно большее число.**

Тульская губ.: 22) Новосильскій (376)—**огородная.**

Харьковская губ.: 23) Харьковскій У. (420)—**метеорологическія.**

Полтавская губ.: 24) Губернскій (54)—**испытательныя для машинъ,** (59)—**испытательныя садовыя.** 25) Хорольскій (829)—**испытательныя станціи практическаго назначенія,** (828)—**при спеціальныхъ учебныхъ заведеніяхъ.**

Самарская губ.: 26) Бугурусланскій (225, 277)—**энтомологическая.**

Симбирская губ.: 27) Алатырскій (181)—**станція почвовѣдѣнія со складомъ удобрительныхъ туковъ.**

Смоленская губ.: 28) Вяземскій (76) — **льнообдѣлочныя.** 29) Сычевскій (269)—**льноводныя.**

Тамбовская губ.: 30) Липецкій (292)—**метеорологическая.**

Тульская губ.: 31) Бѣлевскій (123) — **по отдѣльнымъ спеціальнымъ отраслямъ сельскаго хозяйства.** 32) Тульскій У. (461)—**помологическая и животноводства.**

22. Устройство опытныхъ полей.

А. Вообще.

За:	Противъ:
Архангельская губ.: 1) Архангельскій (148)—**съ введеніемъ травосѣянія.** *Астраханская губ.*: 2) Царевскій (213). 3) Черноярскій (298). *Бессарабская губ.*: 4) Губернскій (10). 5) Аккерманскій (112)—**при казенной сельскохозяйственной фермѣ.** 6) Бендерскій (174). 7) Бѣлецкій (182). 8) Измаильскій (188). 9) Кишиневскій (279). 10) Оргѣевскій (337). *Виленская губ.*: 11) Виленскій У. (76). *Витебская губ.*: 12) Витебскій У. (147). 13) Двинскій (236). 14) Себежскій (500)—**при казенныхъ фермахъ.** *Владимірская губ.*: 15) Губернскій (2). 16) Александровскій (58). 17) Вяземскій (77). 18) Гороховецкій (81). 19) Муромскій (117). 20) Переяславскій (119). 21) Покровскій (147). 22) Шуйскій (171). *Вологодская губ.*: 23) Вологодскій У. (147). 24) Никольскій (134) — **при сельскохозяйственныхъ фермахъ.** 25) Яренскій (332). *Волынская губ.*: 26) Губернскій (4). 27) Дубенскій (61). 28) Луцкій (157). 29) Острожскій (182). 30) Староконстантиновскій (223)—**съ научнымъ характеромъ.** *Воронежская губ.*: 31) Валуйскій (85). 32) Острогожскій (150)—**сѣть.** *Вятская губ.*: 33) Губернскій (13) — **сѣть мелкихъ съ демонстративными участками.** 34) Вятскій У. (154) — **въ связи съ губернскою станціею; съ демонстративными участками; сѣть.** 35) Слободской (656). 36) Яранскій (744)—**при сельскохозяйственныхъ обществахъ.** *Гродненская губ.*: 37) Губернскій (33). 38) Бѣлостоко-Сокольскій (281). *Екатеринославская губ.*: 39) Александровскій (72). 40) Бахмутскій (92). 41) Маріупольскій (148). *Казанская губ.*: 42) Мамадышскій (74). 43) Чистопольскій (177). *Кіевская губ.*: 44) Васильковскій (359) - **при сельскохозяйственныхъ обществахъ.** 45) Звенигородскій (390). 46) Каневскій (464). *Костромская губ.*: 47) Ветлужскій (264). 48) Галичскій (324). 49) Кологривскій (378)—**сѣть на земляхъ крестьянъ и частныхъ владѣльцевъ.** 50) Нерехтскій (483). 51) Юрьевецкій (517)—**сѣть.** *Курская губ.*: 52) Губернскій (20). 53) Дмитріевскій (165). 54) Новооскольскій (437)—**не менѣе одного на уѣздъ.** 55) Путивльскій (554). 56) Фатежскій (781). *Минская губ.*: 57) Бобруйскій (116)—**въ каждой волости.** 58) Слуцкій (405). *Могилевская губ.*: 59) Губернскій (8). 60) Быховскій (47). 61) Могилевскій У. (94). 62) Оршанскій (107). *Московская губ.*: 63) Богородскій (130) — **правительственныя, на строго научной почвѣ.** 64) Верейскій (146)—**при дорогахъ; опыты ведутся на средства земствъ, частныхъ владѣльцевъ и крестьянъ подъ руководствомъ агронома.** 65) Волоколамскій (177)—**сѣть.** 66) Звенигородскій (287). 67) Коломенскій (413). 68) Подольскій (476)—**сѣть въ имѣніяхъ удѣловъ и частныхъ лицъ средняго достатка.** *Новгородская губ.*: 69) Губернскій (44). 70) Старорусскій (276). *Олонецкая губ.*: 71) Лодейнопольскій (119, 125, 200). *Оренбургская губ.*: 72) Губернскій (57). *Орловская губ.*: 73) Губернскій (21)—**сѣть.** 74) Брянскій (310)—**на крестьянскихъ выморочныхъ участкахъ.** 75) Дмитровскій (316). 76) Кромскій (543). 77) Малоархангельскій (609)—**практическаго характера.** 78) Орловскій У. (397). 79) Сѣвскій (737)—**при образцовыхъ фермахъ.** *Пензенская губ.*: 80) Краснослободскій (103). 81) Наровчатскій (112)—**на земляхъ частныхъ лицъ, обществъ или казны.** 82) Нижне-Ломовскій (118). *Пермская губ.*: 83) Екатеринбургскій (173)—**показательныя.** 84) Кунгурскій (297)—**то же.** 85) Соликамскій (471) 86) Шадринскій (497)—**показательныя.**	*Кіевская губ.*: 1) Таращанскій (1026). *Черниговская губ.*: 2) Черниговскій У. (436).

Подольская губ.: 87) Губернскій (14) — **въ каждомъ уѣздѣ въ вѣдѣніи сельскохозяйственныхъ обществъ.** 88) Брацлавскій (174). 89) Винницкій (238) — **крестьянскія опытно-показательныя простой организаціи.** 90) Ямпольскій (1064) — **подъ надзоромъ уѣздныхъ агрономовъ.**

Полтавская губ.: 91) Гадячскій (179). 92) Зѣньковскій (200). 93) Золотоношскій (206)—**въ возможно большемъ числѣ.** 94) Лохвицкій (628)—**сѣть.** 95) Миргородскій (700)—**общихъ и въ размѣрѣ крестьянскаго хозяйства.** 96) Переяславскій (707) — **съ показательными.** 97) Прилукскій (758)—**опытно показательныя.** 98) Роменскій (767). 99) Хорольскій (823)—**контрольное.**

Псковская губ.: 100) Губернскій (7) — **сѣть.** 101) Новоржевскій (116) — **сѣть.** 102) Порховскій (242)—**въ разныхъ мѣстностяхъ уѣзда.**

Рязанская губ.: 103) Пронскій (281) — **при опытномъ хозяйствѣ.** 104) Сапожковскій (575). 105) Спасскій (650).

Самарская губ.: 106) Губернскій (7). 107) Бугурусланскій (270)—**безъ лабораторій.** 108) Ставропольскій (618)—**сѣть опытно-показательныхъ на средства Правительства съ субсидіей отъ земства.**

Саратовская губ.: 109) Вольскій (441).

Симбирская губ.: 110) Алатырскій (181).

Смоленская губ.: 111) Смоленскій У. (29)—**по одному въ каждомъ уѣздѣ.** 112) Поречскій (198)—**возможно большее число.**

Таврическая губ.: 113) Бердянскій (33). 114) Днѣпровскій (55). 115) Перекопскій (166)—**показательныхъ.**

Тамбовская губ.: 116) Липецкій (202)—**при фермѣ.** 117) Шацкій (432)—**главное—при мѣстномъ тюремномъ замкѣ, всѣ—подъ руководствомъ спеціалистовъ-агрономовъ.**

Тверская губ.: 118) Вышневолоцкій (234)—**при образцовыхъ фермахъ.**

Тульская губ.: 119) Губернскій (3). 120) Алексинскій (87)—**съ публичными чтеніями и демонстраціями.** 121) Веневскій (155). 122) Крапивенскій (384)—**сѣть.** 123) Тульскій (461)—**сѣть.**

Уфимская губ.: 124) Бирскій (59). 125) Стерлитамакскій (295).

Харьковская губ.: 126) Губернскій (10)—**сѣть.** 127) Валковскій (185)—**сѣть.** 128) Купянскій (254)—**сѣть.**

Херсонская губ.: 129) Губернскій (565). 130) Елисаветградскій (205). 131) Тираспольскій (346). 132) Херсонскій У. (392).

Черниговская губ.: 133) Глуховской (127)—**съ публичными опытами.** 134) Мглинскій (273)—**показательныя.**

Ярославская губ.: 135) Мышкинскій (160). 136) Романово-Борисоглѣбскій (195). 137) Угличскій (222).

Б. При сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеніяхъ.

Архангельская губ.: 138) Губернскій (43).

Астраханская губ.: 139) Енотаевскій (93).

Воронежская губ.: 140) Задонскій (103).

Виленская губ.: 141) Губернскій (6). 142) Ошмянскій (136)—**при низшихъ и среднихъ школахъ.**

Витебская губ.: 143) Губернскій (13)—**при средней и низшихъ школахъ.**

Волынская губ.: 144) Староконстантиновскій (223).

Вятская губ.: 145) Малмыжскій (335).

Гродненская губ.: 146) Брестскій (240)—**при средней и низшихъ школахъ.**

Калужская губ.: 147) Мещовскій (238).

Кіевская губ.: 148) Бердичевскій (320). 149) Васильковскій (359)—**при высшихъ и среднихъ учебныхъ заведеніяхъ.** 150) Уманскій (1048, 1062)—**при высшихъ школахъ.**

Ковенская губ.: 151) Вилькомірскій (34)—**съ пріемомъ практикантовъ.**

Костромская губ.: 152) Кологривскій (378). 153) Солигаличскій (493).

Минская губ.: 154) Борисовскій (126).

Могилевская губ.: 155) Гомельскій (72).

Московская губ.: 156) Подольскій (476). 157) Можайскій (421).

Орловская губ.: 158) Елецкій (320). 159) Ливенскій (578).

Пермская губ.: 160) Камышловскій (207).

Подольская губ.: 161) Губернскій (14). 162) Могилевскій У. (86). 163) Ушицкій (1022).

Псковская губ.: 164) Псковскій У. (321).

Самарская губ.: 165) Губернскій (6). 166) Николаевскій (338).

Симбирская губ.: 167) Губернскій (24).

Смоленская губ.: 168) Рославльскій (259).

С.-Петербургская губ.: 169) Лужскій (44).

Таврическая губ.: 170) Бердянскій (33).

Тамбовская губ.: 171) Борисоглѣбскій (110). 172) Елатомскій (168). 173) Темниковскій (414). 174) Шацкій (435).

Тверская губ.: 175) Калязинскій (250). 176) Корчевскій (308).

Харьковская губ.: 177) Харьковскій У. (419).

Черниговская губ.: 178) Борзенскій (118). 179) Глуховскій (126). 180) Кролевецкій (264). 181) Сосницкій (382).

Ярославская губ.: 182) Пошехонскій (191).

В. При общеобразовательныхъ учебныхъ заведеніяхъ.

Бессарабская губ.: 183) Аккерманскій (112). 184) Сорокскій (343).

Витебская губ.: 185) Губернскій (10). 186) Велижскій (105). 187) Городокскій (201). 188) Двинскій (235).

Владимірская губ.: 189) Шуйскій (170).

Вологодская губ.: 190) Кадниковскій (181). 191) Никольскій (194).

Волынская губ.: 192) Губернскій (5). 193) Житомірскій (85). 194) Заславскій (100). (195). Луцкій (154).

Вятская губ.: 196) Орловскій (525)—**подъ руководствомъ инструктора.**

Гродненская губ.: 197) Бѣлостоко-Сокольскій (282).

Кіевская губ.: 198) Васильковскій (359).

Ковенская губ.: 199) Поневѣжскій (103)—**съ пріемомъ практикантовъ.**

Костромская губ.: 200) Кологривскій (378). 201) Солигаличскій (493).

Минская губ.: 202) Бобруйскій (119) — **подъ наблюденіемъ правительственныхъ или земскихъ инструкторовъ.** 203) Минскій У. (181). 204) Новогрудскій (264).

Могилевская губ.: 205) Губернскій (28). 206) Могилевскій У. (91) — **при каждой школѣ.** 207) Оршанскій (111). 208) Сѣнненскій (134). 209) Чаусскій (142) — **при 3—4 школахъ въ уѣздѣ.**

Московская губ.: 210) Можайскій (426).

Пензенская губ.: 211) Наровчатскій (112).

Подольская губ.: 212) Гайсинскій (456). 213) Летичевскій (785).

Симбирская губ.: 214) Сызранскій (518).

Ковенская губ.: 215) Ковенскій У. (46)—**при учительской семинаріи.**

Пензенская губ.: 216) Саранскій (136)—**при среднихъ школахъ.**

23. Устройство образцовыхъ, опытныхъ и показательныхъ имѣній, хозяйствъ, фермъ и пр.

А. Вообще.

За:

Архангельская губ.: 1) Губернскій (63)—**для обученія уходу за домашнимъ скотомъ.** 2) Архангельскій У. (147). 3) Мезенскій (169). 4) Печерскій (187). 5) Шенкурскій (241)—**съ показательными полями и преподаваніемъ огородничества, молочнаго хозяйства и скотоводства.**

Бессарабская губ.: 6) Аккерманскій (112) — **казенная ферма.** 7) Бѣлецкій (182). 8) Измаильскій (198).

Виленская губ.: 9) Лидскій (117) — **по разнымъ отраслямъ сельскаго хозяйства съ инструкторами.** 10) Троскій (203).

Витебская губ.: 11) Городокскій (201)—**одна ферма на уѣздъ.** 12) Полоцкій (390)—**одна ферма на волость, казенная, въ вѣдѣніи агронома.** 13) Себежскій (500)—**одна казенная ферма на уѣздъ.**

Противъ:

Волынская губ.: Ковельскій (126).

Владимірская губ.: 14) Владимірскій У. (66) — **съ племенными питомниками скота, опытными и показательными полями.**

Вологодская губ.: 15) Велико-Устюжскій (306). 16) Вельскій (64) — **казеннымъ и удѣльнымъ вѣдомствами.** 17) Грязовецкій (159). 18) Никольскій (134) — **съ опытными полями.**

Волынская губ.: 19) Губернскій (4). 20) Владиміръ-Волынскій (53). 21) Луцкій (157). 22) Острожскій (182). 23) Ровенскій (199).

Вятская губ.: 24) Губернскій (20) — **съ курсами и льноводными хозяйствами.** 25) Малмыжскій (334) — **земскія на казенной землѣ съ правомъ передачи для той же цѣли сельскимъ обществамъ, артелямъ и частнымъ лицамъ.** 26) Нолинскій (478)—**сѣть мелкихъ крестьянскаго типа.** 27) Орловскій (525)—**съ чтеніями, курсами и бесѣдами.** 28) Слободской (659)—**крестьянскаго типа.**

Гродненская губ.: 29) Брестскій (250)—**съ садомъ, огородомъ и пасѣкой.** 30) Бѣлостоко-Сокольскій (281)—**имѣнія съ образцовымъ молочнымъ хозяйствомъ и съ курсами по сельскому хозяйству.** 31) Кобринскій (171). 32) Пружанскій (501)—**при помѣщичьихъ хозяйствахъ.** 33) Слонимскій (511)—**на счетъ казны.**

Екатеринославская губ.: 34) Александровскій (73). 35) Маріупольскій (148).

Казанская губ.: 36) Лаишевскій (35). 37) Мамадышскій (74) — **въ программу должна входить выработка новыхъ культуръ.** 38) Цивильскій (145)—**на землѣ Министерства Государственныхъ Имуществъ.** 39) Чистопольскій (177)—**съ курсами.** 40) Ядринскій (241).

Калужская губ.: 41) Жиздринскій (38). 42) Медынскій (200).

Кіевская губ.: 43) Губернскій (3) — **въ формѣ крестьянскаго хуторскаго хозяйства,** (208) — **въ формѣ существующаго типа крестьянскихъ хозяйствъ.** 44) Васильковскій (359)—**примѣрныя крестьянскія.** 45) Кіевскій У. (754, 801)—**мелкія фермы для обученія уходу за животными.**

Ковенская губ.: 46) Тельшевскій (154)—**подъ наблюденіемъ сельскохозяйственныхъ обществъ.** 47) Шавельскій (167)—**образцовая ферма съ пріемомъ практикантовъ подъ управленіемъ лицъ съ высшимъ образованіемъ,** (180)—**опытныя фермы.**

Костромская губ.: 48) Губернскій (181). 49) Варнавинскій (208). 50) Галичскій (349)—**на коммерческихъ началахъ.** 51) Солигаличскій (493).

Курляндская губ.: 52) Губернскій (2). 53) Виндавскій (33, 35)—**среди нихъ одна опытная ферма при одномъ изъ казенныхъ имѣній.** 54) Добленскій (55)—**подъ руководствомъ опытныхъ инструкторовъ.** 55) Гольдингенскій (45)— **ферма съ училищемъ въ казенномъ имѣніи „Тиргартенъ“.** 56) Илукстскій (58)—**въ каждомъ уѣздѣ.** 57) Тальсенскій (61)—**двѣ фермы на уѣздъ съ обученіемъ въ нихъ и женщинъ.** 58) Фридрихштадскій (69).

Курская губ.: 59) Новооскольскій (438). 60) Тимскій (778)—**молочныя фермы.**

Лифляндская губ.: 61) Губернскій (1) — **въ казенныхъ имѣніяхъ въ вѣдѣніи сельскохозяйственныхъ обществъ.** 62) Феллинскій (204) — **въ одномъ изъ казенныхъ имѣній.** 63) Эзельскій (210) — **въ вѣдѣніи сельскохозяйственнаго общества въ одномъ изъ казенныхъ имѣній.** 64) Юрьевскій (225)—**въ казенномъ имѣніи „Ульфельдъ“.**

Минская губ.: 65) Новогрудскій (265) — **съ производствомъ анализа почвъ при субсидіи отъ Правительства.** 66) Пинскій (348)—**на счетъ Правительства.**

Могилевская губ.: 67) Быховскій (47). 68) Могилевскій У. (94). 69) Оршанскій (107). 70) Чаусскій (142)—**хотя бы по отдѣльнымъ отраслямъ хозяйства.**

Московская губ.: 71) Волоколамскій (177)—**съ курсомъ.** 72) Звенигородскій (287). 73) Рузскій (522) — **со всѣми отраслями хозяйства и мастерскими для приготовленія умѣлыхъ рабочихъ.**

Новгородская губ.: 74) Губернскій (44). 75) Боровичскій (140). 76) Валдайскій (210). 77) Старорусскій (276).

Олонецкая губ.: 78) Олонецкій (125, 126, 249)—**казенныхъ.**

Орловская губ.: 79) Губернскій (17) —**подъ руководствомъ опытныхъ станцій съ допущеніемъ практикантовъ.** 80) Брянскій (305). 81) Елецкій (333)— **учебныя съ допущеніемъ учениковъ-практикантовъ,** (377)— **земскій хуторъ со сдачей участковъ его на съемъ сосѣднимъ крестьянамъ,** (397). 82) Кромскій (543) — **на счетъ казны.** 83) Съвскій (737).

Пензенская губ.: 84) Пензенскій У. (125) — **Министерства Земледѣлія.** 85) Чембарскій (164, 165)—**на счетъ Правительства.**

Пермская губ.: 86) Пермскій У. (451). 87) Чердынскій (487).

Подольская губ.: 88) Брацлавскій (174)—**коммерческія.**

Полтавская губ.: 89) Гадячскій (180). 90) Константиноградскій (297)— **съ курсомъ, крестьянскія.** 91) Кременчугскій (307)—**небольшія хозяйства и** (326)—**образцовыя фермы съ племенными разсадниками всякихъ домашнихъ животныхъ.** 92) Миргородскій (700)—**крестьянскія хозяйства.**

Псковская губ.: 93) Порховскій (246)—**съ опытнымъ полемъ на отводимой посадомъ Сольцы землѣ въ 200—300 дес.** 94) Торопецкій (326)—**съ приспособленіемъ къ мѣстнымъ условіямъ.** 95) Холмскій (334)—**три на уѣздъ.**

Рязанская губ.: 96) Губернскій (20, 24)—**съ курсами,** (25)—**фермы съ практическимъ обученіемъ крахмальному и маслобойному дѣлу.** 97) Егорьевскій (188). 98) Зарайскій (218). 99) Пронскій (281) — **съ опытными полями, питомниками, молочнымъ хозяйствомъ и пр.** 100) Рязанскій (413).

Самарская губ.: 101) Самарскій У. (434)—**рабочія фермы.**

Саратовская губ.: 102) Аткарскій (306) — **уѣздныя и губернскія на казенной землѣ.** 103) Вольскій (441).

Симбирская губ.: 104) Губернскій (6)— **имѣнія и мелкія хозяйства.** 105) Курмышскій (366)—**показательные хутора на суммы государственнаго казначейства.**

С.-Петербургская губ.: 106) С.-Петербургскій У. (65).

Смоленская губ.: 107) Гжатскій (80) — **на казенныхъ или пустующихъ надѣльныхъ земляхъ.** (90) — **молочныя фермы крупныхъ, среднихъ и мелкихъ типовъ.** 108) Рославльскій (259)—**мелкія крестьянскаго типа.**

Тамбовская губ.: 109) Лебедянскій (283) - **опытныя имѣнія и показательныя хозяйства на крестьянскихъ надѣльныхъ земляхъ.**

Тверская губ.: 110) Губернскій (6)—**на счетъ Правительства.** 111) Весьегонскій (160)—**на счетъ Правительства.** 112) Вышневолоцкій (234). 113) Осташковскій (355).

Тульская губ.: 114) Губернскій (3). 115) Крапивенскій (354)—**всѣ отрасли.**

Харьковская губ.: 116) Ахтырскій (169) — **по одному хозяйству на волость.** 117) Купянскій (254)—**на крестьянскихъ земляхъ и крестьянскаго типа.**

Херсонская губ.: 118) Александрійскій (193).

Черниговская губ.: 119) Губернскій (6).

Эстляндская губ.: 120) Вейсенштейнскій (171)—**образцовыя фермы за счетъ Правительства, поставленныя въ непосредственную связь съ сельскохозяйственными обществами, и при нихъ курсы.**

Ярославская губ.: 121) Губернскій (2, 21). 122) Любимскій (87). 123) Мышкинскій (160, 165). 124) Рыбинскій (210). 125) Ростовскій (216)—**опытныя хозяйства преимущественно мелкаго типа.**

Б. При сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеніяхъ.

Астраханская губ.: 126) Енотаевскій (93). 127) Красноярскій (168).

Виленская губ.: 128) Губернскій (4). 129) Дисненскій (96).

Витебская губ.: 130) Люцинскій (342). 131) Невельскій (366). 132) Ръжицкій (490). 133) Себежскій (501).

Гродненская губ.: 134) Кобринскій (471)—**крестьянское хозяйство.**

Екатеринославская губ.: 135) Бахмутскій (92).

Лифляндская губ.: 136) Перновскій (184).

Казанская губ.: 137) Губернскій (4).

Кіевская губ.: 138) Радомысльскій (902). 139) Чигиринскій (1123).

Курляндская губ.: 140) Гольдингенскій (45)—**при среднихъ училищахъ.** 141) Гробинскій (48).

Курская губ.: 142) Щигровскій (865).

Оренбургская губ.: 143) Губернскій (12, 57).

Орловская губ.: 144) Ливенскій (578).

Подольская губ.: 145) Литинскій (809). 146) Проскуровскій (961).

Полтавская губ.: 147) Лохвицкій (626).

Саратовская губ.: 148) Петровскій (45).

С.-Петербургская губ.: 149) Новоладожскій (47).

Таврическая губ.: 150) Евпаторійскій (79).

Тамбовская губ.: 151) Липецкій (292).

Черниговская губ.: 152) Глуховскій (135). 153) Новозыбковскій (306). 154) Суражскій (426).

Ярославская губ.: 155) Губернскій (2). 156) Мологскій (97).

В. При общеобразовательныхъ учебныхъ заведеніяхъ.

Астраханская губ.: 157) Астраханскій У. (83)—**при низшихъ.**
Бессарабская губ.: 158) Губернскій (10). 159) Кишиневскій (220)—**при низшихъ.**
Виленская губ.: 160) Вилейскій (70).

24. Устройство показательныхъ полей (участковъ, посѣвовъ и пр.).

Астраханская губ.: 1) Губернскій (2)—**сѣть.**
Бессарабская губ.: 2) Губернскій (10). 3) Кишиневскій (283)—**въ каждой волости съ показательными виноградниками.** 4) Оргѣевскій (337).
Владимірская губ.: 5) Губернскій (2). 6) Александровскій (58). 7) Владимірскій У. (66)—**при образцовой фермѣ.** 8) Покровскій (147).
Вольнская губ.: 9) Губернскій (4). 10) Житомірскій (81). 11) Острожскій (182)—**опытно-показательныя.**
Воронежская губ.: 12) Валуйскій (85). 13) Острогожскій (145). 14) Орловскій (525).
Гродненская губ.: 15) Губернскій (33) — **показательные надѣлы, сдаваемые на льготныхъ условіяхъ въ аренду крестьянамъ.**
Екатеринославская губ.: 16) Александровскій (73).
Казанская губ.: 17) Мамадышскій (74)—**сѣть.** 18) Чистопольскій (177).
Калужская губ.: 19) Боровскій (33).
Кіевская губ.: 20) Каневскій (464). 21) Кіевскій У. (754).
Костромская губ.: 22) Макарьевскій (476). 23) Нерехтскій (483).
Курская губ.: 24) Губернскій (20). 25) Дмитріевскій (165). 26) Суджанскій (749). 27) Фатежскій (787).
Минская губ.: 28) Губернскій (2). 29) Мозырскій (321).
Московская губ.: 30) Богородскій (130).
Нижегородская губ.: 31) Нижегородскій У. (455).
Новгородская губ.: 32) Губернскій (44). 33) Тихвинскій (423)— **съ посѣвами травъ.**
Олонецкая губ.: 34) Каргопольскій (120, 124, 125, 171).
Оренбургская губ.: 35) Губернскій (57).
Орловская губ.: 36) Губернскій (21). 37) Брянскій (302). 38) Малоархангельскій (588)—**сѣть.** 39) Сѣвскій (737)—**при образцовыхъ фермахъ.**
Пензенская губ.: 40) Губернскій (54). 41) Пензенскій У. (125).
Пермская губ.: 42) Екатеринбургскій (173) — **опытныя.** 43) Кунгурскій (297)—**опытныя.** 44) Пермскій У. (432)—**съ травосѣяніемъ.** 45) Соликамскій (471).
Подольская губ.: 46) Винницкій (238)— **съ курсами и демонстраціей пріемовъ сельскаго хозяйства.** 47) Ямпольскій (1064)—**подъ надзоромъ уѣздныхъ агрономовъ.**
Полтавская губ.: 48) Гадячскій (179). 49) Константиноградскій (297). 50) Лубенскій (634). 51) Миргородскій (700). 52) Переяславскій (707) — **при опытныхъ поляхъ.** 53) Полтавскій У. (735). 54) Прилукскій (758)—**опытно-показательныя.** 55) Роменскій (767). 56) Хорольскій (823).
Псковская губ.: 57) Губернскій (7)—**сѣть.** 58) Великолуцкій (95)—**въ каждомъ уѣздѣ.** 59) Торопецкій (326).
Рязанская губ.: 60) Губернскій (20). 61) Ряжскій (377).
Самарская губ.: 62) Губернскій (7). 63) Бугурусланскій (224, 276). 64) Николаевскій (364). 65) Новоузенскій (378). 66) Самарскій У. (467).
Саратовская губ.: 67) Вольскій (441)—**устройство ихъ корпусомъ лѣсничихъ.**
Смоленская губ.: 68) Губернскій (103). 69) Порѣчскій (198, 204)—**возможно большее число.** 70) Юхновскій (294).
Таврическая губ.: 71) Днѣпровскій (55).
Тамбовская губ.: 72) Липецкій (292)— **въ разныхъ пунктахъ подъ наблюденіемъ агронома.**
Тульская губ.: 73) Епифанскій (203)—**въ частныхъ экономіяхъ.**
Уфимская губ.: 74) Белебеевскій (33)—**сѣть.** 75) Бирскій (59). 76) Стерлитамакскій (295).

Харьковская губ.: 77) Губернскій (10)—**съ демонстрированіемъ провѣренныхъ результатовъ опытовъ и съ привлеченіемъ къ работамъ самихъ крестьянъ.** 78) Купянскій (254) — **сѣть.** 79) Сумскій (348) — **съ реорганизаціей хозяйствъ цѣлыхъ сельскихъ обществъ.**
Херсонская губ.: 80) Губернскій (5, 65). 81) Одесскій (274)—**на казенно-оброчныхъ земляхъ.** 82) Тираспольскій (346)—**на государственныхъ земляхъ.**
Черниговская губ.: 83) Губернскій (6). 84) Мглинскій (273). 85) Стародубскій (420).
Ярославская губ.: 86) Губернскій (21).
Костромская губ.: 87) Кологривскій (381)—**общественныя запашки.** 88) Нерехтскій (484)—**травосѣяніе.**
Московская губ.: 89) Богородицкій (130).
Олонецкая губ.: 90) Лодейнопольскій (133, 210).
Пермская губ.: 91) Верхотурскій (172).
Полтавская губ.: 92) Гадячскій (181).
Псковская губ.: 93) Порховскій (242)—**въ каждомъ сельскомъ обществѣ.** 94) Псковскій У. (321)—**опыты въ присутствіи населенія.**
Смоленская губ.: 95) Сычевскій (269).
Харьковская губ.: 96) Купянскій (254).
Ярославская губ.: 97) Мологскій (112).

На крестьянскихъ надѣльныхъ земляхъ.

25. Устройство образцовыхъ, опытныхъ и показательныхъ садовъ, огородовъ, пасѣкъ, виноградниковъ и пр. и производство отдѣльныхъ опытовъ по разнымъ культурамъ.

А. Вообще.

Архангельская губ.: 1) Губернскій (43)—**образцовый огородъ вблизи губернскаго города.** 2) Архангельскій У. (148)—**опытный огородъ вблизи города.**
Астраханская губ.: 3) Астраханскій (82) — **образцовые сады и огороды со складомъ удобрительныхъ туковъ, машинъ, сѣмянъ и пр.,** (84)—**опытный фруктовый садъ съ помощью Правительства и мѣстнаго сельскохозяйственнаго общества.** 4) Черноярскій (298)—**сады и виноградники.**
Бессарабская губ.: 5) Бендерскій (162)—**сады.** 6) Кишиневскій (283)—**виноградники.** 7) Сорокскій (342)—**питомникъ американскихъ лозъ,** (344)—**сады, виноградники, питомники.**
Витебская губ.: 8) Двинскій (238)—**образцовая пасѣка въ губ. городѣ.**
Владимірская губ.: 9) Гороховецкій (81)—**огороды.** 10) Ковровскій (101)—**пасѣки и сады.** 11) Шуйскій (171)—**пасѣки.**
Волынская губ.: 12) Житомірскій (81)—**огороды.**
Вятская губ.: 13) Губернскій (20)—**сады и огороды при сельскохозяйственныхъ фермахъ.** 14) Вятскій У. (181)— **доказательныя учрежденія по огородничеству, садоводству, пчеловодству и льноводству.** 15) Нолинскій (479)—**опыты въ крестьянскихъ хозяйствахъ мочки льна, травосѣянія, пахоты подъ зябь и пр., производимые земскими агрономами.**
Гродненская губ.: 16) Брестскій (250) — **сады, огороды и пасѣка при показательной фермѣ.**
Калужская губ.: 17) Свіяжскій (112)—**питомники и опытные сады.**
Кіевская губ.: 18) Губернскій (24, 25)—**учебные огороды и учрежденія по молочному дѣлу.** 19) Кіевскій У. (802)—**огороды (сѣть).**
Костромская губ.: 20) Губернскій (183)—**огороды и сады.** 21) Ветлужскій (264)—**огороды, питомники, пасѣки и пр.**
Лифляндская губ.: 22) Губернскій (7)—**сады,** (21)—**помологическій садъ.** 23) Корочанскій (281)—**помологическій садъ.**
Минская губ.: 24) Новогрудскій (287)—**помологическій разсадникъ.** 25) Рѣчицкій (382)—**опытныя работы по улучшенію болотъ, сѣнокосовъ,** (390)—**питомники и пасѣки съ практическимъ обученіемъ желающихъ.**
Нижегородская губ.: 26) Васильскій (245) — **пасѣки и сады съ безвозмезднымъ обученіемъ мѣстнаго населенія.** 27) Макарьевскій (402)—**сады.**

Новгородская губ.: 28) Губернскій (66)—**сады, огороды и пасѣки.**
Пензенская губ.: 29) Керенскій (85)—**пасѣки.**
Пермская губ.: 30) Камышловскій (214)—**пасѣки.**
Подольская губ.: 31) Ямпольскій (1089)—**пасѣки.**
Полтавская губ.: 32) Кобелякскій (216)—**опыты съ засадкой песчаныхъ мѣстъ крестьянскаго огородничества.** 33) Прилукскій (759)—**опыты съ плодовыми деревьями.**
Рязанская губ.: 34) Губернскій (24)—**огороды.** 35) Пронскій (284)—**пасѣка.**
Таврическая губ.: 36) Днѣпровскій (48) — **казенный виноградный питомникъ,** (55)—**опытные питомники съ помологическимъ отдѣленіемъ.**
Уфимская губ.: 37) Бирскій (180)—**огороды.**

Б. При сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеніяхъ.

Архангельская губ.: 38) Губернскій (43).
Астраханская губ.: 39) Енотаевскій (93).
Виленская губ.: 40) Губернскій (13).
Вятская губ.: 41) Губернскій (20). 42) Вятскій У. (151).
Калужская губ.: 43) Лихвинскій (169).
Кіевская губ.: 44) Губернскій (26). 45) Бердичевскій (320).
Ковенская губ.: 46) Россіенскій (138).
Минская губ.: 47) Борисовскій (126).
Нижегородская губ.: 48) Макарьевскій (407).
Орловская губ.: 49) Ливенскій (578).
Пензенская губ.: 50) Сарапскій (146).
Подольская губ.: 51) Могилевскій (861, 901)—**виноградники и плодовые сады.**
Рязанская губ.: 52) Михайловскій (229).
Самарская губ.: 53) Николаевскій (339).
Тамбовская губ.: 54) Шацкій (435).
Черниговская губ.: 55) Кролевецкій (264).

В. При народныхъ школахъ.

Бессарабская губ.: 56) Кишиневскій (220).
Витебская губ.: 57) Губернскій (74). 58) Велижскій (105). 59) Двинскій (238). 60) Люцинскій (342). 61) Себежскій (500).
Владимірская губ.: 62) Гороховецкій (81).
Вологодская губ.: 63) Сольвычегодскій (203).
Волынская губ.: 64) Губернскій (64). 65) Житомірскій (85). 66) Староконстантиновскій (228).
Вятская губ.: 67) Вятскій У. (150). 68) Орловскій (525) — **подъ руководствомъ инструкторовъ.**
Гродненская губ.: 69) Бѣлостоко-Сокольскій (282). 70) Кобринскій (471).
Екатеринославская губ.: 71) Маріупольскій (148).
Казанская губ.: 72) Свіяжскій (112).
Кіевская губ.: 73) Губернскій (25).
Ковенская губ.: 74) Поневѣжскій (123).
Курская губ.: 75) Путивльскій (543). 76) Рыльскій (562).
Минская губ.: 77) Губернскій (6) — **съ обученіемъ садовыхъ рабочихъ.** 78) Рѣчицкій (390).
Оренбургская губ.: 79) Губернскій (15).
Орловская губ.: 80) Карачевскій (533). 81) Ливенскій (578).
Пензенская губ.: 82) Губернскій (60). 83) Керенскій (85).
Пермская губ.: 84) Губернскій (8). 85) Соликамскій (459).
Подольская губ.: 86) Губернскій (110). 87) Гайсинскій (456). 88) Могилевскій (901). 89) Ямпольскій (1090).
Полтавская губ.: 90) Переяславскій (707).
Рязанская губ.: 91) Губернскій (20). 92) Михайловскій (229). 93) Сапожковскій (575).
Смоленская губ.: 94) Сычевскій (270). 95) Юхновскій (299).
С.-Петербургская губ.: 96) Губернскій (7). 97) Царскосельскій (74).

Тамбовская губ.: 98) Елатомскій (181).
Тверская губ.: 99) Старицкій (418).
Харьковская губ.: 100) Харьковскій У. (424).
Черниговская губ.: 101) Борзенскій (121). 102) Глуховскій (135).

26. Организація ученыхъ учрежденій по спеціальностямъ, имѣющимъ отношеніе къ сельскому хозяйству.

Бессарабская губ.: 1) Кишиневскій (284)—**филоксерный комитетъ.**
Вятская губ.: 2) Губернскій (13)—**центральный агрономическій институтъ.** 3) Вятскій У. (154)—**центральный агрономическій институтъ.**
Екатеринославская губ.: 4) Бахмутскій (92)—**ученый сельскохозяйственный институтъ.**
Кіевская губ.: 5) Губернскій (3)—**институтъ при Министерствѣ Земледѣлія.** 6) Бердичевскій (320) — **центральный институтъ спеціалистовъ для изслѣдованія естественныхъ богатствъ края.** 7) Кіевскій У. (754)—**спеціальный для всей Россіи институтъ сельскаго хозяйства.**
Минская губ.: 8) Слуцкій (405)—**химическія лабораторіи въ уѣздахъ.**
Полтавская губ.: 9) Лохвицкій (628)—**институтъ экспериментальной агрономіи.**
Самарская губ.: 10) Бугурусланскій (223, 276) — **физико-химическая окружная лабораторія.**
Симбирская губ.: 11) Алатырскій (194)—**академія сельскохозяйственныхъ наукъ.**
Херсонская губ.: 12) Елисаветградскій (205) — **институтъ экспериментальной агрономіи.**

27. Изслѣдованіе климатическихъ, почвенныхъ и прочихъ естественныхъ, а равно экономическихъ условій края для возможности сельскохозяйственныхъ указаній.

Вятская губ.: 1) Губернскій (13). 2) Малмыжскій (335).
Херсонская губ.: 3) Одесскій (297).

28. Распространеніе свѣдѣній о результатахъ опытовъ, производимыхъ какъ частными владѣльцами, такъ и правительственными и общественными опытными урежденіями.

Астраханская губ.: 1) Губернскій (2).
Виленская губ.: 2) Губернскій (6)—**посредствомъ съѣздовъ сельскихъ хозяевъ.**
Витебская губ.: 3) Дриссенскій (298)—**разсылкой отчетовъ.**
Владимірская губ.: 4) Судогодскій (150).
Волынская губ.: 5) Владиміръ-Волынскій (53)—**посредствомъ разсылки брошюръ.** 6) Житомірскій (85)—**печатаніемъ брошюръ и статей.**
Воронежская губ.: 7) Задонскій (103)—**разсылкой безплатно печатныхъ данныхъ.** 8) Павловскій (154).
Вятская губ.: 9) Губернскій (13) — **распространеніемъ отчетовъ.** 10) Слободской (665)—**бесѣдами, печатными объявленіями и пр.**
Екатеринославская губ.: 11) Новомосковскій (233).
Калужская губ.: 12) Медынскій (200)—**отчетами и популярными брошюрами.**
Кіевская губ.: 13) Губернскій (3)—**посредствомъ брошюръ и выставокъ.** 14) Васильковскій (359, 360) — **посредствомъ періодической печати и брошюръ.** 15) Кіевскій У. (754)—**путемъ печати.** 16) Радомысльскій (902)—**путемъ печати.**
Костромская губ.: 17) Юрьевецкій (515). 18) Галичскій (349)—**изданіемъ Министерствомъ Земледѣлія дешеваго журнала.**
Курская губ.: 19) Грайворонскій (130) — **изданіемъ спеціальнаго журнала опытнаго дѣла Министерствомъ Земледѣлія,** (136)—**разсылкой сводки ежегодной агрономической дѣятельности земства.** 20) Дмитріевскій (165)—**всѣ работы должны быть гласны (популярные отчеты).** 21) Новооскольскій (437). 22) Суджанскій (748)—**путемъ печати.** 23) Фатежскій (781)—**путемъ популярныхъ и дешевыхъ изданій.**
Лифляндская губ.: 24) Губернскій (1) — **публикованіе.** 25) Венденскій (170) — **публикованіе въ газетахъ.**

Минская губ.: 26) Рѣчицкій (385)—**путемъ отчетовъ и лекцій.**

Московская губ.: 27) Богородскій (130). 28) Клинскій (368) — **отмѣна запрещенія печатать результаты въ частныхъ періодическихъ изданіяхъ.** 29) Подольскій (476) — **основаніемъ органа въ родѣ „Крестьянскаго Хозяйства“ для разсылки въ волостныя правленія, школамъ и священникамъ.**

Новгородская губ.: 30) Губернскій (44) — **путемъ печати.** 31) Демянскій (213) — **посредствомъ періодическихъ выставокъ.** 32) Кирилловскій (216). 33) Старорусскій (276)— **безплатная разсылка трудовъ.**

Пензенская губ.: 34) Краснослободскій (102)—**путемъ печати.**

Пермская губ.: 35) Осинскій (385) — **путемъ публикованія въ періодическихъ изданіяхъ.**

Полтавская губ.: 36) Гадячскій (179). 37) Золотоношскій (206)— **путемъ печати и публичныхъ лекцій.** 38) Лубенскій (634) — **въ популярномъ изложеніи.** 39) Роменскій (767)—**публичными лекціями и бюллетенями.**

Псковская губ.: 40) Губернскій (8)—**основаніемъ періодическаго органа опытнаго дѣла.** 41) Великолуцкій (95) — **основаніемъ дешеваго періодическаго изданія опытнаго дѣла.** 42) Порховскій (242).

Саратовская губ.: 43) Вольскій (441).

Смоленская губ.: 44) Ельнинскій (164)—**даровой или дешевой разсылкой отчетовъ.** 45) Бѣльскій (63)—**разсылкой отчетовъ въ возможно большемъ количествѣ экземпляровъ.**

Тамбовская губ.: 46) Липецкій (292)—**изданіемъ подробныхъ отчетовъ.** 47) Моршанскій (318). 48) Шацкій (432)—**доставленіемъ отчетовъ въ Министерство.**

Тульская губ.: 49) Новосильскій (374) — **изданіемъ отчетовъ и путемъ бесѣдъ и чтеній.** 50) Тульскій *N.* (461)—**путемъ печатанія и демонстрацій.**

Ярославская губ.: 51) Любимскій (89). 52) Ростовскій (216)—**даровой раздачей отчетовъ.**

29. Премированіе и поощреніе опытныхъ учрежденій и опытовъ частныхъ владѣльцевъ.

Кіевская губ.: 1) Васильковскій (359).

Лифляндская губ.: 2) Губернскій (1).

Подольская губ.: 3) Губернскій (14). 4) Лубенскій (634).

Эстляндская губ.: 5) Губернскій (70)—**пасѣки.**

30. Объединеніе условій для производства сельскохозяйственныхъ опытовъ и контроля надъ ними.

Вологодская губ.: 1) Грязовецкій (164)—**спеціальное бюро при земской управѣ.**

Воронежская губ.: 2) Острогожскій (150).

Вятская губ.: 3) Вятскій *N.* (155) - **бюро при Министерствѣ Земледѣлія.**

Гродненская губ.: 4) Гродненскій *N.* (414)—**контроль и объединеніе условій.**

Казанская губ.: 5) Спасскій (118)—**агрономическій совѣтъ.**

Ковенская губ.: 1) Россіенскій (133)—**учрежденіе инженеровъ культуры.**

Кіевская губ.: 7) Губернскій (3)—**комитетъ для выработки сѣти опытныхъ учрежденій.** 8) Радомысльскій (912)—**сельскохозяйственный комитетъ.**

Московская губ.: 9) Губернскій (15).

Орловская губ.: 10) Губернскій (2)—**съѣзды агрономическихъ дѣятелей.**

Нижегородская губ.: 11) Горбатовскій (85)—**уѣздный агрономическій совѣтъ.**

Самарская губ.: 12) Бугурусланскій (223, 276)—**агрономическая консультація на мѣстахъ.**

Черниговская губ.: 13) Сосницкій (382)—**уѣздный сельскохозяйственный комитетъ.**

Харьковская губ.: 14) Ахтырскій (167)—**уѣздный комитетъ сельскаго хозяйства.** 15) Купянскій (254)—**съѣзды агрономическихъ дѣятелей.**

31. Организація и расширеніе агрономической помощи.

А. Вообще.

Вятская губ.: 1) Вятскій (150) — **созданіе повсемѣстно агрономическаго надзора.**

Калужская губ.: 2) Боровскій (33)—**земская.**

Нижегородская губ.: 3) Губернскій (301).

Пермская губ.: 4) Оханскій (413)—**земская.**

Тульская губ.: 5) Губернскій (2).

Харьковская губ.: 6) Купянскій (254)—**земская.**

Пермская губ.: 7) Шадринскій (497) — **расширеніе агрономической организаціи при матеріальномъ содѣйствіи Правительства.**

Тульская губ.: 8) Новосильскій (373) — **уѣздная земская агрономическая организація съ сельскохозяйственнымъ совѣтомъ изъ мѣстныхъ хозяевъ и уѣздныхъ агрономовъ.**

Уфимская губ.: 9) Губернскій (16)—**введеніе агрономической организаціи.**

Б. Посредствомъ приглашенія агрономовъ-спеціалистовъ, увеличенія агрономическаго персонала и пр.

Архангельская губ.: 10) Кемскій (166). 11) Онежскій (185).

Витебская губ.: 12) Себежскій (500).

Владимірская губ.: 13) Вязниковскій (77). 14) Переяславскій (119) — **для выработки инструкторовъ изъ крестьянъ.**

Вологодская губ.: 15) Кадниковскій (181). 16) Сольвычегодскій (224)—**правительственные.** 17) Тотемскій (251)—**правительственные.**

Воронежская губ.: 18) Валуйскій (85).

Вятская губ.: 19) Сарапульскій (576).

Гродненская губ.: 20) Губернскій (240).

Калужская губ.: 21) Перемышльскій (282).

Курская губ.: 22) Фатежскій (781)—**для руководства опытными полями.**

Минская губ.: 23) Бобруйскій (116)—**для завѣдыванія опытными полями.**

Олонецкая губ.: 24) Губернскій (60)—**возможно большее число.**

Оренбургская губ.: 25) Губернскій (57)—**войсковые.**

Орловская губ.: 26) Брянскій (311) — **для руководства опытами и воскресными чтеніями.**

Пензенская губ.: 27) Губернскій (34) — **правительственные.** 28) Чембарскій (164, 165).

Пермская губ.: 29) Верхотурскій (172). 30) Екатеринбургскій (173). 31) Камышловскій (207). 32) Кунгурскій (277).

Саратовская губ.: 33) Губернскій (43).

Симбирская губ.: 34) Карсунскій (345)—**отъ Правительства.**

Таврическая губ.: 35) Бердянскій (33)—**за счетъ казны.**

Тамбовская губ.: 36) Шацкій (433) — **приглашаемые мѣстными уѣздными учрежденіями.**

Тверская губ.: 37) Губернскій (5)—**учрежденіе института.**

Уфимская губ.: 38) Стерлитамакскій (305).

Херсонская губ.: 39) Елисаветградскій (205)—**земскіе.**

Черниговская губ.: 40) Губернскій (6). 41) Глуховскій (127) — **для завѣдыванія показательными полями.**

Ярославская губ.: 42) Губернскій (2)—**земскіе.**

Архангельская губ.: 43) Губернскій (43).

В. Учрежденіемъ должности губернскаго агронома.

Витебская губ.: 44) Витебскій (146). 45) Дриссенскій (298).

Калужская губ.: 46) Губернскій (12)—**завѣдущій образцовымъ хозяйствомъ, съ высшимъ образованіемъ для завѣдыванія станціей.**

Могилевская губ.: 47) Чаусскій (142)—**съ высшимъ спеціальнымъ образованіемъ.**

Оренбургская губ.: 48) Губернскій (12).

Пензенская губ.: 49) Краснослободскій (100).

Подольская губ.: 50) Губернскій (12).

Харьковская губ.: 51) Губернскій (9)—**по типу департаментскихъ во Франціи.**

Г. Учрежденіемъ должности уѣздныхъ агрономовъ.

Астраханская губ.: 52) Царевскій (213). 53) Черноярскій (297).

Бессарабская губ.: 54) Измаильскій (188). 55) Кишиневскій (280)—**для руководства инструкторами.**

Витебская губ.: 56) Велижскій (107). 57) Витебскій (146). 58) Городокскій (200). 59) Дриссенскій (294).

Владимірская губ.: 60) Муромскій (116).

Вологодская губ.: 61) Вологодскій У. (147)—**при мѣстной земской управѣ.**

Волынская губ.: 62) Староконстантиновскій (223)—**съ завѣдываніемъ опытными полями.**

Минская губ.: 63) Бобруйскій (116).

Олонецкая губ.: 64) Вытегорскій (125) - **правительственный.**

Оренбургская губ.: 65) Губернскій (12).

Пензенская губ.: 66) Краснослободскій (101). 67) Наровчатскій (111).

Подольская губ.: 68) Ямпольскій (1064).

Полтавская губ.: 69) Зѣньковскій (197) — **съ предоставленіемъ правъ государственной службы и содержаніемъ отъ Министерства Земледѣлія.** 70) Константиноградскій (297)—**съ предоставленіемъ правъ государственной службы.**

С.-Петербургская губ.: 72) Новоладожскій (47). 73) Царскосельскій (70)—**съ высшимъ сельскохозяйственнымъ образованіемъ.**

Смоленская губ.: 74) Сычевскій (269).

Тверская губ.: 75) Вышневолоцкій (234).

Ярославская губ.: 76) Ростовскій (219)—**правительственные.**

32. Привлеченіе частныхъ владѣльцевъ къ распространенію сельскохозяйственныхъ знаній и умѣнья.

Бессарабская губ.: 1) Бендерскій (162). } **съ премированіемъ за успѣшное обу-**
Волынская губ.: 2) Острожскій (182). } **ченіе рабочихъ.**

Кіевская губ.: 3) Кіевскій У. (752)— **съ премированіемъ за успѣшное обученіе рабочихъ.** 4) Уманскій (1048)—**путемъ экскурсій въ имѣнія.**

Костромская губ.: 5) Варнавинскій (208) — **путемъ льготной продажи казенной земли лицамъ, доказавшимъ любовь къ сельскому хозяйству и умѣнье вести его.** 6) Кинешемскій (369) — **путемъ содѣйствія кончившимъ курсъ въ сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеніяхъ къ созданію самостоятельныхъ хозяйствъ.**

Орловская губ.: 7) Брянскій (302)—**съ устройствомъ опытовъ въ имѣніяхъ.**

Псковская губ.: 8) Губернскій (6)—**предоставленіемъ права владѣльцамъ образовывать недѣлимыя имѣнія или участки въ имѣніяхъ.** 9) Великолуцкій (94)—**передачею имѣній, оставшихся за Дворянскимъ Банкомъ, лицамъ, зарекомендовавшимъ себя на сельскохозяйственномъ поприщѣ.** 10) Псковскій У. (275) — **путемъ экскурсій въ имѣнія.**

С.-Петербургская губ.: 11) Лужскій (43) — **путемъ устройства показательныхъ опытовъ въ имѣніяхъ.**

Симбирская губ.: 12) Ардатовскій (264)—**съ отводомъ участковъ казенной земли окончившимъ курсъ въ сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеніяхъ.**

Смоленская губ.: 13) Порѣчскій (204)—**путемъ устройства опытовъ въ имѣніяхъ.** 14) Юхновскій (294)— **также.**

33. Учрежденіе инструкторовъ по сельскому хозяйству.

За:

Архангельская губ.: 1) Губернскій (43). 2) Шенкурскій (241)—**агрономы.**

Астраханская губ.: 3) Астраханскій У. (68)—**разъѣздные.** 4) Енотаевскій (93)— **не менѣе 2 при каждой сельскохозяйственной школѣ.** 5) Черноярскій (303).

Бессарабская губ.: 6) Губернскій (10). 7) Бердянскій (173)—**правительственные.** 8) Бѣлецкій (182)—**со спеціальными практическими знаніями, приглашаемые за плату въ экономію.** 9) Измаильскій (188)— **разъѣздные и завѣдующіе опытными полями.** 10) Сорокскій (343) — **изъ народныхъ учителей.** 11) Кишиневскій (279)— **завѣдующіе опытными полями.** 12) Оргѣевскій (337) — **завѣдующіе опытными полями.**

Виленская губ.: 13) Губернскій (5)— **инспекторы сельскаго хозяйства.** 14) Вилейскій (70)—**агрономы.** (76) — **изъ мѣстныхъ землевладѣльцевъ съ правами и обязанностями государственной службы,** (77) — **инспекторы.** 15) Дисненскій (96). 16) Лидскій (117) — **элементарные для крестьянъ и инспекторы съ высшимъ образованіемъ.** 17) Ошмянскій (136)—**подъ контролемъ агронома.** 18) Трокскій (203).

Рязанская губ.: 9) Рязанскій У. (561)— **пока не поднимется общій культурный уровень.**

Смоленская губ.: 10) Вяземскій (73).

Харьковская губ.: 11) Волчанскій (205).

Противъ:

Витебская губ.: 1) Себежскій (500).

Волынская губ.: 2) Дубенскій (61) — **пока населеніе неграмотно.** 3) Заславскій (90, 100)—**пока не будетъ уничтожена община.** 4) Новоградъ-Волынскій (160)—**пока не введено земство.**

Гродненская губ.: 5) Бѣльскій (375) — **польза только относительная.**

Калужская губ.: 6) Лихвинскій (165).

Кіевская губ.: 7) Радомысльскій (901)— **преждевременно.**

Костромская губ.: 8) Солигаличскій (493).

Витебская губ.: 19) Велижскій (105). 20) Двинскій (236)—**завѣдующіе опытными полями.** 21) Люцинскій (341)—**изъ народныхъ учителей.**

Владимірская губ.: 22) Губернскій (2)—**изъ крестьянъ, обученныхъ агрономами.** 23) Владимірскій У. (65)—**изъ крестьянъ.** 24) Гороховецкій (81)—**агрономы.** 25) Меленковскій (103)—**инструкторская организація съ мѣстными хозяевами во главѣ.** 26) Переяславскій (119) — **изъ крестьянъ.** 27) Покровскій (146)— **изъ крестьянъ, обученныхъ агрономами.**

Вологодская губ.: 28) Вельскій (64)—**агрономы.** 29) Грязовецкій (159)—**съ расширеніемъ программъ дѣятельности.** 30) Кадниковскій (184). 31) Никольскій (196). 32) Сольвычегодскій (199).

Волынская губ.: 33) Губернскій (4, 21). 34) Кременецкій (134)—**инспекторы сельскаго хозяйства по закону 1902 года.** 35) Острожскій (182)—**разъѣздные.**

Воронежская губ.: 36) Валуйскій (85). 37) Задонскій (110). 38) Острогожскій (145, 149). 39) Нижнедѣвицкій (120)—**для руководства опытными станціями и полями.**

Вятская губ.: 40) Губернскій (11).

Гродненская губ.: 41) Волковысскій (388). 42) Гродненскій У. (412) — **изъ лицъ мѣстнаго происхожденія.** 43) Слонимскій (511)—**агрокомы.**

Екатеринославская губ.: 44) Александровскій (72). 45) Бахмутскій (92)—**для завѣдыванія станціями и полями.** 46) Славяносербскій (249)—**изъ мѣстныхъ жителей.**

Калужская губ.: 47) Губернскій (12) — **по одному на уѣздъ.** 48) Жиздринскій (38)—**при образцовомъ хозяйствѣ.** 49) Калужскій У. (74). 50) Перемышльскій (282)—**въ помѣщичьихъ хозяйствахъ.**

Кіевская губ.: 51) Бердичевскій (322) — **разъѣздные.** 52) Звенигородскій (390)— **агрономы.** 53) Каневскій (464)—**то же.** 54) Кіевскій У. (751). 55) Уманскій (1024).

Ковенская губ.: 56) Вилькомірскій (34). 57) Ковенскій У. (48) — **съ предоставленіемъ правъ государственной службы.** 58) Поневѣжскій (108) — **агрономы.** 59) Россіенскій (133)—**съ предоставленіемъ правъ государственной службы.** 60) Тельшевскій (154)— **подъ руководствомъ и наблюденіемъ сельскохозяйственныхъ обществъ.**

Костромская губ.: 61) Галичскій (324). 61) Кинешемскій (369) — **какъ органовъ земства.** 63) Костромской У. (417). 64) Макарьевскій (476). 65) Нерехтскій (483).

Курляндская губ.: 66) Баусскій (28)—**при опытной фермѣ.** 67) Илукстскій (57). 68) Фридрихштадтскій (69).

Курская губ.: 69) Путивльскій (554). 70) Фатежскій (781).

Лифляндская губ.: 71) Губернскій (1). 72) Валкскій (155)—**разъѣздные.** 73) Венденскій (169)—**то же.** 74) Вольмарскій (179). 75) Рижскій (201)—**разъѣздные.** 76) Эзельскій (209)—**агрономы.**

Минская губ.: 77) Бобруйскій (116) — **изъ народныхъ учителей.** 78) Минскій У. (183, 208). 79) Мозырскій (231).

Могилевская губ.: 80) Горецкій (75)—**агрономы.** 81) Могилевскій У. (91, 94)—**изъ народныхъ учителей.** 82) Рогачевскій (128)—**не менѣе одного на уѣздъ.**

Московская губ.: 83) Дмитровскій (237). 84) Московскій У. (431). 85) Подольскій (476)—**отъ Министерства Земледѣлія.**

Нижегородская губ.: 86) Губернскій (16) — **съ совѣщательнымъ характеромъ.** 87) Арзамасскій (84). 88) Васильскій (246) — **консультанты.** 89) Макарьевскій (405). 90) Сергачскій (557).

Новгородская губ.: 91) Губернскій (44). 92) Бѣлозерскій (202). 93) Новгородскій У. (229). 94) **Тихвинскій** (421).

Олонецкая губ.: 95) Повѣнецкій (125, 275).

Орловская губ.: 96) Губернскій (19). 97) Болховскій (281). 98) Брянскій (305). 99) Кромскій (543). 100) Орловскій У. (693) – **желательно, но неосуществимо.**

Пензенская губ.: 101) Городищенскій (71). 102) Чембарскій (164, 165).

Пермская губ.: 103) Губернскій (29). 104) Красноуфимскій (250). 105) Осинскій (384). 106) Соликамскій (459)—**по одному на земскій участокъ.**

Подольская губ.: 107) Брацлавскій (174) — **разъѣздныхъ.** 108) Винницкій (237). 109) Гайсинскій (456). 110) Могилевскій (866)—**разъѣздные, съ высшимъ образованіемъ.** 111) Проскуровскій (961)—**агрономы.**

Полтавская губ.: 112) Губернскій (17)—**при мѣстныхъ общественныхъ учрежденіяхъ.** 113) Гадячскій (179). 114) Лубенскій (634) — **инспекторы сельскаго хозяйства.** 115) Прилукскій (758).

Псковская губ.: 116) Губернскій (5). 117) Холмскій (334).

Рязанская губ.: 118) Губернскій (20)—**агрономы.** 119) Ряжскій (377)—**при опытныхъ станціяхъ.** 120) Сапожковскій (575). 121) Спасскій (650).

Саратовская губ.: 122) Губернскій (43)—**изъ крестьянъ и спеціалистовъ.** 123) Вольскій (441)—**агрономы.**

Самарская губ.: 124) Губернскій (6). 125) Ставропольскій (618)—**для завѣдыванія опытными полями и чтенія лекцій.**

Смоленская губ.: 126) Вяземскій (77). 127) Гжатскій (79) — **не менѣе одного на уѣздъ.** 78) Ельнинскій (169) — **лекторы.** 129) Порѣчскій (198). 130) Юхновскій (294)—**съ правомъ свободнаго общенія съ населеніемъ.**

С.-Петербургская губ.: 131) Губернскій (24). 132) Лужскій (43). 133) Петергофскій (60). 134) С.-Петербургскій (65)—**разъѣздные.**

Таврическая губ.: 135) Губернскій (6)—**агрономы.** 136) Мелитопольскій (105).

Тверская губ.: 137) Осташковскій (355).

Тульская губ.: 138) Губернскій (2). 139) Бѣлевскій (122)—**агрономы.** 140) Веневскій (138). 141) Одоевскій (453)—**безъ участія земства, по одному на 10 церковно-приходскихъ школъ.**

Уфимская губ.: 142) Бирскій (54)—**и помощники,** (58)—**10 агрономовъ на уѣздъ.** 143) Стерлитамакскій (295).

Харьковская губ.: 144) Ахтырскій (169) — **для чтеній.** 145) Сумскій (347) — **лекторы.** 146) Харьковскій У. (419)—**странствующіе учителя.**

Херсонская губ.: 147) Одесскій (247)—**изъ мѣстныхъ спеціалистовъ.** 148) Тираспольскій (346).

Черниговская губ.: 149) Губернскій (6). 150) Борзенскій (118). 151) Городнянскій (177)—**агрономы.** 152) Кролевецкій (264). 153) Новозыбковскій (308). 154) Нѣжинскій (332). 155) Сосницкій (382). 156) Стародубскій (420).

Эстляндская губ.: 157) Губернскій (70).

Ярославская губ.: 158) Губернскій (2). 159) Мологскій (102). 160) Романово-Борисоглѣбскій (195). 161) Рыбинскій (209).

34. Учрежденіе инструкторовъ-спеціалистовъ по отдѣльнымъ отраслямъ сельскохозяйственной промышленности.

А. Вообще.

Астраханская губ.: 1) Губернскій (2).

Виленская губ.: 2) Губернскій (4)—**при сельскохозяйственныхъ школахъ.** 3) Ошмянскій (136). 4) Лидскій (117)—**при опытныхъ фермахъ.**

Витебская губ.: 5) Невельскій (366). 6) Ржицкій (494).

Владимірская губ.: 7) Ковровскій (98)—**изъ крестьянъ.** 8) Муромскій (116) – **могущихъ читать лекціи.**

Волынская губ.: 9) Дубенскій (65). 10) Житомірскій (85). 11) Острожскій (182)—**для преподаванія въ сельскохозяйственной школѣ.**

Вятская губ.: 12) Вятскій У. (152, 181).

Гродненская губ.: 13) Бѣлостоко-Сокольскій (281). 14) Пружанскій (501). 15) Сломимскій (511).

Екатеринославская губ.: 16) Бахмутскій (91). 17) Маріупольскій (148).

Кіевская губ.: 18) Губернскій (3). 19) Каневскій (473). 20) Чигиринскій (1123).

Костромская губ.: 21) Ветлужскій (264).

Курляндская губ.: 22) Виндавскій (33). 23) Туккумскій (66).

Курская губ.: 24) Грайворонскій (135). 25) Дмитріевскій (164). 26) Новооскольскій (438)—**на средства Министерства Земледѣлія.** 27) Суджанскій (748) — **земскіе и правительственные.** 28) Фатежскій (787). 29) Щигровскій (866).

Лифляндская губ.: 30) Юрьевскій (225)—**съ субсидіей Правительства.**

Минская губ.: 31) Губернскій (2)—**со среднимъ образованіемъ.** 32) Новогрудскій (264). 33) Рѣчицкій (385).

Могилевская губ.: 34) Губернскій (8). 35) Горецкій (75). 36) Оршанскій (111).

Московская губ.: 37) Губернскій (4, 13). 38) Клинскій (368).

Новгородская губ.: 39) Старорусскій (276).

Подольская губ.: 40) Губернскій (12). 41) Могилевскій (862).

Полтавская губ.: 42) Губернскій (17). 43) Золотоношскій (205)—**бюро при каждой земской управѣ.** 44) Константиноградскій (298). 45) Лохвицкій (627) — **при мѣстныхъ общественныхъ учрежденіяхъ и при сельскохозяйственныхъ школахъ.** 46) Миргородскій (700). 47) Полтавскій У. (735). 48) Ромепскій (774).

Псковская губ.: 49) Губернскій (6). 50) Новоржевскій (116). 51) Торопецкій (326).

Самарская губ.: 52) Бугульминскій (170). 53) Бугурусланскій (223, 276).

Саратовская губ.: 54) Вольскій (441).

Симбирская губ.: 55) Губернскій (39).

С.-Петербургская губ.: 56) Губернскій (7).

Смоленская губ.: 57) Губернскій (101). 58) Дорогобужскій (241). 59) Рославльскій (259).

Таврическая губ.: 60) Феодосійскій (262).

Тульская губ.: 61) Тульскій У. (461).

Эстляндская губ.: 62) Ревельскій (178).

Б. По пчеловодству.

Витебская губ.: 63) Велижскій (107).

Владимірская губ.: 64) Владимірскій У. (74).

Вологодская губ.: 65) Вологодскій У. (147).

Вятская губ.: 66) Орловскій (534).

Казанская губ.: 67) Спасскій (123).

Калужская губ.: 68) Тарусскій (298).

Кіевская губ.: 69) Губернскій (27).

Ковенская губ.: 70) Тельшевскій (155).

Курляндская губ.: 71) Тальсенскій (61).

Лифляндская губ.: 72) Юрьевскій (230).

Нижегородская губ.: 73) Горбатовскій (93). 74) Макарьевскій (405).

Новгородская губ.: 75) Губернскій (66).

Минская губ.: 76) Рѣчицкій (390).

Московская губ.: 77) Богородскій (142).

Оренбургская губ.: 78) Губернскій (14).

Орловская губ.: 79) Мценскій (670).

Пермская губ.: 80) Кунгурскій (365, 369)—**снабженныхъ библіотеками по пчеловодству и всѣми пчеловодными журналами.** 81) Осинскій (389). 82) Шадринскій (502).

Подольская губ.: 83) Ямпольскій (1089)—**губернскій и разъѣздные.**

Полтавская губ.: 84) Губернскій (59).

Смоленская губ.: 85) Ельнинскій (165)—**круговые лекторы.**

Таврическая губ.: 86) Губернскій (6).

Харьковская губ.: 87) Губернскій (42).

Эстляндская губ.: 88) Губернскій (70)—**губернскій.**

Ярославская губ.: 89) Даниловскій (77). 90) Любимскій (87). 91) Романово-Борисоглѣбскій (198).

В. По садоводству и огородничеству.

Курляндская губ.: 92) Иллукстскій (58).

Нижегородская губ.: 93) Макарьевскій (402).

Полтавская губ.: 94) Лубенскій (644).
Рязанская губ.: 95) Спасскій (656).
Симбирская губ.: 96) Алатырскій (180).

Г. По садоводству.

Бессарабская губ.: 97) Бендерскій (179).
Виленская губ.: 98) Губернскій (13). 99) Вилейскій (71).
Витебская губ.: 100) Рѣжицкій (494) — **при школахъ сельскаго хозяйства (объѣздные).**
Казанская губ.: 101) Спасскій (123).
Калужская губ.: 102) Тарусскій (298).
Кіевская губ.: 103) Губернскій (26). 104) Липовецкій (848). 105) Уманскій (1067).
Курляндская губ.: 106) Иллукстскій (58). 107) Тальсенскій (61).
Курская губ.: 108) Рыльскій (562).
Лифляндская губ.: 109) Юрьевскій (230).
Могилевская губ.: 110) Сѣнненскій (135).
Московская губ.: 111) Богородскій (142).
Нижегородская губ.: 112) Губернскій (32). 113) Горбатовскій (93). 114) Макарьевскій (405).
Новгородская губ.: 115) Губернскій (66).
Орловская губ.: 116) Карачевскій (533). 117) Малоархангельскій (608). 118) Мценскій (670).
Полтавская губ.: 119) Гадячскій (182). 120) Прилукскій (763).
Рязанская губ.: 121) Губернскій (20). 122) Михайловскій (229).
Смоленская губ.: 123) Ельнинскій (165)—**лекторы**.
Таврическая губ.: 124) Симферопольскій (196). 125) Ялтинскій (239).
Тамбовская губ.: 126) Елатомскій (167).
Тульская губ.: 127) Бѣлевскій (122).
Харьковская губ.: 128) Губернскій (42).

Д. По огородничеству.

Астраханская губ.: 129) Астраханскій У. (84).
Вятская губ.: 130) Губернскій (20).
Калужская губ.: 131) Тарусскій (298).
Лифляндская губ.: 132) Юрьевскій (230).
Московская губ.: 133) Богородскій (142).
Новгородская губ.: 134) Губернскій (66).
Нижегородская губ.: 135) Макарьевскій (405).
Орловская губ.: 136) Мценскій (670).
Пермская губ.: 137) Верхотурскій (172).
Смоленская губ.: 138) Ельнинскій (165, 167)—**лекторы**.
Тамбовская губ.: 139) Елатомскій (171)—**для крестьянъ**.
Харьковская губ.: 140) Губернскій (42).
Ярославская губ.: 141) Даниловскій (77).

Е. По виноградарству.

Бессарабская губ.: 142) Бендерскій (173). 143) Кишиневскій (284).
Таврическая губ.: 144) Губернскій (10). 145) Симферопольскій (197).

Ж. По скотоводству.

Гродненская губ.: 146) Губернскій (122). 147) Гродненскій У. (444). 148) Кобринскій (471).
Ковенская губ.: 149) Тельшевскій (155)—**свиноводство**.
Курляндская губ.: 150) Виндавскій (36). 151) Тальсенскій (61).
Курская губ.: 152) Губернскій (20).
Лифляндская губ.: 153) Эзельскій (209). 154) Юрьевскій (225).
Могилевская губ.: 155) Горецкій (75).
Новгородская губ.: 156) Губернскій (66).
Оренбургская губ.: 157) Губернскій (12).

Подольская губ.: 158) Гайсинскій (503).
Полтавская губ.: 159) Лубенскій (639).
Самарская губ.: 160) Новоузенскій (381).

З. По птицеводству.

Ковенская губ.: 161) Тельшевскій (155).
Могилевская губ.: 162) Сѣнненскій (135).
Ярославская губ.: 163) Даниловскій (77)—**по ветеринаріи**.

И. По молочному дѣлу.

Архангельская губ.: 164) Губернскій (43). 165) Архангельскій У. (147).
Виленская губ.: 167) Ошмянскій (160).
Владимірская губ.: 168) Владимірскій У. (73). 169) Ковровскій (98). 170) Переяславскій (121). 171) Покровскій (146).
Вологодская губ.: 172) Грязовецкій (162).
Волынская губ.: 173) Губернскій (22).
Витская губ.: 174) Слободской (655).
Гродненская губ.: 175) Губернскій (33). 176) Кобринскій (471).
Казанская губ.: 177) Чебоксаро-Козмодемьянскій (149).
Кіевская губ.: 178) Губернскій (24).
Ковенская губ.: 179) Ковенскій У. (48).
Костромская губ.: 180) Ветлужскій (264).
Курляндская губ.: 181) Иллукстскій (58).
Лифляндская губ.: 182) Губернскій (51). 183) Венденскій (173). 184) Вольмарскій (182). 185) Юрьевскій (225).
Могилевская губ.: 186) Сѣнненскій (135).
Новгородская губ.: 187) Бѣлозерскій (202).
Орловская губ.: 188) Дмитровскій (308)—**отъ Министерства Земледѣлія**.
Полтавская губ.: 189) Золотоношскій (207).
Самарская губ.: 190) Бугурусланскій (285). 191) Новоузенскій (377).
Симбирская губ.: 192) Алатырскій (180).
Таврическая губ.: 193) Евпаторійскій (65).
Тамбовская губ.: 194) Елатомскій (167). 195) Шацкій (435).
Тульская губ.: 196) Бѣлевскій (122).
Уфимская губ.: 197) Белебеевскій (36).
Ярославская губ.: 198) Даниловскій (77). 199) Любимскій (87).

І. По сельскохозяйственной техникѣ.

Астраханская губ.: 200) Красноярскій (169, 174).
Нижегородская губ.: 201) Губернскій (32). 202) Васильскій (249).
Псковская губ.: 203) Великолуцкій (95).
Рязанская губ.: 204) Губернскій (20).
Самарская губ.: 205) Губернскій (13)—**при Управленіи Государственными Имуществами**.
Черниговская губ.: 206) Черниговскій У. (436).

К. По меліораціямъ.

Минская губ.: 207) Минскій У. (183).
Московская губ.: 208) Верейскій (146).
Уфимская губ.: 209) Белебеевскій (34).

Л. По луговодству.

Курляндская губ.: 210) Виндавскій (36).
Орловская губ.: 211) Трубчевскій (751).

М. Лѣсные.

Владимірская губ.: 212) Судогодскій (152).
Калужская губ.: 213) Козельскій (85).
Кіевская губ.: 214) Вердичевскій (323). 215) Каневскій (465).

Минская губ.: 216) Рѣчицкій (386).
Рязанская губ.: 217) Губернскій (20)—**по обсадкѣ овраговъ**.
Тульская губ.: 218) Ефремовскій (314).

Н. По льноводству.

Вологодская губ.: 219) Вологодскій У. (147).
Вятская губ.: 220) Слободской (655).
Новгородская губ.: 221) Бѣлозерскій (202).
Ярославская губ.: 222) Даниловскій (77). 223) Любимскій (87).

О. По хмелеводству.

Кіевская губ.: 224) Кіевскій У. (802).

П. По торфяному дѣлу.

Гродненская губ.: 225) Губернскій (33). 226) Кобринскій (471).

Р. По гидравликѣ.

Кіевская губ.: 227) Бердичевскій (322).

С. По устройству огнеупорныхъ построекъ.

Виленская губ.: 228) Лидскій (119)—**при фермахъ**.
Кіевская губ.: 229) Губернскій (5).
Оренбургская губ.: 230) Губернскій (23).
Рязанская губ.: 231) Губернскій (30).
Ярославская губ.: 232) Губернскій (7).

Т. По глинобитному дѣлу.

Нижегородская губ.: 233) Княгининскій (383).

У. По выдѣлкѣ черепицъ.

Харьковская губ.: 234) Сумскій (352).

Ф. По соленію мяса и рыбы.

Архангельская губ.: 235) Губернскій (82).

Х. По винокуренію.

Курляндская губ.: 236) Тальсенскій (61).

Ц. По энтомологіи.

С.-Петербургская губ.: 237) Царскосельскій (70).

Ч. По кустарному дѣлу.

Архангельская губ.: 238) Губернскій (70)—**по бондарному дѣлу**, (82) — **по улучшенію замши**.
Виленская губ.: 239) Губернскій (17).
Витебская губ.: 240) Губернскій (86).
Вологодская губ.: 241) Тотемскій (258).
Волынская губ.: 242) Луцкій (159) — **разъѣздные**. 243) Староконстантиновскій (230)—**странствующіе**.
Воронежская губ.: 244) Богучарскій (69)—**по выдѣлкѣ овчины**. 245) Валуйскій (92).
Казанская губ.: 246) Чистопольскій (190).
Калужская губ.: 247) Губернскій (18). 248) Калужскій У. (75).
Кіевская губ.: 249) Бердичевскій (333). 250) Каневскій (474)—**по выдѣлкѣ холста**. 251) Радомысльскій (917)—**разъѣздные**. 252) Таращанскій (1028).
Костромская губ.: 253) Варнавинскій (208).
Курская губ.: 254) Льговскій (424). 255) Путивльскій (544). 256) Фатежскій (793).
Минская губ.: 257) Губернскій (8). 258) Бобруйскій (121). 259) Минскій У. (209). 260) Пинскій (369).

Московская губ.: 261) Коломенскій (419)—**техники**.
Нижегородская губ.: 262) Губернскій (32). 263) Васильскій (249)—**техники**.
Олонецкая губ.: 264) Каргопольскій (137, 197). 265) Лодейнопольскій (215).
Орловская губ.: 266) Малоархангельскій (608).
Пензенская губ.: 267) Губернскій (64). 268) Керенскій (86). 269) Саранскій (148).
Пермская губ.: 270) Екатеринбургскій (178)—**техники**. 271) Чердынскій (491)—**разъѣздные**.
Полтавская губ.: 272) Лохвицкій (613)—**разъѣздные**.
Подольская губ.: 273) Гайсинскій (441) — **изъ народныхъ учителей; по выдѣлкѣ плетенокъ**.
Рязанская губ.: 274) Губернскій (18). 275) Сапожковскій (580).
Самарская губ.: 276) Губернскій (152). 277) Новоузенскій (383). 278) Самарскій У. (449).
Саратовская губ.: 279) Камышинскій (459). 280) Кузнецкій (493).
Симбирская губ.: 281) Губернскій (49). 282) Алатырскій (180) — **по кожевенному производству**.
Смоленская губ.: 283) Гжатскій (94). 284) Дорогобужскій (129).
С.-Петербургская губ.: 285) Лужскій (44).
Тамбовская губ.: 286) Лебединскій (283).
Черниговская губ.: 287) Стародубскій (423).

35. Подготовка инструкторовъ и разъѣздныхъ лекторовъ.

Владимірская губ.: 1) Переяславскій (119) — **подъ руководствомъ агронома**. 2) Судогодскій (152)—**подъ руководствомъ лѣсничихъ**.
Вятская губ.: 3) Губернскій (28)—**ремесленно-хозяйственныя школы по кустарному дѣлу**.
Костромская губ.: 4) Кологривскій (378). 5) Макарьевскій (476) — **въ сельскохозяйственной школѣ**.
Курская губ.: 6) Льговскій (424).
Московская губ.: 7) Губернскій (15)—**особыя школы**. 8) Звенигородскій (287).
Новгородская губ.: 9) Новгородскій У. (233) — **институтъ для подготовки странствующихъ учителей**.
Псковская губ.: 10) Псковскій У. (275).
Саратовская губ.: 11) Губернскій (43)—**кратковременные курсы**.
Смоленская губ.: 12) Губернскій (132) — **техническія и художественныя школы по кустарному дѣлу**.
Тульская губ.: 13) Новосильскій (373)—**курсы при сельскохозяйственныхъ учебныхъ заведеніяхъ**.

Глава IV.

Отношеніе къ дѣлу народнаго просвѣщенія общественныхъ учрежденій и частныхъ лицъ [80].

Какъ уже выше было указано, главнымъ средствомъ для содѣйствія сельскохозяйственной промышленности мѣстные Комитеты признаютъ просвѣщеніе народа, считая, что безъ надлежащей первоначальной подготовки производителя сельскохозяйственныхъ продуктовъ нельзя разсчитывать ни на какія другія, вспомогательныя для улучшенія самого производства, мѣры. Между тѣмъ до настоящаго времени громадное значеніе народнаго образованія съ общегосударственной точки зрѣнія какъ бы еще не сознано въ достаточной степени.

Само наше законодательство вовсе не признаетъ просвѣщенія необходимымъ институтомъ народной жизни, какими являются, напр., судъ, администрація, полиція, земство и пр. Министерство Народнаго Просвѣщенія, согласно ст. 3424 Св. Зак. т. XI ч. I, «только оказываетъ помощь, не выходя изъ размѣра общей, ассигнуемой въ его распоряженіе, суммы, тѣмъ сельскимъ, волостнымъ, городскимъ и земскимъ общественнымъ управленіямъ, а равно частнымъ лицамъ и обществамъ, кои будутъ ходатайствовать объ открытіи школъ и сдѣлаютъ при этомъ для школы въ той или другой формѣ извѣстное матеріальное пожертвованіе». Такимъ образомъ иниціатива просвѣщенія у насъ исходитъ и должна, по закону, исходить не отъ Правительства, а отъ мѣстныхъ учрежденій и лицъ, непосредственно заинтересованныхъ въ обученіи подрастающаго поколѣнія. Вслѣдствіе такой постановки вопроса, изъ общей суммы, расходуемой въ Россіи на народное образованіе, только 18% отпускаются различными казенными управленіями, вмѣстѣ взятыми, и притомъ преимущественно не на устройство и содержаніе школъ, а на инспекцію и управленіе, остальные же 82% ассигнуются общественными учрежденіями и частными лицами (Новгородская, 147). Вообще Правительство на культурныя нужды мѣстнаго населенія при государственномъ доходѣ по 15 руб. съ

человѣка расходуетъ весьма незначительныя средства; на народное образованіе оно тратитъ всего ½% своего бюджета, т. е. 7 коп. на человѣка, а Департаментъ Земледѣлія, завѣдующій нуждами нашего сельскаго хозяйства, располагаетъ лишь ¼% всего государственнаго бюджета, т. е. 3½ коп. на человѣка, считая въ томъ числѣ немного менѣе 1 коп. собственно на нужды сельскохозяйственнаго образованія (Вятская, 466). Независимо отъ незначительности затрачиваемыхъ на просвѣтительную дѣятельность средствъ, эта дѣятельность страдаетъ у насъ, какъ указываютъ многіе мѣстные Комитеты, отсутствіемъ системы и опредѣленнаго плана, такъ какъ школы возникаютъ исключительно по случайнымъ причинамъ, въ зависимости отъ того, найдется ли на мѣстѣ частный благотворитель или энергичный ходатай передъ правительственными органами, составится ли въ земствѣ или думѣ сочувствующее народному просвѣщенію большинство.

Самый терминъ народное образованіе понимается у насъ далеко не всегда, какъ всестороннее развитіе души, ума и тѣла, съ цѣлью поднять благосостояніе народа, а то—какъ простое обученіе грамотѣ, то—какъ религіозное воспитаніе и т. п. Правительство, повидимому, озабочен оглавнымъ образомъ укрѣпленіемъ въ народѣ духовно-нравственныхъначалъ, чѣмъ объясняется его преимущественная помощь церковнымъ школамъ, но школы эти, какъ было уже выше сказано, врядъ ли, въ своемъ воспитательномъ направленіи имѣютъ какое-либо существенное отличіе отъ всякихъ иныхъ начальныхъ училищъ. Земства поставили своей преимущественной задачей распространеніе грамотности и кое-гдѣ — въ связи съ элементарнымъ ремесленнымъ или сельскохозяйственнымъ образованіемъ; между тѣмъ грамотность, даваемая начальною школою, оказывается далеко непрочною, а пріобщеніе къ ней профессіональныхъ знаній во многихъ случаяхъ признается малопригоднымъ и вредящимъ общему развитію учениковъ. Наконецъ, частныя лица чаще всего посвящаютъ свой трудъ распространенію книгъ и развитію взрослаго населенія путемъ устройства воскресныхъ школъ, народныхъ чтеній и т. п., но всѣ такія попытки страдаютъ разрозненностью, отсутствіемъ опредѣленной цѣли и обычно не успѣваютъ принести замѣтныхъ результатовъ, въ виду недовѣрія къ нимъ и стѣсненій со стороны органовъ администраціи. Очевидно, что безъ составленія для дѣла просвѣщенія яснаго и прочнаго идеала, опредѣленной цѣли, къ которой слѣдуетъ стремиться, извѣстнаго общаго плана, которымъ руководствовались бы всѣ отдѣльные дѣятели по народному образованію, послѣднее не можетъ итти успѣшно. Необходимо прежде всего, чтобы Правительство признало дѣйствительное значеніе народнаго образованія, его необходимость для государства и

его неизбѣжность. Затѣмъ необходимо признать, что такое сложное дѣло, какъ просвѣщеніе народа. Правительство не можетъ вести на мѣстахъ само, черезъ посредство лишь своихъ чиновъ, а требуется общая массовая, мѣстная работа. Въ дѣлѣ просвѣщенія существуютъ такія многообразныя потребности, отдѣльные вопросы и явленія такъ быстро возникаютъ, что все это уловить, обнять, формулировать и удовлетворить могутъ только мѣстные люди, знакомые съ мѣстными условіями и притомъ признающіе мѣстные нужды и интересы своими близкими, кровными интересами. Подъемъ духовный, а затѣмъ и матеріальный можетъ совершиться только усиліями и помощью самаго населенія или, по крайней мѣрѣ, лучшей части его. Этого подъема нельзя достичь приказами и распоряженіями извнѣ. Нельзя не обратить вниманія, что мѣстныя нужды вообще извѣстны только кореннымъ мѣстнымъ людямъ, отзывы же мѣстныхъ органовъ Правительства очень часто являются только эхомъ того, что они слышатъ въ центральныхъ учрежденіяхъ, и потому послѣднія не всегда могутъ быть увѣрены въ правильности ходатайствъ и отвѣтовъ этихъ органовъ. Въ виду всего сказаннаго дѣятельность мѣстныхъ общественныхъ учрежденій: земствъ, городскихъ думъ и пр. должна получить въ дѣлѣ начальнаго обученія первенствующее значеніе, конечно, подъ высшимъ руководительствомъ и надзоромъ Правительства. Необходимо также возможно полнѣе удовлетворить потребность государства въ среднемъ и высшемъ образованіи вообще, а въ частности въ техническомъ и сельскохозяйственномъ. Это уже — дѣло всецѣло Правительства, и потому, можетъ быть, слѣдовало бы освободить мѣстныя общественныя учрежденія отъ обязанности субсидировать среднія и высшія школы, обративъ затрачиваемыя нынѣ ими на этотъ предметъ средства на развитіе ихъ дѣятельности по начальному обученію народа. Эта дѣятельность мѣстныхъ общественныхъ учрежденій нынѣ затрудняется, однако, недостаточно попечительнымъ отношеніемъ къ нимъ правительственныхъ органовъ, съ одной стороны, а съ другой — недостаткомъ у нихъ средствъ. Въ виду доказанной плодотворной многолѣтней дѣятельности земствъ на пользу народнаго образованія и улучшенія сельскаго хозяйства, общественныя учрежденія, казалось бы, имѣютъ право разсчитывать на поддержку Правительства вообще и моральную — во всякомъ случаѣ. Въ виду недостатка средствъ Правительству необходимо притти на помощь мѣстнымъ общественнымъ учрежденіямъ или путемъ ассигнованія въ ихъ распоряженіе потребныхъ средствъ, или путемъ предоставленія имъ новыхъ источниковъ дохода. Нѣкоторые участники мѣстныхъ Комитетовъ дѣлаютъ попытки опредѣленія источниковъ, изъ которыхъ могутъ черпаться нужныя на народное образованіе средства. Такъ,

для увеличенія средствъ государственнаго казначейства рекомендуются введеніе общаго подоходнаго налога, заключеніе спеціальныхъ государственныхъ займовъ, какъ бы на чрезвычайную потребность, и т. п. Нѣкоторые мѣстные Комитеты въ цѣляхъ увеличенія средствъ земствъ высказываются за отмѣну закона о предѣльности земскаго обложенія, по крайней мѣрѣ, по отношенію расходовъ на просвѣтительныя и агрономическія мѣропріятія. Въ средѣ многихъ Комитетовъ указывается желательность предоставленія земствамъ на просвѣтительныя цѣли или новыхъ источниковъ обложенія, какъ, напр., промышленныхъ предпріятій по ихъ доходности, или части средствъ, выручаемыхъ казною отъ винной монополіи; высказываютъ, равнымъ образомъ, пожеланія о возвратѣ отдѣльнымъ мѣстностямъ тѣхъ доходовъ, которые онѣ съ введеніемъ названной монополіи перестали получать за разрѣшеніе торговли виномъ, объ обложеніи каждаго проданнаго ведра вина особымъ сборомъ въ тѣхъ или иныхъ размѣрахъ и т. п. Въ цѣляхъ облегченія Правительству его задачи по обезпеченію общедоступности начальнаго обученія и по развитію какъ общаго средняго, такъ и спеціальнаго образованія, Комитетами проектируется рядъ мѣръ для содѣйствія возникновенію частныхъ учебныхъ заведеній,— мѣръ, въ общемъ сводящихся къ устраненію различныхъ существующихъ нынѣ препятствій. Особенное значеніе матеріальной помощи Правительства мѣстные Комитеты придаютъ въ отношеніи развитія опытнаго сельскохозяйственнаго дѣла, какъ весьма дорого стоящаго, такъ и въ отношеніи вообще распространенія сельскохозяйственныхъ знаній и умѣнья. Какъ и въ дѣлѣ народнаго просвѣщенія, въ дѣлѣ агрономической помощи населенію, по мнѣнію Комитетовъ, Правительству должны принадлежать контроль и общее направленіе дѣла; вмѣстѣ съ тѣмъ казна должна давать потребныя изслѣдованія, наиболѣе важныя опытныя учрежденія, агрономовъ, инструкторовъ, въ случаѣ надобности, и, наконецъ, дополнительныя средства на правильную организацію агрономической помощи. Что же касается детальной разработки агрономическихъ мѣропріятій, примѣнительно къ мѣстнымъ условіямъ, то она, по мнѣнію Комитетовъ, должна быть возложена на мѣстныхъ людей, самодѣятельность и иниціатива которыхъ должны быть всячески поощряемы. Въ заключеніе разсмотрѣнія вопроса о различныхъ просвѣтительныхъ мѣропріятіяхъ почти всѣ мѣстные Комитеты приходятъ къ одному общему выводу, что всѣ эти мѣропріятія могутъ успѣшно достичь своей цѣли только при взаимномъ участіи въ проведеніи ихъ Правительства, общественныхъ учрежденій и частныхъ лицъ. Въ случаѣ же и дальнѣйшей разрозненности ихъ дѣйствій народное просвѣщеніе долгое время осуждено будетъ на медленное и

неправильное развитіе, попрежнему будетъ навлекать на себя упреки въ отвлеченіи въ города изъ деревни болѣе образованныхъ, способныхъ, умѣлыхъ дѣятелей и будетъ тормозиться темнотою и косностью самого народа. Сознаніе необходимости образованія сдѣлало за послѣдніе годы среди народа большой шагъ впередъ, благодаря особенно просвѣтительной дѣятельности земствъ, но оно все-таки успѣло далеко не всюду проникнуть или окрѣпнуть тамъ, гдѣ появилось. Разсчитывать на самодѣятельность народа особенно нельзя, такъ какъ непониманіе въ массѣ народа пользы образованія ставитъ и теперь часто препятствія всякимъ начинаніямъ Правительства, земства и частныхъ лицъ. Проникновеніе же въ народную массу идеи о необходимости просвѣщенія будетъ обезпечено, очевидно, только тогда, когда Правительство приметъ мѣры къ ея дѣйствительно широкому распространенію. Только тогда, когда просвѣщеніе народа будетъ поставлено на прочную почву, и можно будетъ надѣяться, что всякія иныя Правительственныя мѣропріятія по подъему сельскохозяйственной промышленности встрѣтятъ на мѣстѣ необходимую для ихъ успѣшнаго воздѣйствія самодѣятельность населенія и принесутъ пользу въ полной мѣрѣ.

Заключенія Комитетовъ.

На основаніи всего вышеизложеннаго мѣстные Комитеты, сверхъ пожеланій, указанныхъ въ предыдущихъ главахъ этого свода, приходятъ къ слѣдующимъ заключеніямъ.

1. Необходима совмѣстная работа Правительства, общественныхъ учрежденій и частныхъ лицъ въ дѣлѣ народнаго просвѣщенія.

Московская губ.: 1) Коломенскій (415).
Новгородская губ.: 2) Губернскій (7).
Полтавская губ.: 3) Миргородскій (665, 698).
Тамбовская губ.: 4) Лебедянскій (282).

2. Желательно расширеніе сферы вліянія на народное образованіе общественныхъ учрежденій.

Вятская губ.: 1) Глазовскій (261).
Московская губ.: 2) Волоколамскій (177). 3) Дмитровскій (237).
Нижегородская губ.: 4) Нижегородскій У. (453, 463). 5) Семеновскій (553).
Новгородская губ.: 6) Тихвинскій (420).
Полтавская губ.: 7) Лохвицкій (562). 8) Полтавскій У. (730, 732).
Псковская губ.: 9) Псковскій У. (274)—**совмѣстно съ Правительствомъ.**
Самарская губ.: 10) Бузулукскій (326). 11) Самарскій У. (434).
Симбирская губ.: 12) Ардатовскій (199).
Таврическая губ.: 13) Симферопольскій (184).
Херсонская губ.: 14) Тираспольскій (354).

Полтавская губ.: 15) Кременчугскій (326). } **въ выборѣ учителей и законоучителей.**
Черниговская губ.: 16) Стародубскій (423). }
Вятская губ.: 17) Сарапульскій (578). } **въ переработкѣ программъ народныхъ школъ.**
Костромская губ.: 18) Губернскій (160). }
Полтавская губ.: 19) Зѣньковскій (198). 20) Кременчугскій (326). }
Таврическая губ.: 21) Евпаторійскій (62). }
Харьковская губ.: 22) Сумскій (347). }
Херсонская губ.: 23) Тираспольскій (354). }
Псковская губ.: 24) Псковскій У. (274). } **въ завѣдываніи школами.**
Рязанская губ.: 25) Губернскій (20). }
Самарская губ.: 26) Бузулукскій (326). 27) Самарскій У. (434). }
Смоленская губ.: 28) Смоленскій У. (28). }
Харьковская губ.: 29) Харьковскій У. (429)—**свои инспекторы.**

3. Желательно участіе попечительствъ о народной трезвости, земства, сельскохозяйственныхъ обществъ и частныхъ лицъ въ дѣлѣ внѣшкольнаго образованія.

Вологодская губ.: 1) Вельскій (63).
Вятская губ.: 2) Малмыжскій (334). 3) Сарапульскій (576).
Калужская губ.: 4) Медынскій (202).
Кіевская губ.: 5) Губернскій (2).
Ковенская губ.: 6) Ковенскій У. (50).
Костромская губ.: 7) Ветлужскій (260). 8) Костромской У. (414).
Лифляндская губ.: 9) Губернскій (1).
Московская губ.: 10) Подольскій (476). 11) Рузскій (507). 12) Дмитровскій (237).
Нижегородская губ.: 13) Нижегородскій У. (475).
Новгородская губ.: 14) Боровичскій (140).
Орловская губ.: 15) Ливенскій (569).
Полтавская губ.: 16) Губернскій (59).
Смоленская губ.: 17) Юхновскій (305).
Тульская губ.: 18) Епифанскій (256). 19) Новосильскій (374).

4. Необходимъ отпускъ средствъ Правительствомъ на народное образованіе въ помощь общественнымъ учрежденіямъ.

Бессарабская губ.: 1) Хотинскій (377).
Вологодская губ.: 2) Губернскій (8).
Воронежская губ.: 3) Острогожскій (145).
Вятская губ.: 4) Вятскій У. (152). 5) Елабужскій (280). 6) Орловскій (525). 7) Сарапульскій (576).
Гродненская губ.: 8) Губернскій (33). 9) Гродненскій У. (449).
Екатеринославская губ.: 10) Губернскій (50).
Казанская губ.: 11) Свіяжскій (112). 12) Спасскій (118).
Калужская губ.: 13) Губернскій (9).
Курская губ.: 14) Обоянскій (506).
Кіевская губ.: 15) Губернскій (2).
Ковенская губ.: 16) Ковенскій У. (50).
Костромская губ.: 17) Губернскій (175). 18) Буйскій (191). 19) Ветлужскій (261, 264). 20) Галичскій (349). 21) Кинешемскій (355). 22) Кологривскій (397). 23) Костромской У. (414).
Минская губ.: 24) Игуменскій (159). 25) Пинскій (348). 26) Рѣчицкій (381).
Могилевская губ.: 27) Могилевскій У. (91).
Московская губ.: 28) Губернскій (15). 29) Волоколамскій (177). 30) Клинскій (405). 31) Московскій У. (438). 32) Рузскій (496)—**съ увеличеніемъ бюджета Министерства Народнаго Просвѣщенія.** 33) Серпуховскій (615).
Нижегородская губ.: 34) Губернскій (10). 35) Балахнинскій (223). 36) Княгининскій (372, 584). 37) Макарьевскій (407). 38) Нижегородскій У. (445). 39) Семеновскій (538).

Новгородская губ.: 40) Губернскій (8). 41) Боровичскій (139). 42) Крестецкій (222). 43) Старорусскій (276). 44) Тихвинскій (420).

Орловская губ.: 45) Брянскій (303). 46) Елецкій (331, 332, 333). 47) Малоархангельскій (605).

Пермская губ.: 48) Губернскій (52). 49) Шадринскій (504).

Подольская губ.: 50) Губернскій (12). 51) Брацлавскій (174). 52) Могилевскій (865, 930). 53) Ушицкій (1022).

Полтавская губ.: 54) Губернскій (15). 55) Кобелякскій (215, 244). 56) Кременчугскій (326). 57) Лохвицкій (562, 628). 58) Миргородскій (665, 698). 59) Полтавскій У. (729). 60) Роменскій (767). 61) Хорольскій (822).

Псковская губ.: 62) Губернскій (5). 63) Новоржевскій (116). 64) Опочецкій (139, 140).

Рязанская губ.: 65) Губернскій (20). 66) Данковскій (185). 67) Егорьевскій (188). 68) Касимовскій (221). 69) Скопинскій (631).

Самарская губ.: 70) Бугульминскій (170). 71) Новоузенскій (377). 72) Ставропольскій (616)—**и изъ вѣдомства Императрицы Маріи на женское образованіе.**

Саратовская губ.: 73) Губернскій (42). 74) Камышинскій (453). 75) Кузнецкій (486, 497). 76) Царицынскій (673).

Симбирская губ.: 77) Ардатовскій (199)—**въ размѣрѣ 50% мѣстной смѣты на народное образованіе.**

Смоленская губ.: 78) Губернскій (84). 79) Гжатскій (98). 80) Ельнинскій (162). 81) Краснинскій (178). 82) Порѣчскій (198). 83) Сычевскій (281). 84) Юхновскій (300).

С.-Петербургская губ.: 85) Новоладожскій (56). 86) Царскосельскій (74).

Таврическая губ.: 87) Губернскій (2, 4). 88) Симферопольскій (184). 89) Ялтинскій (239, 250). 90) Өеодосійскій (262).

Тамбовская губ.: 91) Елатомскій (167). 92) Тамбовскій У. (358). 93) Темниковскій (386, 414). 94) Усманскій (412). 95) Шацкій (468).

Тверская губ.: 96) Бѣжецкій (106). 97) Весьегонскій (159).

Тульская губ.: 98) Губернскій (2). 99) Алексинскій (85). 100) Бѣлевскій (117). 101) Тульскій У. (461).

Уфимская губ.: 102) Губернскій (13). 103) Белебеевскій (32). 104) Бирскій (96).

Харьковская губ.: 105) Ахтырскій (167). 106) Старобѣльскій (295)—**безъ ломки существующаго строя школъ.** 107) Сумскій (347). 108) Харьковскій У. (419, 428).

Херсонская губ.: 109) Одесскій (274). 110) Тираспольскій (354).

Черниговская губ.: 111) Борзенскій (117). 112) Глуховскій (145). 113) Конотопскій (230). 114) Новгородъ-Сѣверскій (289). 115) Стародубскій (295).

5. Желательно матеріальное участіе Правительства въ дѣлѣ распространенія внѣшкольнаго образованія.

Архангельская губ.: 1) Губернскій (70).
Вятская губ.: 2) Сарапульскій (576).
Ковенская губ.: 3) Вилькомірскій (35).
Курская губ.: 4) Рыльскій (562).
Минская губ.: 5) Пинскій (348, 349).
Новгородская губ.: 6) Новгородскій У. (229).
Орловская губ.: 7) Губернскій (170). 8) Елецкій (331).
Самарская губ.: 9) Новоузенскій (381).
Саратовская губ.: 10) Кузнецкій (497).
Симбирская губ.: 11) Алатырскій (193).
Смоленская губ.: 12) Краснинскій (179).
Таврическая губ.: 13) Симферопольскій (185).
Черниговская губ.: 14) Кролевецкій (265). 15) Новозыбковскій (306).
Ярославская губ.: 16) Даниловскій (77).

6. Желательно матеріальное участіе Правительства въ дѣлѣ сельскохозяйственнаго и спеціальнаго образованія (устройство школъ).

А. Всецѣло на средства Правительства.

Витебская губ.: 1) Дриссенскій (294).
Владимірская губ.: 2) Александровскій (58).

Вологодская губ.: 3) Вельскій (70). 4) Кадниковскій (184). 5) Сольвычегодскій (199). 6) Велико-Устюжскій (300).

Волынская губ.: 7) Новоградъ-Волынскій (166) — **съ сокращеніемъ бюджета на желѣзныя дороги.**

Вятская губ.: 8) Губернскій (17). 9) Сарапульскій (176).
Ковенская губ.: 10) Поневѣжскій (108).
Курляндская губ.: 11) Губернскій (22).
Курская губ.: 12) Фатежскій (781).
Минская губ. 13) Пинскій (348). 14) Рѣчицкій (383).
Московская губ.: 15) Волоколамскій (177). 16) Дмитровскій (210). 17) Серпуховскій (615).
Нижегородская губ.: 18) Горбатовскій (266).
Новгородская губ.: 19) Боровичскій (139). 20) Кирилловскій (217).
Орловская губ.: 21) Губернскій (17).
Пермская губ.: 22) Соликамскій (471).
Самарская губ.: 23) Бугульминскій (173).
С.-Петербургская губ.: 24) Губернскій (24).
Херсонская губ.: 25) Губернскій (5).
Эстляндская губ.: 26) Гапсальскій (174).

Б. При субсидіи отъ Правительства.

Астраханская губ.: 27) Черноярскій (297).
Минская губ.: 28) Новогрудскій (265).
Московская губ.: 29) Рузскій (504, 523).
Нижегородская губ.: 30) Макарьевскій (407).
Новгородская губ.: 31) Устюженскій (464).
Орловская губ.: 32) Брянскій (308). 33) Елецкій (332).
Полтавская губ.: 34) Кременчугскій (326).
Рязанская губ.: 35) Скопинскій (631).
Самарская губ.: 36) Бугурусланскій (223, 275).
Таврическая губ.: 37) Мелитопольскій (103).
Тамбовская губ.: 38) Шацкій (436).

7. Желательно участіе общественныхъ учрежденій и частныхъ лицъ въ выработкѣ программъ и завѣдываніи спеціальными школами.

Казанская губ.: 1) Чебоксаро-Козмодемьянскій (148).
Костромская губ.: 2) Ветлужскій (260).
Минская губ.: 3) Минскій У. (209).
Московская губ.: 4) Губернскій (4).
Нижегородская губ.: 5) Горбатовскій (264).
Новгородская губ.: 6) Губернскій (44).
Орловская губ.: 7) Елецкій (333).
Псковская губ.: 8) Псковскій У. (275).
Самарская губ.: 9) Самарскій У. (434).
Таврическая губ.: 10) Евпаторійскій (78).
Тамбовская губ.: 11) Темниковскій (414).
Тверская губ.: 12) Кашинскій (301)—**земскія средства.**
Тульская губ.: 13) Губернскій (2).
Харьковская губ.: 14) Купянскій (261). 15) Харьковскій У. (419).
Херсонская губ.: 16) Елисаветградскій (205).
Черниговская губ.: 17) Новозыбковскій (306).

8. Желательны поощреніе и премированіе частной иниціативы по устройству профессіональныхъ школъ и мастерскихъ.

Вятская губ.: 1) Губернскій (56).
Минская губ.: 2) Пинскій (369).

9. Организація спеціальнаго образованія должна быть въ рукахъ Министерства Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ.

Астраханская губ.: 1) Енотаевскій (93)—**кромѣ низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ, которыя должны находиться въ вѣдѣніи Министерства Народнаго Просвѣщенія.**
Вятская губ.: 2) Сарапульскій (553).
Калужская губ.: 3) Губернскій (11).
Таврическая губ.: 4) Мелитопольскій (112).
Херсонская губ.: 5) Елисаветградскій (205).

10. Необходимо матеріальное участіе Правительства въ организаціи опытнаго дѣла (устройство опытныхъ учрежденій).

А. Всецѣло на средства Правительства.

Владимірская губ.: 1) Ковровскій (98)—**опытныя станціи 1 разряда.**
Вологодская губ.: 2) Кадниковскій (181) — **содержаніе агронома.** 3) Тотемскій (251)—**то же.**
Воронежская губ.: 4) Богучарскій (70)—**сѣть опытныхъ станцій.**
Гродненская губ.: 5) Слонимскій (511)—**образцовая ферма.**
Казанская губ.: 6) Цивильскій (145)—**образцовая ферма.**
Костромская губ.: 7) Галичскій (349)—**журналъ опытнаго дѣла.** 8) Макарьевскій (476)—**агрономическая станція.**
Курская губ.: 9) Грайворонскій (130)—**журналъ опытнаго дѣла.** 10) Дмитріевскій (165)—**опытныя станціи.** 11) Курскій У. (319)—**то же.** 12) Новооскольскій (437)—**опытныя поля.**
Минская губ.: 13) Рѣчицкій (382)—**опытныя работы.**
Могилевская губ.: 14) Чаусскій (143) — **работы по анализу почвы на опытныхъ станціяхъ.**
Олонецкая губ.: 15) Олонецкій У. (125, 126, 249)—**образцовая ферма.**
Орловская губ.: 16) Кромскій (543)—**опытныя хозяйства.**
Псковская губ.: 17) Порховскій (246)—**образцовое хозяйство на отведенной посадомъ Сольцы землѣ.** 18) Торопецкій (333)—**опытно-образцовое хозяйство.**
Рязанская губ.: 19) Скопинскій (635)—**опытныя станціи.**
Самарская губ.: 20) Бугульминскій (170)—**опытныя станціи.** 21) Бугурусланскій (224, 276)—**то же,** (225, 277)—**энтомологическая станція и бюро.**
Симбирская губ.: 22) Ардатовскій (249)—**опытныя станціи 1 разряда.**
Тверская губ.: 23) Губернскій (6)—**опытная ферма.** 24) Весьегонскій (160)—**опытныя станціи, поля и фермы.**
Тульская губ.: 25) Веневскій (155)—**опытное поле и хозяйства.** 26) Новосильскій (374, 376)—**огородная станція и изданіе брошюръ, отчетовъ и т. п.**
Херсонская губ.: 27) Тираспольскій (346)—**опытныя и показательныя поля.**
Эстляндская губ.: 28) Вейсенштейнскій (17)—**образцовая ферма.**

Б. При субсидіи отъ Правительства.

Астраханская губ.: 29) Астраханскій У. (84)—**опытный фруктовый садъ.**
Владимірская губ.: 30) Ковровскій (98)—**опытная станція 2 разряда.**
Ковенская губ.: 31) Россіенскій (133, 134).
Костромская губ.: 32) Губернскій (183) — **опытные огороды и сады.** 33) Варнавинскій (208)—**сельскохозяйственныя фермы.**
Лифляндская губ.: 34) Губернскій (7)—**образцовые сады.**
Минская губ.: 35) Новогрудскій (265)—**опытныя земскія и частныя хозяйства.**
Могилевская губ.: 36) Рогачевскій (129) — **образцовое хозяйство.** 37) Чаусскій (143)—**опытныя станціи.**
Московская губ.: 38) Богородскій (130)—**опытныя поля.** 39) Волоколамскій (177)—**опытныя поля и станціи.** 40) Коломенскій (415)—**улучшенія въ крестьянскихъ хозяйствахъ.** 41) Можайскій (422)—**то же.** 42) Подольскій (476)—**агрономическая помощь.**
Орловская губ.: 43) Мценскій (671)—**опытная станція.**
Пензенская губ.: 44) Губернскій (59)—**травосѣяніе въ частныхъ хозяйствахъ.**
Пермская губ.: 45) Кунгурскій (297)—**опытныя и показныя поля.**

Полтавская губ.: 46) Зѣньковскій (200)—**опытныя учрежденія.** 47) Кременчугскій (326)—**образцовыя хозяйства и показательныя поля.** 48) Пирятинскій (718)—**опытныя поля.**
Смоленская губ.: 49) Губернскій (103)—**Батищевская станція.** 50) Смоленскій У. (29)—**опытныя поля.**
Таврическая губ.: 51) Ѳеодосійскій (263).
Тульская губ.: 52) Епифанскій (203)—**производство опытовъ въ экономіяхъ.**
Херсонская губ.: 53) Елисаветградскій (208).
Черниговская губ.: 54) Глуховскій (153)—**общественные сады.**
Эстляндская губ.: 55) Губернскій (70)—**опытныя станціи.** 56) Вейсенштейнскій (172)—**молочныя фермы.** 57) Гапсальскій (174)—**опытная станція.**
Ярославская губ.: 58) Губернскій (4)—**опытныя учрежденія.**

11. Желательно предоставленіе казенныхъ земель и цѣлыхъ имѣній подъ сельскохозяйственныя опытныя учрежденія.

Вологодская губ.: 1) Сольвычегодскій (199).
Лифляндская губ.: 2) Губернскій (1). 3) Перновскій (184). 4) Эзельскій (210).
Новгородская губ.: 5) Демянскій (213).
Самарская губ.: 6) Новоузенскій (377). 7) Самарскій У. (147).
Харьковская губ.: 8) Старобѣльскій (304) — **подъ сельскохозяйственныя школы, опытныя и показательныя поля.**
Черниговская губ.: 9) Сосницкій (391).

12. Желательно матеріальное участіе мѣстныхъ общественныхъ учрежденій въ развитіи опытнаго дѣла.

Волынская губ.: 1) Староконстантиновскій (223)—**опытное поле.**
Кіевская губ.: 2) Губернскій (3)—**агрономическій институтъ свекловодства.**
Костромская губ.: 3) Макарьевскій (476)—**показательные участки.**
Олонецкая губ.: 4) Лодейнопольскій (133, 210)—**показательныя поля.**
Симбирская губ.: 5) Ардатовскій (249)—**опытныя станціи 2 разряда.**
Смоленская губ.: 6) Губернскій (103)—**демонстративныя поля.**
Астраханская губ.: 7) Астраханскій У. (84)—**опытный фруктовый садъ.**
Владимірская губ.: 8) Ковровскій (98)—**опытныя станціи 2 разряда.**
Ковенская губ.: 9) Россіенскій (133, 134).
Костромская губ.: 10) Варнавинскій (208)—**сельскохозяйственная ферма.**
Лифляндская губ.: 11) Губернскій (7)—**образцовые сады.**
Московская губ.: 12) Подольскій (476).
Пермская губ.: 13) Кунгурскій (297)—**опытно-показательныя поля.**
Смоленская губ.: 14) Смоленскій У. (29)—**опытное поле.**
Херсонская губ.: 15) Елисаветградскій (208).
Эстляндская губ.: 16) Вейсенштейнскій (172)—**молочная ферма.**
Ярославская губ.: 17) Губернскій (4).

13. Мѣропріятія агрономическаго характера—дѣло земства.

Вологодская губ.: 1) Сольвычегодскій (203).
Вятская губ.: 3) Нолинскій (478).
Костромская губ.: 3) Губернскій (175). 4) Кинешемскій (355).
Курская губ.: 5) Новооскольскій (437).
Московская губ.: 6) Волоколамскій (177). 7) Дмитровскій (239). 8) Клинскій (368).
Орловская губ.: 9) Ливенскій (569).
Полтавская губ.: 10) Переяславскій (708).
Смоленская губ.: 11) Бѣльскій (63).
Тамбовская губ.: 12) Кирсановскій (192).
Тульская губ.: 13) Губернскій (2). 14) Новосильскій (379).

14. Руководство опытнымъ дѣломъ должно принадлежать Министерству Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ.

Костромская губ.: Макарьевскій (476).

15. Желательно матеріальное участіе Правительства въ содержаніи инструкторовъ, описаніи и премированіи выдающихся хозяйствъ и отдѣльныхъ культуръ.

А. На средства отъ Правительства.

Архангельская губ.: 1) Губернскій (43).
Виленская губ.: 2) Губернскій (13).
Витебская губ.: 3) Губернскій (86).
Курская губ.: 4) Новооскольскій (438). 5) Рыльскій (562). 6) Суджанскій (748). 7) Фатежскій (793).
Лифляндская губ.: 8) Губернскій (51).
Минская губ.: 9) Новогрудскій (264).
Московская губ.: 10) Богородскій (142). 11) Верейскій (106). 12) Волоколамскій (177)—**съ участіемъ земства въ назначеніи инспекторовъ.** 13) Клинскій (368).
Нижегородская губ.: 14) Губернскій (32). 15) Васильскій (249).
Олонецкая губ.: 16) Лодейнопольскій (215).
Пермская губ.: 17) Красноуфимскій (250).
Подольская губ.: 18) Ямпольскій (1066).
Самарская губ.: 19) Бугурусланскій (285).
Таврическая губ.: 20) Губернскій (10). 21) Евпаторійскій (65).
Уфимская губ.: 22) Белебеевскій (34).
Эстляндская губ.: 23) Губернскій (70). 24) Везенбергскій (165). 25) Гапсальскій (174).

Б. При субсидіи отъ казны.

Виленская губ.: 26) Губернскій (5).
Лифляндская губ.: 27) Губернскій (1). 28) Юрьевскій (225).
Орловская губ.: 29) Малоархангельскій (608).
Эстляндская губ.: 30) Губернскій (70). 31) Ревельскій (178).

16. Желателенъ отпускъ средствъ Правительствомъ на агрономическую организацію.

Бессарабская губ.: 1) Хотинскій (379).
Виленская губ.: 2) Виленскій У. (77). 3) Троскій (211).
Владимірская губ.: 4) Муромскій (116). 5) Покровскій (147).
Вологодская губ.: 6) Губернскій (8). 7) Кадниковскій (184). 8) Устьсысольскій (293).
Вятская губ.: 9) Вятскій У. (151). 10) Сарапульскій (575).
Гродненская губ.: 11) Гродненскій У. (412).
Казанская губ.: 12) Лаишевскій (55).
Ковенская губ.: 13) Вилькомірскій (34). 14) Ковенскій У. (48). 15) Поневѣжскій (107, 108, 123, 126). 16) Шавельскій (168).
Костромская губ.: 17) Губернскій (169). 18) Ветлужскій (264). 19) Макарьевскій (476).
Курляндская губ.: 20) Иллуктскій (57).
Нижегородская губ.: 21) Княгининскій (382). 22) Нижегородскій У. (453, 463). 23) Сергачскій (560, 562).
Орловская губ.: 24) Губернскій (32). 25) Брянскій (302). 26) Елецкій (330, 331).
Пензенская губ.: 27) Губернскій (16).
Подольская губ.: 28) Могилевскій (873). 29) Ямпольскій (1091).
Полтавская губ.: 30) Золотоношскій (205). 31) Кобелякскій (245). 32) Лохвицкій (628). 33) Переяславскій (708). 34) Хорольскій (822).
Псковская губ.: 35) Губернскій (5, 8).
Самарская губ.: 36) Новоузенскій (377).
Саратовская губ.: 37) Аткарскій (305).
Смоленская губ.: 38) Губернскій (98). 39) Гжатскій (95). 40) Дорогобужскій (125). 41) Духовщинскій (136). 42) Сычевскій (281). 43) Юхновскій (294).
С.-Петербургская губ.: 44) Губернскій (24).

Таврическая губ.: 45) Бердянскій (33).
Тамбовская губ.: 46) Кирсановскій (191). 47) Шацкій (432)—**не менѣе 50% смѣты.**
Тульская губ.: 48) Ефремовскій (316).
Уфимская губ.: 49) Белебеевскій (32). 50) Бирскій (58).
Харьковская губ.: 51) Старобѣльскій (297).
Эстляндская губ.: 52) Везенбергскій (164).

17. Необходима отмѣна фиксаціи земскихъ смѣтъ.

Бессарабская губ.: 1) Кишиневскій (216).
Московская губ.: 2) Клинскій (405).
Пермская губ.: 3) Пермскій У. (438, 439).
Смоленская губ.: 4) Губернскій (84). 5) Ельнинскій (112).
С.-Петербургская губ.: 6) Ямбургскій (92).
Таврическая губ.: 7) Губернскій (4). 8) Днѣпровскій (44).

18. Желательно предоставленіе общественнымъ учрежденіямъ новыхъ источниковъ дохода на народное образованіе.

Архангельская губ.: 1) Губернскій (40) — **ассигнованіе на народное образованіе суммъ, которыхъ крестьянскія общества лишились отъ введенія монополіи на вино.**
Бессарабская губ.: 2) Губернскій (8) — **ассигнованіе на опытныя хозяйства и сельскохозяйственныя школы части доходовъ монастырскихъ имѣній.**
Виленская губ.: 3) Виленскій У. (7)—**дополнительный сборъ съ земли на инструкторовъ и опытныя хозяйства.**
Витебская губ.: 4) Лепельскій (333)—**обложеніе вина по 40 к. ведро на народное образованіе.** 5) Люцинскій (362)—**добавочное обложеніе вина на 3—5 к. съ бутылки на ремесленныя школы.**
Владимірская губ.: 6) Владимірскій У. (65)—**дополнительное обложеніе казеннаго вина на народное образованіе.** 7) Юрьевскій (170)—**ассигнованіе суммъ, которыхъ крестьянскія общества лишились отъ введенія монополіи.**
Вологодская губ.: 8) Вельскій (64)—**дополнительное обложеніе вина на внѣшкольное образованіе.**
Воронежская губ.: 9) Воронежскій У. (70) — **открытіе вообще новыхъ источниковъ.** 10) Валуйскій (89)—**извѣстный % отъ промысловаго и питейнаго доходовъ.**
Вятская губ.: 11) Елабужскій (281) —**извѣстный % съ доходовъ монополій.**
Гродненская губ.: 12) Гродненскій У. (449)—**общій налогъ на народное образованіе.**
Екатеринославская губ.: 13) Павлоградскій (241)—**извѣстный % съ каждаго проданнаго ведра водки.**
Казанская губ.: 14) Спасскій (117)—**повышеніе акциза на вино съ отчисленіемъ полученныхъ суммъ на народное образованіе.**
Кіевская губ.: 15) Звенигородскій (486)—**обложеніе земли сборомъ.**
Ковенская губ.: 16) Ковенскій У. (43)— **обложеніе частновладѣльческихъ земель 1 коп. съ десятины на содержаніе опытныхъ станцій.**
Костромская губ.: 17) Галичскій (352) — **добавочное обложеніе вина по 50 коп. на ведро.** 18) Макарьевскій (478) – **отчисленіе извѣстнаго % съ ведра водки.**
Курская губ.: 19) Губернскій (19)—**дополнительный сборъ съ водки по 40 к. съ ведра.** 20) Обоянскій (507)— **дополнительный сборъ съ водки по 40 к. съ ведра.**
Минская губ.: 21) Рѣчицкій (381)—**дополнительный сборъ съ водки по 40 к. съ ведра спеціально на ремесленныя, низшія сельскохозяйственныя и техническія школы.**
Московская губ.: 22) Рузскій (507)—**ассигнованіе на народное образованіе большей части доходовъ винной монополіи.**
Нижегороская губ.: 22) Ардатовскій (114) — **обложеніе водки по 40 к. съ ведра.** 23) Сергачскій (576)—**субсидія отъ Св. Синода на женское образованіе.**
Оренбургская губ.: 24) Губернскій (20) — **дополнительный сборъ съ водки,** (10) — **добавочное обложеніе земель по 1 коп. съ десятины, кружечный сборъ въ церквахъ, дополнительный налогъ на игральныя карты.**
Орловская губ.: 25) Брянскій (310)—**отчисленіе % отъ казенной продажи питей.**
Подольская губ.: 26) Могилевскій (863) — **введеніе обязательнаго школьнаго налога.**

Полтавская губ.: 27) Кобелякскій (216, 244)— **обращеніе на народное образованіе части суммъ, освободившихся отъ обязательнаго взноса на содержаніе института земскихъ начальниковъ.** 28) Прилукскій (758)—**сборъ съ водки въ размѣрѣ 50 к. съ ведра и деньги, ассигнуемыя на комитеты трезвости.**

Псковская губ.: 29) Губернскій (43)—**предоставленіе земству части государственныхъ доходовъ съ мѣстнаго населенія на культурно-просвѣтительныя мѣропріятія.** 30) Новороссійскій (116)—**обложеніе продаваемыхъ питей въ пользу школъ.** 31) Одоевскій (141)—**предоставленіе на культурныя мѣропріятія государственнаго земельнаго налога и % акциза съ вина и промысловаго налога.**

Саратовская губ.: 32) Вольскій (443)—**государственный поземельный налогъ, возвратъ правъ винной торговли, право большаго обложенія торговыхъ и желѣзнодорожныхъ имуществъ и промысловъ, освобожденіе отъ расходовъ общегосударственнаго значенія и открытіе кредита въ Государственномъ Банкѣ.** 33) Петровскій (521) — **возмѣщеніе сельскимъ обществамъ доходовъ винной монополіи.**

Симбирская губ.: 34) Ардатовскій (199) — **увеличеніе на 10% судебныхъ штрафовъ, передача средствъ, отпускаемыхъ попечительствомъ о народной трезвости, усиленіе неокладныхъ сборовъ на вино и пр.**

Смоленская губ.: 35) Юхновскій (294) — **предоставленіе земству участія въ косвенныхъ налогахъ, наприм., въ дополнительномъ обложеніи спиртныхъ напитковъ.**

Таврическая губ.: 36) Губернскій (4)—**доходы съ вина.** 37) Мелитопольскій (103)—**доходы съ водки.** 38) Перекопскій (171) — **отчисленіе извѣстной суммы съ каждаго проданнаго ведра водки.**

Тульская губ.: 39) Богородицкій (103)—**уступка земству части косвенныхъ налоговъ и таможенныхъ пошлинъ.** 40) Бѣлевскій (117)—**учрежденіе дохода отъ обложенія торговли и фабричной промышленности.** 41) Епифанскій (253) — **предоставленіе возможно большихъ источниковъ.**

Уфимская губ.: 42) Стерлитамакскій (247)—**дивидендъ отъ винной монополіи.**

Харьковская губ.: 43) Купянскій (261) — **возвратъ убытковъ отъ монополіи, надбавка акциза на градусъ спирта.**

Херсонская губ.: 44) Одесскій (274, 275)—**отчисленіе извѣстной суммы изъ доходовъ винной монополіи.**

Черниговская губ.: 45) Сосницкій (391)— **надбавка 1 к. на градусъ вина съ тѣмъ, чтобы % этой добавки поступали на усиленіе народнаго образованія.** 46) Стародубскій (423) – **отчисленіе процента отъ поступающихъ въ казну косвенныхъ налоговъ.**

Ссылки на страницы изданія Трудовъ мѣстныхъ Комитетовъ о нуждахъ сельскохозяйственной промышленности.

1) Поднятіе умственнаго уровня народа съ цѣлью улучшенія его экономическаго положенія:

Астраханская 111, 131.
Бессарабская 113, 115, 138, 148, 299, 391.
Вологодская 93, 166.
Волынская 80, 139, 154.
Вятская 18, 64, 177, 281, 308, 309, 311, 481, 515, 544.
Гродненская 24, 344, 494.
Екатеринославская 131, 244—246.
Казанская 55, 129, 174, 234.
Калужская 32.
Кіевская 74, 436, 457, 658, 680, 937, 989, 1049.
Ковенская 1, 62, 148.
Костромская 121—122, 194, 207, 384, 411, 425—426, 479, 509.
Курская 293, 339, 399, 532, 748, 776.
Минская 246, 331.
Могилевская 18.
Московская 231.
Нижегородская 138, 254.
Новгородская 164, 165.
Олонецкая 190—195.
Пермская 156, 180, 327, 427, 452.
Подольская 1076.
Полтавская 685.
Псковская 146, 154, 171, 172, 192.
Рязанская 212—213, 563, 568.
Самарская 406, 452, 456, 557, 589—590.
Саратовская 34—35, 641—643, 644.
Симбирская 337.
Смоленская т. II, 250—251.
Таврическая 209.
Тамбовская 50—55, 236, 239, 257, 266, 286, 291.
Тверская 150, 245, 265, 462—463.
Тульская 243—251.
Уфимская 60—61, 92, 155—156, 174, 209, 219—220, 277, 320.
Херсонская 271.
Черниговская 30—31, 362, 364—365.

2) Зависимость успѣховъ частновладѣльческаго хозяйства отъ крестьянскаго:

Бессарабская 395.
Владимірская 124—125.
Вологодская 167.
Воронежская 149.
Казанская 220.

Калужская 28.
Могилевская 64—69, 108.
Московская 356—357, 671—672.
Пензенская 120.
Подольская 596.
Самарская 64.
С.-Петербургская 59—60.
Симбирская 440—441.
Тверская 175, 445—446, 473.
Тульская 98, 155—156.

3) Просвѣщеніе народа для возбужденія его содѣйствія предпринимаемымъ мѣрамъ къ улучшенію сельскаго хозяйства:

Архангельская 34, 159, 221.
Астраханская 10, 24, 124, 135, 329.
Бессарабская 113, 115, 162, 173, 322, 346, 395.
Виленская 134, 135.
Витебская 371.
Владимірская 21, 90.
Вологодская 5, 74, 109, 168, 169, 175, 192, 303.
Волынская 59—60, 181.
Воронежская 87.
Вятская 8, 9, 61, 141, 282, 290, 294, 355, 406, 457, 537, 655, 730, 746, 766.
Гродненская 265, 367, 383, 405, 449, 467.
Екатеринославская 69, 231.
Казанская 131.
Калужская 24, 35, 55, 259.
Кіевская 98, 463, 551—552, 562, 565, 657, 736, 920, 922, 966.
Костромская 6, 112, 115, 121, 124, 213, 229, 232—233, 248, 260, 287, 304, 311, 322, 351, 354, 381, 426, 448, 519.
Курская 415, 537, 541, 787.
Минская 246, 288—289, 343—344.
Московская 24, 30, 31, 311, 599—600, 645, 675.
Нижегородская 111, 119—120, 138, 147, 197, 370, 379, 385, 389, 403, 421, 429, 493, 494, 514.
Новгородская 275—276, 339.
Оренбургская 56.
Орловская 309, 577.
Пензенская 113, 120, 153.
Пермская 41—42, 137, 296, 378, 394—395, 437—438.
Подольская 173—174, 524—525, 860—861, 862.
Полтавская 482—500, 613, 814—815.
Псковская 41, 115—116, 259, 346.
Рязанская 146—147, 542, 556—557.
Самарская 328, 574.
С.-Петербургская 1—2.
Саратовская 304—305, 412—413, 501—504, 518, 556.
Симбирская 100, 327, 328, 535.
Смоленская т. I, 30; т. II, 41—42, 131, 135, 140, 198—199.
Таврическая 42—44, 52, 57, 109.
Тамбовская 139—141, 288—289, 361, 383, 386, 388, 391—392, 412—414, 421, 467, 468.
Тверская 141, 142, 145, 146, 147, 199—200, 202, 206—207, 242, 244—245, 313, 315, 316—317, 369, 473—474.
Тульская 116, 125, 448.
Уфимская 44, 212—213, 215, 217—219, 228—229, 263.
Харьковская 236, 315, 349, 393, 476.
Херсонская 376—378.
Черниговская 4, 78, 114, 234—235, 286, 287, 311.
Ярославская 214.

4) Поднятіе благосостоянія народа экономическими мѣрами должно предшествовать заботамъ о просвѣщеніи:

Бессарабская 248, 298.
Кіевская 93, 570.
Костромская 152—153, 419, 454—457.
Курская 570.
Московская 59—60.
Нижегородская 70—78, 159, 166, 172—174.
Новгородская 511.
Олонецкая 184—189.
Пензенская 153.
Пермская 43.
Полтавская 643.
Рязанская 203, 411.
Самарская 405.
С.-Петербургская 77.
Саратовская 13, 14, 24, 507, 539—540.
Симбирская 118—119, 121, 308, 337, 403—404.
Таврическая 131—136.
Тамбовская 26, 227.
Тульская 1—2, 79, 131, 474, 484—485, 417—518, 519.
Уфимская 54, 85—86, 108—109, 254, 305—306.
Херсонская 196—198.
Черниговская 30—33, 41—45.
Ярославская 131.

5) Просвѣщеніе народа съ цѣлью повышенія производительности его труда:

Архангельская 34, 252.
Бессарабская 347—348, 351, 367, 391, 393.
Виленская 188.
Витебская 116.
Владимірская 93.
Вологодская 250.
Волынская 79, 181.
Воронежская 61.
Вятская 6, 294, 544, 766—767.
Екатеринославская 69.
Калужская 34.
Кіевская 606, 657, 680, 682, 1016, 1034.
Костромская 10, 123—125, 157—159, 482.
Курская 293, 517.
Минская 174.
Московская 24, 303, 356—357, 390.
Нижегородская 137, 300.
Новгородская 136, 175.
Орловская 431.
Пермская 41, 374, 382, 394.
Подольская 860—861, 863.
Полтавская 228—230, 246.
Псковская 28.
Самарская 452—456, 469, 517.
Саратовская 336—337, 398—399.
Симбирская 256.
Смоленская т. I, 75; т. II, 3—4, 159, 169—172, 221, 223, 280—281.
Таврическая 125, 129—132, 149—150.
Тамбовская 109, 276.
Тверская 190—192, 461.
Тульская 101—102, 252.

Уфимская 283, 327.
Харьковская 243, 311.
Херсонская 287.
Черниговская 96—97, 231.

6) Поднятіе умственнаго уровня народа въ цѣляхъ содѣйствія нашей фабрично-заводской промышенности:

Кіевская 682, 749—750.
Курская 517.
Московская 30.
Харьковская 74.

7) Поднятіе умственнаго уровня народа для возможности конкурировать въ качествѣ сельскихъ хозяевъ на міровомъ рынкѣ:

Бессарабская 393.
Вологодская 139.
Вятская 259, 357.
Калужская 34, 254.
Кіевская 682, 1016.
Московская 24, 363.
Полтавская 632.
Саратовская 522.
Симбирская 192.
Таврическая 150—151.
Тверская 402—403.
Уфимская 219.
Харьковская 73, 78, 278.
Черниговская 235—236.

8) Подъемъ религіозно-нравственнаго воспитанія крестьянъ путемъ просвѣщенія:

Астраханская 131.
Кіевская 553, 920, 1072.
Курская 399, 820, 853.
Могилевская 105.
Московская 471—472.
Нижегородская 253, 574, 586.
Новгородская 146—147, 150—151, 410—412.
Орловская 612—613, 619—620.
Подольская 621, 623, 816, 817, 827—828, 863.
Полтавская 803—819.
Псковская 18, 70—71, 191—192.
Рязанская 212—213, 564.
Самарская 454—456, 534—535.
Саратовская 486, 607—620.
Симбирская 16, 23, 71, 442.
Смоленская т. II, 117—118.
Тамбовская 198, 227, 315, 324, 379—380, 391—392, 468.
Тверская 45—46, 200—201, 447.
Тульская 255—256.
Черниговская 234.

9) Экономическое значеніе праздниковъ, какъ прогульныхъ дней, и мѣры противъ обилія ихъ.

За ограниченіе числа праздниковъ:

Бессарабская 62—76, 188, 386.
Виленская 27—28, 115.
Витебская 444.
Владимірская 154.

Противъ:

Псковская 157.
Подольская 563—565.
Саратовская 566.
Черниговская 67—68.

Волынская 134.
Вятская 440, 451.
Гродненская 172—173, 258, 345, 459—461.
Калужская 19, 26—27, 50, 64.
Кіевская 132, 604, 716—717, 1069—1070, 1131—1134.
Костромская 463.
Курская 48, 49, 79, 80—81, 82—83, 358—360, 541.
Минская 127, 174, 282.
Могилевская 94.
Московская 512—513, 585—586, 616, 631, 673.
Нижегородская 45.
Новгородская 263, 410—412, 442—443, 457—458.
Подольская 164, 463—464, 481—483, 486, 561—562, 802, 804, 811, 814—817, 936—941, 1007, 1015—1018, 1053—1054, 1112.
Полтавская 352—353, 641—642, 718, 724—735.
Псковская 69 — 70, 113, 118, 126, 127, 146 — 147, 192, 235 — 236, 251 — 252, 344, 345—346.
Рязанская 272—273, 387—393, 571—572, 582.
Самарская 174.
С.-Петербургская 39, 41.
Саратовская 412, 446, 566, 608.
Смоленская т. II, 176, 179, 247—248, 306.
Таврическая 189—190.
Тамбовская 198, 430.
Тверская 275, 445.
Уфимская 184—185.
Харьковская 414.
Херсонская 66, 68—69, 214, 261.
Черниговская 94—96, 116, 432.

10) Просвѣщеніе народа съ цѣлью ослабленія вліянія факторовъ, разлагающихъ народный бытъ:

Архангельская 185.
Бессарабская 393.
Вятская 519.
Таврическая 148.
Херсонская 302, 305.

11) Поднятіе умственнаго уровня народа, какъ средство борьбы противъ безпорядковъ:

Гродненская 21, 32.
Кіевская 578, 1072, 1088.
Костромская 194.
Московская 385, 645—646.
Полтавская 121—123.
Рязанская 568—569.
Самарская 453—456.
Тамбовская 139—140.
Харьковская 77, 189, 190.

12) Всеобщее обученіе въ цѣляхъ облегченія народу отбыванія воинской повинности:

Кіевская 659, 683.
Харьковская 77.

13) **Поднятіе умственнаго уровня народа для возможности распространенія усовершенствованныхъ системъ, пріемовъ хозяйства и т. п.:**

Бессарабская 395.
Воронежская 130.
Вятская 9, 11, 41, 143, 181, 294, 355, 384, 434, 458, 544, 560, 614, 730, 766.
Гродненская 342.
Казанская 185.
Калужская 8—9, 237.
Кіевская 399, 578, 972, 1066.
Костромская 188, 197, 273, 274, 355, 394.
Курская 517, 570, 775.
Минская 49, 162, 228, 255.
Нижегородская 223, 378, 553, 554.
Новгородская 345—347.
Оренбургская 6.
Орловская 726.
Пермская 7, 41—42, 378, 411—413, 431, 481.
Полтавская 681.
Псковская 134, 135, 136, 199—202, 205.
Рязанская 120—121, 457.
Самарская 104—105, 541.
С.-Петербургская 75.
Симбирская 252.
Тамбовская 315, 326, 470.
Тверская 175—176, 192, 401, 411.
Тульская 97—104, 177.
Уфимская 72—73, 293, 323, 324.

14) **Просвѣщеніе народа для развитія животноводства:**

Архангельская 62.
Бессарабская 395.
Воронежская 69.
Вятская 178, 179.
Калужская 226.
Минская 53.
Новгородская 411.
Орловская 752.
Псковская 249.

15) **Просвѣщеніе народа для успѣшности веденія борьбы съ врагами сельскаго хозяйства:**

Бессарабская 395.
Вятская 13, 156, 219, 235—237.
Калужская 157, 260.
Кіевская 86, 559, 1102.
Минская 350.
Саратовская 570.

16) **Поднятіе умственнаго уровня народа въ цѣляхъ охраны сельскохозяйственной собственности:**

Витебская 261.
Волынская 8, 177.
Воронежская 75, 150.
Вятская 375, 470, 529.
Гродненская 57, 60, 123, 351, 488.

Екатеринославская 140.
Казанская 8, 44, 52, 58, 64, 67, 73, 139, 144, 165.
Кіевская 9, 127, 128, 183, 319, 353, 406, 421, 452, 572, 608, 920, 935, 964, 1037.
Костромская 104, 177, 448, 449, 495, 497.
Курская 527, 540, 820.
Лифляндская 3, 183.
Минская 118, 151, 281, 283.
Могилевская 23, 27, 68, 102.
Московская 501.
Нижегородская 356, 374, 463, 545.
Орловская 575.
Пензенская 6, 19.
Пермская 380, 386.
Подольская 26, 27, 30, 235, 245, 522, 678, 696, 954—955, 1012, 1023.
Полтавская 30—31, 144, 146, 191, 198, 661.
Псковская 18, 22, 100—101, 152, 231.
Рязанская 214, 257.
Самарская 130, 389.
С.-Петербургская 10, 44, 61.
Саратовская 492, 546, 581—582.
Симбирская 94, 134, 231.
Смоленская т. I, 28, 103—104, 196, 211—212, 221; т. II, 286.
Таврическая 7, 24, 45, 55, 63, 137.
Тамбовская 16, 69, 70, 249, 262, 324, 353, 406, 424, 425, 426, 433, 446.
Тульская 10, 89, 104.
Харьковская 27, 69, 176, 178, 189, 350.
Херсонская 207.
Черниговская 11, 12, 13, 14, 49, 50, 84, 96, 197, 293—294, 306—307, 316, 336, 338, 403, 430, 438.
Эстляндская 167.
Ярославская 8, 162.

17) **Просвѣщеніе народа въ цѣляхъ противопожарныхъ:**

Вятская 163, 210, 212, 297, 371, 437.
Гродненская 321.
Кіевская 1037.
Ковенская 54.
Костромская 443, 449.
Курская 421.
Минская 61.
Московская 310.
Нижегородская 219—221, 253, 450.
Орловская 537—538, 601, 616—618.
Пермская 336, 475.
Тамбовская 320, 353.
Тверская 320.
Харьковская 127.
Черниговская 183.

18) **Просвѣщеніе народа для развитія кооперацій:**

Бессарабская 395.
Вологодская 11, 138.
Волынская 115.
Вятская 285, 520.
Гродненская 542.
Екатеринославская 69, 70, 94.
Кіевская 1107.
Костромская 181, 380.
Минская 235, 288—289.
Московская 675.

Рязанская 27, 262.
Самарская 45.
Таврическая 9.
Тамбовская 349—350.
Харьковская 68, 270, 235.
Херсонская 267.
Черниговская 20.

19) **Просвѣщеніе народа для возможности правильнаго рѣшенія вопроса о значеніи общиннаго владѣнія:**

Владимірская 131.
Вологодская 176.
Вятская 25.
Казанская 153.
Костромская 200—201, 226, 446, 468.
Нижегородская 219—221.
Псковская 29, 30, 137.

20) **Значеніе просвѣщенія народа для распространенія сельскохозяйственныхъ знаній:**

Архангельская 252.
Бессарабская 23, 27, 150, 391, 395.
Витебская 110, 116, 120, 206, 221, 290, 370, 481, 486.
Владимірская 85, 165, 181.
Вологодская 312, 331.
Волынская 126, 180.
Воронежская 149.
Вятская 6, 8, 64, 149, 201—209, 228, 355, 408, 413, 457, 515, 620.
Гродненская 344.
Екатеринославская 72, 94, 148, 201.
Казанская 4, 55, 89, 96, 111, 117, 128, 130, 151, 174.
Калужская 31, 218, 266.
Кіевская 434, 565, 600, 659, 680, 854, 920, 1072, 1099, 1122, 1124.
Ковенская 166.
Костромская 11, 159, 174, 208, 248, 326, 331, 346, 397, 410, 425, 479, 483, 515.
Курляндская 2, 23, 52, 59.
Курская 107, 165, 415, 533, 570, 865.
Минская 1, 37, 49, 158, 167, 178, 180, 200, 203, 212, 288—289, 392—393, 404, 424.
Могилевская 18, 90, 99—102, 140, 151.
Московская 30, 193—194, 257, 286, 547, 599—600.
Нижегородская 44—45, 54, 112, 158, 223, 415, 431, 551—553, 576.
Новгородская 84, 285, 325, 332, 437—438.
Олонецкая 112, 121—122.
Орловская 331, 332, 430—445, 542, 604, 624.
Пензенская 20, 120.
Пермская 137—138, 486.
Подольская 235—236, 367—368, 672, 813, 860, 1021—1022.
Полтавская 245—246, 625, 643, 734—735.
Псковская 91, 157, 193—192, 192—194, 270—271.
Рязанская 31—32, 35, 184—185.
Самарская 62, 76—77, 325, 366, 370, 374—375, 454—455, 501—504, 517, 524, 537—538, 539, 577.
С.-Петербургская 69.
Саратовская 41—42, 508, 657—658.
Симбирская 22, 60—61, 71, 192, 200—201, 208, 211, 264, 391, 451, 468.
Смоленская т. I, 30—31, 72; т. II, 63, 106, 124, 159.
Таврическая 4, 32, 38—39, 61, 103, 109, 132—133, 143, 145, 147, 148—149, 183—184, 200—205, 239, 250, 261—262.
Тамбовская 197, 330, 341, 378, 390, 403.

Тверская 97—98, 186, 251, 263, 361—362, 426, 447—448, 451.
Тульская 402—403.
Уфимская 22, 110, 111, 185—192, 198—199, 238, 239, 308, 316, 327.
Харьковская 7, 166, 194, 205, 227, 254, 346, 447.
Херсонская 193, 217, 261—263, 286—287, 344, 365.
Черниговская 76, 113, 146, 181, 331—332, 382, 424—425.
Ярославская 3, 53—54, 61, 91—92, 167—168, 226—227.

21) **Недоступность всеобщаго спеціальнаго сельскохозяйственнаго образованія:**

Владимірская 127.
Гродненская 412.
Казанская 192.
Калужская 24.
Кіевская 1021.
Лифляндская 174—175.
Московская 599—601.
Нижегородская 452.
Новгородская 44, 283—284.
Пермская 391.
Подольская 950.
Рязанская 214.
Самарская 120.
Харьковская 8.

22) **Слабое воздѣйствіе на неразвитыхъ людей примѣра:**

Астраханская 24.
Бессарабская 309.
Витебская 224.
Вологодская 147, 256, 257.
Волынская 18.
Вятская 208, 730.
Гродненская 323, 368.
Казанская 119.
Калужская 207.
Кіевская 464, 854, 920.
Курляндская 23, 61.
Курская 535, 539, 554, 570.
Минская 158.
Московская 194, 467, 563.
Нижегородская 246.
Новгородская 263, 326.
Олонецкая 227, 228.
Орловская 645.
Пермская 207.
Подольская 819.
Псковская 154.
Рязанская 327, 408—409.
Самарская 524.
Саратовская 506, 538, 540—541.
Симбирская 348, 416, 451—452.
Смоленская т. II, 80.
Тамбовская 178, 404.
Тверская 175, 427, 439.
Уфимская 295.
Харьковская 205, 401, 402.
Херсонская 198, 346, 377—378.
Черниговская 33, 89, 118, 186.
Эстляндская 14, 79, 81.
Ярославская 125.

23) Малоуспѣшность внѣшкольнаго сельскохозяйственнаго обученія неразвитаго населенія:

Владимірская 128.
Вологодская 209.
Вятская 141.
Гродненская 27, 315, 323, 343.
Калужская 207, 232—233.
Кіевская 123, 559, 854, 923, 930.
Ковенская 22, 167.
Курская 408.
Лифляндская 128, 187.
Минская 158, 159, 230.
Московская 190, 563.
Новгородская 263.
Олонецкая 227.
Орловская 281, 645, 671.
Пермская 379—380.
Подольская 253, 345, 819, 962.
Полтавская 644.
Рязанская 325—327, 395.
Самарская 524.
Саратовская 413, 507.
Симбирская 120, 315, 453—454.
Смоленская т. I, 30.
Тверская 457—457—458.
Уфимская 292.
Харьковская 205, 267.
Херсонская 346, 391—392.
Черниговская 83, 89.
Ярославская 125.

24) Общедоступность и обязательность начальнаго обученія:

Бессарабская 27, 396.
Владимірская 21, 73, 89, 90, 134.
Вятская 282, 316, 317, 385, 459.
Гродненская 21, 24, 29—32, 184, 293.
Казанская 4, 89.
Калужская 64, 193.
Кіевская 103, 512, 602, 749, 962, 1016, 1034, 1037.
Курская 339, 534, 867.
Московская 163, 627.
Нижегородская 122, 119—120, 269, 300, 324, 445, 509.
Новгородская 5—6, 151, 263, 410—420, 474, 501, 511—512.
Олонецкая 185—186.
Оренбургская 9, 96.
Орловская 623—624.
Пермская 296, 315—316.
Подольская 428—429, 523, 820, 863, 1012, 1022, 1076.
Полтавская 9, 10, 230—231, 233, 487, 504—505, 548—549, 562, 681, 685—687.
Псковская 172, 332, 337, 346.
Рязанская 564, 567—568.
Самарская 202, 328, 460—462, 466, 566.
Саратовская 338, 530, 535.
Симбирская 192, 264, 363.
Смоленская т. I, 74, 75, 97; т. II, 28, 143, 221, 281.
Таврическая 143—144.
Тамбовская 109, 262, 289, 320, 425.
Тверская 29, 145, 186, 202, 208—212, 358, 446, 448.
Тульская 116, 465.

Уфимская 73, 118, 173, 209, 220, 240, 308, 314.
Херсонская 302, 378.
Черниговская 79, 232, 287, 381, 417.
Ярославская 84.

25) Устраненіе стѣсненій частной и общественной иниціативы въ дѣлѣ народнаго просвѣщенія:

Бессарабская 27, 396.
Витебская 121, 291.
Вологодская 168.
Вятская 214, 408, 458, 459.
Екатеринославская 97, 140, 231, 235, 241.
Кіевская 1016, 1096.
Ковенская 167.
Костромская 160, 175, 221, 402—403.
Курская 866.
Минская 345—346.
Московская 256, 286, 339, 359, 406, 676.
Новгородская 175, 420.
Пермская 42, 77.
Подольская 167.
Полтавская 252, 482—486, 502—503, 562, 746—747.
Псковская 205, 254.
Самарская 315, 326, 375, 432, 446, 467, 590.
Симбирская 264, 363, 475.
Смоленская т. I, 73, 75; т. II, 28, 173—174, 303—305.
Таврическая 4—5, 61—62, 184.
Тамбовская 55, 248.
Тверская 205.
Харьковская 410, 429.
Херсонская 365.
Черниговская 38, 83, 117, 237, 412.
Ярославская 230—231.

26) Мѣстные нарѣчія и языки:

Бессарабская 216, 397—399.
Кіевская 1016.
Ковенская 159—161, 166, 183.
Курляндская 4.
Лифляндская 1, 14, 17, 18, 30, 34—35, 97, 102, 126, 127, 128, 129, 169, 183, 225.
Полтавская 309, 507—508, 552—553, 562, 746.
Эстляндская 11, 12, 78, 147, 155—156, 163.

27) Подготовка учительскаго персонала:

Архангельская 35, 253.
Астраханская 115.
Бессарабская 220, 351.
Витебская 110, 168, 225, 251, 423.
Владимірская 134.
Вологодская 95.
Волынская 167.
Вятская 150, 597.
Гродненская 25, 27, 259, 324, 338.
Казанская 4.
Калужская 237.
Кіевская 104, 390, 934, 954, 1033, 1047, 1085.
Ковенская 65, 167, 182.

Костромская 127, 249, 260, 279, 322, 384, 397, 494.
Курляндская 3.
Курская 543, 712, 797, 865.
Лифляндская 102, 209.
Минская 38, 50, 55, 120, 179, 180, 186, 201, 228, 229, 329, 344, 348, 405, 425.
Могилевская 101.
Московская 405.
Нижегородская 8—9, 211, 545, 582—583.
Новгородская 95, 468.
Оренбургская 8, 9, 56, 189—190.
Орловская 434, 542.
Пензенская 121, 150.
Пермская 379.
Подольская 441, 864, 1091.
Полтавская 15, 194, 490—494, 643, 815.
Псковская 172, 198, 254.
Рязанская 35, 185, 201.
Самарская 328, 464—465, 566.
Саратовская 42, 43, 48, 50, 360, 411, 413, 414, 485, 526, 527, 546, 599, 617—618.
Симбирская 71, 192, 405, 452.
Смоленская т. I, 97.
Таврическая 52.
Тамбовская 358, 404.
Тверская 451—452, 454.
Тульская 156, 255, 260—261, 308, 314.
Уфимская 43, 117, 173, 209, 253, 255, 260—261, 308, 314.
Харьковская 78, 169, 194, 278, 347, 401, 494.
Херсонская 207.
Черниговская 77, 83, 89, 113, 145, 326.
Эстляндская 11, 78.
Ярославская 183, 187.

28) Устройство учительскихъ съѣздовъ:

Владимірская 134.
Вятская 150, 399.
Костромская 127, 160.
Минская 348.
Могилевская 405.
Оренбургская 101.
Орловская 331, 332.
Полтавская 315, 490—494, 553—554, 562.
Саратовская 42, 667—668.
Симбирская 264.
Таврическая 5, 156—157, 205.
Тульская 255, 256, 299, 300.
Харьковская 313.

29) Устройство учительскихъ курсовъ:

Бессарабская 220.
Вологодская 187, 305, 312.
Вятская 150, 399, 623.
Казанская 177.
Калужская 73.
Кіевская 26, 27, 85.
Костромская 127, 160, 482, 483, 494.
Курская 543.
Минская 393.
Олонецкая 212.
Оренбургская 101.

Орловская 332.
Пензенская 121.
Пермская 281—282.
Подольская 526.
Полтавская 191.
Псковская 270.
Рязанская 35, 589.
Самарская 105, 345, 346, 503.
С.-Петербургская 74.
Саратовская 360, 413.
Симбирская 409, 452.
Смоленская т. I, 37.
Таврическая 39—40, 52, 185, 241.
Херсонская 166.
Черниговская 135, 153, 326.

30) Улучшеніе матеріальнаго положенія народныхъ учителей:

Архангельская 253.
Астраханская 115.
Бессарабская 164, 217.
Витебская 110, 251.
Владимірская 132, 134.
Вятская 140, 150, 435, 597.
Гродненская 184.
Кіевская 104, 436, 457, 922, 934, 1047, 1088.
Костромская 221, 351, 397, 494, 500.
Курская 407, 865.
Минская 180, 246, 348.
Могилевская 135.
Московская 471, 544—545.
Новгородская 8, 149, 245—246.
Оренбургская 9.
Орловская 438.
Подольская 678, 696.
Полтавская 12, 494, 554, 563.
Псковская 172.
Рязанская 581.
Самарская 328—329, 462—464, 466.
С.-Петербургская 74.
Саратовская 42, 414, 503, 556, 599, 618.
Симбирская 16, 71.
Таврическая 156, 185.
Тверская 210, 211.
Тульская 256, 300—302.
Уфимская 112, 114, 173, 308.
Харьковская 313, 439.
Черниговская 4, 83, 89, 145, 236—237, 326.

31) Умственный и образовательный уровень духовенства:

Бессарабская 349.
Казанская 174, 175, 177.
Кіевская 1017.
Костромская 384.
Московская 471, 547.
Орловская 619.
Полтавская 31.
Саратовская 42, 612—617.
Симбирская 531, 532,
Смоленская т. II, 306—307.
Таврическая 63.

Тверская 45.
Тульская 256.
Уфимская 173.
Харьковская 191, 241.
Черниговская 234.

32) Измѣненіе программы духовныхъ семинарій:

Бессарабская 220.
Витебская 168.
Вологодская 6, 251.
Гродненская 259.
Казанская 130.
Калужская 73, 102, 137.
Курская 797.
Подольская 274, 455, 526, 1076, 1091.
Псковская 254.
Саратовская 43, 48, 615.
Симбирская 192.
Смоленская т. II, 118—119.
Харьковская 194, 403.
Черниговская 83, 118.

33) Обезпеченіе матеріальнаго положенія духовенства:

Бессарабская 348.
Владимірская 183.
Вологодская 5, 111.
Волынская 167.
Вятская 591.
Екатеринославская 222.
Казанская 174, 177.
Кіевская 106—109, 654.
Костромская 6, 207, 473.
Курская 853.
Московская 471.
Новгородская 246—247, 263.
Оренбургская 47.
Орловская 601, 612—613, 669.
Полтавская 31.
Псковская 70—71.
Самарская 301—302, 309, 534.
Саратовская 615, 656—657.
Смоленская т. II, 118, 316.
Тамбовская 199.
Тверская 100, 300.
Уфимская 245.
Харьковская 191, 241.
Черниговская 114, 115.
Ярославская 3, 68.

34) Развитіе средняго и высшаго образованія:

Владимірская 181.
Вологодская 145.
Вятская 330, 358, 419—421, 459, 517.
Калужская 234, 254.
Кіевская 526—528.
Ковенская 180.
Костромская 125, 159, 229, 368, 418, 428, 448, 508.
Курская 19, 319, 543, 781, 865.
Минская 201, 229, 235.
Могилевская 28, 47, 116, 151—152.

Московская 195, 303, 523, 548, 599—602.
Нижегородская 569.
Новгородская 8.
Орловская 331, 444, 624.
Пензенская 53, 164.
Пермская 84—85, 452.
Подольская 944—945.
Полтавская 21, 188, 191, 233, 252.
Псковская 72—88, 253—254.
Рязанская 168.
Самарская 517.
Саратовская 482—483.
Симбирская 436, 452.
Смоленская т. I, 30; т. II, 112—113, 125, 200—201.
Таврическая 103.
Тамбовская 31, 238, 261, 264.
Тульская 51—52, 249, 256, 403—405.
Уфимская 96, 201.
Харьковская 313.
Черниговская 88, 186.
Ярославская 129—130.

35) Недостатки общей средней школы:

Вятская 606.
Калужская 23, 73.
Кіевская 102.
Минская 179.
Новгородская 420, 445—446.
Пензенская 53, 138.
Полтавская 247—248.
Псковская 73—75, 193—198.
Рязанская 561.
Самарская 326—327, 459, 466.
Саратовская 48, 525.
Симбирская 264.
Смоленская т. I, 30, 76, 98—99; т. II, 112, 131, 249—250.
Таврическая 147.
Харьковская 6, 75, 78, 278, 401.
Херсонская 347—348.

36) Увеличеніе числа общихъ и спеціальныхъ среднихъ и высшихъ учебныхъ заведеній (см. также примѣч. 34):

Вологодская 106, 108.
Калужская 63.
Минская 344.
Московская 406.
Новгородская 419.
Подольская 187—188.
Таврическая 5, 173, 205.
Тамбовская 77, 233.
Харьковская 78, 278.

37) Установленіе связи между учебными заведеніями:

Калужская 102, 136.
Кіевская 102.
Костромская 249, 280, 509.
Курская 19.
Московская 387, 403, 548, 605.

Новгородская 8, 419, 444—445.
Орловская 624.
Пермская 395, 452.
Самарская 466.
Симбирская 264.
Смоленская т. I, 75; т. II, 174, 175.
Таврическая 155—156, 185.
Тамбовская 468.
Тверская 452.
Уфимская 112—114.

38) Развитіе періодической печати:

Вятская 358.
Гродненская 466.
Кіевская 553.
Ковенская 159—160, 161, 183.
Костромская 11, 413, 428, 448.
Курская 749, 797.
Лифляндская 129.
Московская 194—195, 201, 359.
Новгородская 420
Подольская 673.
Полтавская 510, 660, 735.
Псковская 277.
Саратовская 658, 659.
Таврическая 185.
Тамбовская 52—55, 58.
Тверская 158, 178.
Уфимская 110, 265, 311.
Черниговская 187.

39) Недостатки постановки начальной школы:

Астраханская 131.
Бессарабская 27, 396.
Калужская 266—267.
Курская 49, 746, 775, 795, 796, 865.
Минская 23, 55, 179—180, 246, 344—345.
Могилевская 24—25, 27, 37, 100, 151.
Московская 26, 163, 385, 387, 403—405, 471, 646, 675—677.
Нижегородская 8, 112, 188, 210—211, 261—263, 337, 444—445, 451, 493, 544.
Новгородская 150, 188—189, 245, 276, 459—460, 479—480, 504—505.
Олонецкая 121.
Оренбургская 96—97.
Орловская 440—441, 577.
Пензенская 120.
Пермская 8, 250, 374, 471.
Подольская 523—524, 673.
Полтавская 11, 190, 232, 247, 252, 746.
Псковская 139, 172, 194.
Самарская 77, 222, 325—326, 390—391, 431, 432, 459, 469.
С.-Петербургская 77—78.
Саратовская 398—399, 507, 556, 557—558, 581—582, 598—599, 600—601, 663—663.
Симбирская 15, 22, 60—71.
Смоленская т. I, 76.
Таврическая 32—33, 43—44, 147, 154—156, 165—166, 185, 200—205, 262.
Тамбовская 140, 197, 357, 468.
Тверская 211—212.
Тульская 246—247, 485.
Уфимская 85—86, 114—118.

Харьковская 169, 181, 393.
Черниговская 105, 106, 138—142, 375—376, 412.
Ярославская 214.

40) Расширеніе общеобразовательной программы начальной народной школы:

За:

Архангельская 211.
Бессарабская 150, 216.
Витебская 402, 413, 423.
Владимірская 133, 181.
Вологодская 5, 106, 108.
Вятская 7, 64, 291, 294, 357, 400, 409, 458, 516, 544, 606, 746.
Гродненская 446, 447.
Екатеринославская 66, 96, 148.
Казанская 117—118, 128, 132.
Калужская 24.
Кіевская 601, 962, 1016, 1046—1047.
Костромская 6, 112, 121, 154, 159, 213, 413, 427, 515.
Курская 339, 570, 865.
Минская 180.
Могилевская 100.
Московская 26, 231, 566, 615, 631, 632, 646.
Нижегородская 9, 444—445, 509, 510.
Новгородская 325.
Орловская 332, 483—490.
Пензенская 20.
Пермская 395, 413.
Полтавская 11, 311, 316, 487—490, 549—552, 562, 681, 685—687.
Рязанская 626.
Самарская 41, 315, 375, 467, 517, 584, 607.
С.-Петербургская 69.
Саратовская 669—670.
Симбирская 192.
Смоленская т. I, 31, 74—75; т. II, 124, 281.
Тамбовская 414.
Тверская 315, 451.
Тульская 465.
Уфимская 173, 320, 327.
Харьковская 78, 278.
Херсонская 378—379.
Ярославская 61.

Противъ:

Полтавская 11.
Тверская 29—30.
Черниговская 87.

41) Удлиненіе курса начальной школы:

Бессарабская 216, 386.
Вятская 7, 409.
Казанская 55, 118.
Костромская 260, 274, 279, 306, 322, 332, 349, 350, 351, 397.
Курская 570, 775.
Минская 344—347.
Могилевская 100.
Московская 263, 405, 465, 471, 474—475, 586—587, 646.
Нижегородская 9, 493—494, 510—511, 553.
Новгородская 8, 136—137, 188—189, 419.
Олонецкая 152.
Орловская 332, 438—439.
Пензенская 20, 150.

Пермская 7—8, 85, 138—139, 250, 395.
Подольская 863—864.
Полтавская 11, 311, 815, 820.
Псковская 139.
Рязанская 626.
Самарская 325, 391, 456—458, 466, 503, 584.
Саратовская 485, 601, 619.
Симбирская 192.
Смоленская т. II, 281.
Тамбовская 414.
Тверская 186, 189.
Тульская 255, 309.
Уфимская 95, 112, 114, 117.
Харьковская 8, 224.
Черниговская 76, 79, 96, 226, 227, 237, 332, 412.
Эстляндская 77, 147.
Ярославская 131.

42) Обязательное посѣщеніе учениками начальной школы:

Бессарабская 216.
Смоленская т. I, 75: т. II, 281.
Тверская 186.
Тульская 157.
Уфимская 95, 117.
Черниговская 78.

43) Воспитательное значеніе народной школы:

Екатеринославская 49—50, 141.
Костромская 126, 160, 384, 411, 460, 482.
Минская 118.
Могилевская 37.
Московская 471, 474—475.
Нижегородская 8, 9, 44, 544, 569, 582—583.
Новгородская 137, 149—150.
Подольская 429, 678, 696, 864.
Полтавская 11, 30—31.
Рязанская 543—545.
Саратовская 42, 50, 486.
Смоленская т. I, 72—73.
Тверская 148, 211—212.
Уфимская 115—116, 117.
Черниговская 43, 87, 89, 108, 234, 315—316.

44) Учрежденіе «майскихъ» и противоположныхъ имъ союзовъ:

Бессарабская 144—145.

45) Развитіе праздниковъ древонасажденія:

Бессарабская 36, 141.
Кіевская 447, 1085—1086.
Ковенская 182.
Курская 581.
Минская 6, 81, 198, 270, 273, 431.
Орловская 578, 618.
Подольская 1090.
Таврическая 80.
Тверская 322.
Херсонская 166.

46) Введеніе въ курсъ начальной школы свѣдѣній утилитарнаго характера:

За:

Астраханская 35, 114, 131—133, 181, 186, 198, 332.
Бессарабская 115, 116, 117, 150, 164, 217—220, 221, 283, 316, 352, 396.
Виленская 69, 108, 134, 135, 188, 192.
Витебская 6 — 8, 110, 219, 222, 224, 242, 249, 269, 291, 417, 423, 481, 525.
Владимірская 21.
Вологодская 94, 187, 199, 208, 209, 226, 305, 319.
Волынская 108, 144, 153, 170.
Вятская 9, 150, 202, 208, 435, 620, 691, 713, 719, 720, 724, 729, 744.
Гродненская 168, 169, 184, 222, 238, 250, 290, 294, 315, 324, 327, 330, 337, 358, 406, 446.
Екатеринославская 141.
Казанская 92, 130, 143, 170—171, 177.
Калужская 73, 102, 136, 186, 268.
Кіевская 25, 127, 131, 183, 185, 343, 389, 436, 447, 457, 512, 537, 538, 551, 553, 578, 601, 850, 936, 954, 962, 964, 976, 979, 982, 1033, 1034, 1036, 1088.
Ковенская 2, 65, 66, 67, 103.
Костромская 128, 200, 207, 249, 260, 274, 279, 306, 332, 341, 349, 350, 351, 398, 453, 476, 483, 493, 509, 515.
Курская 164, 400, 401, 522, 532, 748, 775.
Лифляндская 18 — 19, 126, 127, 169, 174—176, 209, 269.
Минская 2, 21, 23, 33, 120, 142, 273, 405.
Могилевская 25, 27, 91, 100, 125, 151.
Московская 307, 465, 555, 683, 685, 691.
Нижегородская 113, 190, 379, 510, 544, 551—553, 568—569.
Новгородская 263, 271—272, 435, 484, 501, 530, 531, 545.
Олонецкая 60, 97, 122, 151—156, 197, 218, 259.
Оренбургская 8, 101.
Орловская 281, 305, 307—308, 311, 542, 578, 584.
Пензенская 65, 120, 138.
Пермская 138—139, 159—160, 312, 379, 391, 457.
Подольская 429, 452—454, 525—526, 864, 944, 961—962, 1076.
Полтавская 16.
Псковская 91—92, 172, 194—198, 337.
Рязанская 75, 119, 214, 589—590, 607.
Самарская 28, 105, 170, 223, 345, 346, 430, 433, 503, 539, 566.
С.-Петербургская 22, 74.
Саратовская 48, 484, 503, 529, 530, 532, 599, 600.
Симбирская 68, 363, 364—365, 366—367, 398, 405, 409, 419—420, 441, 442, 518.
Смоленская т. II, 55—56, 253.
Таврическая 4, 136, 239, 240—242.
Тамбовская 197, 287—288, 403.
Тверская 4, 5, 105, 106, 456.
Тульская 31, 154—155, 465.

Противъ:

Архангельская 33.
Астраханская 11.
Бессарабская 22, 116, 117, 352.
Витебская 4, 95.
Вологодская 6, 257.
Вятская 8, 9, 740—743.
Гродненская 169, 446, 471.
Казанская 4, 5.
Калужская 164.
Костромская 99, 112, 174, 356.
Курская 437, 554, 746.
Минская 345.
Могилевская 99.
Московская 474—475.
Нижегородская 113, 114, 452, 510.
Новгородская 412, 460, 530, 531, 554.
Олонецкая 122, 162—163.
Орловская 332, 439, 624.
Пензенская 53.
Пермская 8, 379.
Подольская 429, 959, 972.
Полтавская 16.
Псковская 270.
С.-Петербургская 22, 23.
Саратовская 482—483, 526, 531.
Симбирская 15, 390—392, 453.
Смоленская т. I, 98.
Тамбовская 403.
Тульская 449.
Харьковская 224.
Черниговская 43—44, 87, 89, 105, 262.

Уфимская 33, 42—43, 117, 209, 292.
Харьковская 167, 169, 194, 347, 420, 494.
Херсонская 193, 268, 344, 348.
Черниговская 4, 115, 153, 186, 332, 425—426.
Эстляндская 3, 11, 78, 156, 163, 166.
Ярославская 3, 92, 172, 187, 231.

47) Устройство при начальной школѣ дополнительныхъ классовъ сельскаго хозяйства и ремеслъ:

За:

Витебская 4—5.
Кіевская 659, 684, 962.
Лифляндская 18, 126, 177.
Минская 23.
Могилевская 47.
Московская 465, 661.
Нижегородская 569.
Новгородская 40, 475, 520, 545.
Олонецкая 122, 222, 272—273.
Оренбургская 189.
Орловская 333.
Пензенская 71—72, 120—121.
Пермская 432.
Подольская 174, 501, 862, 959, 979, 1080.
Псковская 148.
Рязанская 185, 410.
Самарская 41, 222—223, 467, 585, 607.
С.-Петербургская 56.
Симбирская 212, 454—455.
Смоленская т. I, 31, 67, 132; т. II, 89, 94.
Тамбовская 185.
Тверская 148, 186, 189.
Эстляндская 144.

Противъ:

Лифляндская 30.
Московская 474.
Пермская 296.

48) Программа народной школы повышеннаго типа:

Казанская 111—112.

49) Увеличеніе числа двухклассныхъ училищъ съ введеніемъ въ нихъ преподаванія сельскаго хозяйства:

Астраханская 115.
Курская 297.
Лифляндская 127, 169.
Могилевская 18.
Новгородская 245.
Оренбургская 187—189.
Подольская 820.
Уфимская 95, 117.
Херсонская 287.
Эстляндская 157, 163.

50) Устройство передвижныхъ и вообще пониженнаго типа начальныхъ школъ:

Архангельская 36, 37, 252.
Калужская 33.
Костромская 100, 128, 159, 427.
Курская 400, 865.
Нижегородская 264.

Пермская 42.
Таврическая 154.
Уфимская 117.
Харьковская 429, 439.
Черниговская 332.

51) Установленіе общаго типа начальной школы.

За:

Бессарабская 299, 348.
Кіевская 1088.
Костромская 126, 249, 260, 392.
Новгородская 244—245.
Орловская 326, 332.
Подольская 525—528, 816—817.
Полтавская 17.
Саратовская 599, 600.
Уфимская 95, 118.
Черниговская 236.

Противъ:

Бессарабская 396.
Вологодская 106, 108.

52) Объединеніе всѣхъ начальныхъ школъ въ одномъ вѣдомствѣ:

Архангельская 36.
Бессарабская 216, 299, 351, 386.
Владимірская 21, 134.
Гродненская 446—449.
Кіевская 101, 105—106, 434—436, 455—457, 658, 680, 961, 1016, 1047.
Костромская 6, 127, 160—161, 249, 260, 279—280, 322.
Курская 297.
Минская 345, 348.
Могилевская 90—91, 99, 125.
Московская 581.
Нижегородская 126—127, 386, 388—389.
Новгородская 7, 147—149, 484.
Орловская 103—104, 326, 332.
Подольская 672—675, 816.
Полтавская 31, 232, 660, 662—665, 683, 746—747, 815—816.
Саратовская 42, 337, 599.
Смоленская т. I, 97, 98.
Тамбовская 414.
Тверская 148, 210.
Тульская 448—449.
Уфимская 95, 116—117, 118, 199.
Харьковская 190, 240, 428, 476.
Черниговская 89, 104.

53) Улучшеніе школьныхъ помѣщеній. устройство интернатовъ, снабженіе школъ пособіями, учебниками и проч.:

Архангельская 37—40, 253.
Вологодская 65.
Казанская 129.
Кіевская 353.
Костромская 323.
Курская 575, 581, 865.
Московская 25.
Рязанская 35.
Саратовская 618—619.
Симбирская 211.
Тульская 256, 302, 303—304.
Уфимская 173.
Черниговская 97, 237.

54) Снабженіе начальныхъ школъ земельными участками:

Бессарабская 141, 164, 220, 283, 345, 353.
Виленская 108, 135.
Витебская 8, 12, 110, 119, 225, 445, 481.
Вологодская 95, 151.
Вятская 140.
Гродненская 334.
Кіевская 353, 390, 512, 976, 979, 982, 1047, 1088.
Ковенская 65, 167.
Костромская 350, 482, 494.
Курляндская 3, 31.
Курская 401, 532, 543.
Лифляндская 19.
Минская 6, 38, 50, 135, 179, 329, 393.
Новгородская 165, 530, 531, 545—546.
Оренбургская 101.
Пензенская 150.
Пермская 8, 221, 379.
Подольская 455, 526, 817, 979, 1076.
Полтавская 190—191.
Псковская 91—92.
Рязанская 214.
С.-Петербургская 23, 74.
Саратовская 48—49.
Симбирская 100, 365, 405
Смоленская т. II, 253, 270.
Тверская 214, 451.
Харьковская 194.
Херсонская 268.
Черниговская 400.
Ярославская 187.

55) Обезпеченіе народныхъ школъ библіотеками (см. также прим. 65):

Вятская 396.
Курская 581.
Московская 615, 631.
Орловская 454—465.
Самарская 326.
Таврическая 157.
Тульская 256, 299—300.
Уфимская 96, 112, 114.
Харьковская 313.

56) Организація руководства народнымъ образованіемъ на мѣстахъ:

Архангельская 253.
Бессарабская 385, 396.
Витебская 13, 110.
Вятская 64, 291.
Казанская 118, 128.
Курская 296—297, 581.
Минская 2, 181, 348.
Могилевская 18—19.
Московская 25, 405, 406.
Нижегородская 264.
Новгородская 93.
Орловская 311, 332, 445—449, 726.
Подольская 201, 528, 674—675, 864.
Полтавская 10—11, 31, 316, 487—490, 494—499, 503—504, 506—507, 554—559, 563.

Псковская 139.
Рязанская 31—35.
Самарская 326, 466.
Саратовская 338, 599—607, 619—620.
Симбирская 20, 210—211, 212, 264, 452.
Таврическая 4, 159—160, 184, 205, 239.
Тамбовская 141.
Тверская 202—205, 294—296.
Тульская 255, 256, 303.
Уфимская 172.
Харьковская 347, 429, 439.
Херсонская 365.
Черниговская 83, 90, 103, 142—145, 237, 418, 419.

57) Профессіональное образованіе:

Архангельская 12, 70, 133, 170, 185, 186, 253.
Астраханская 124, 182, 195, 198, 203, 204, 205.
Бессарабская 51, 140, 141, 145—147, 162, 181, 298, 331.
Виленская 26, 69, 98, 115, 134.
Витебская 207, 222, 362.
Владимірская 27, 54, 142.
Вологодская 70, 83, 145, 150, 190, 257, 295.
Волынская 167.
Воронежская 77, 111, 153.
Вятская 20, 27, 203, 294, 298, 440, 553, 597, 762.
Гродненская 123, 184, 222, 235, 249, 290, 389, 476.
Казанская 112, 119.
Калужская 24, 53, 57, 85, 99, 124, 165, 183, 209, 217, 289, 290.
Кіевская 23, 24, 26, 29, 80, 103, 104, 124, 342, 354, 372, 382, 390, 473, 511, 512, 513, 555, 598, 643, 659, 745, 978, 980, 1068, 1138.
Ковенская 182.
Костромская 110, 183, 184, 207, 215, 216, 249, 260, 274, 280, 302, 322, 325, 330, 332, 344, 370, 396, 486, 503, 505, 513, 519.
Курская 19, 96, 401, 406, 407, 421, 771, 778, 787, 793.
Минская 8, 38, 46—50, 120, 121, 140, 160, 179, 189, 190, 246, 369, 371.
Могилевская 25, 48, 57, 164.
Московская 232, 406, 560—562, 672.
Нижегородская 57, 138, 226, 244, 266—267, 321—322, 324—327, 379, 403, 452, 521, 568.
Новгородская 93, 290, 501, 503, 520.
Олонецкая 16, 106, 115, 197, 222—224.
Оренбургская 101.
Орловская 607, 691.
Пензенская 72, 150—151, 155.
Пермская 107, 155—156, 159, 269, 333, 400, 415, 451, 477.
Подольская 174, 351, 385—386, 454, 577, 671, 676, 750, 862, 986, 1080.
Полтавская 233—234, 247, 252, 287.
Псковская 213.
Рязанская 104, 105, 106, 115, 116, 170, 216, 265—268, 279, 631, 640.
Самарская 173, 216, 222, 223, 262, 263, 270, 315, 328, 406, 449, 467, 469, 503, 517, 522, 541.
С.-Петербургская 56.
Саратовская 45—46, 49—50, 160—161, 425—429, 433, 441, 532, 590, 599.
Симбирская 22, 49, 110, 211, 251, 256, 257, 277, 376, 378, 410, 416, 517, 532—533.
Смоленская т. I, 36, 42, 44, 45, 67, 132; т. II, 89, 94, 112, 130, 143, 173.
Таврическая 97, 196, 211.
Тамбовская 30, 48, 58, 239, 248, 252, 353, 379, 414, 468, 470.
Тульская 84, 354, 358—359, 465, 476.
Уфимская 44, 61, 73, 93, 94, 164.
Херсонская 140, 201, 383.

Черниговская 33, 40, 73, 83, 90, 121, 135, 152, 187, 237—238, 263, 324—325, 376.
Эстляндская 3, 13.
Ярославская 84, 92, 157—158, 179, 180.

58) **Низшія сельскохозяйственныя школы:**

Архангельская 34, 185, 253.
Астраханская 115, 130, 330.
Бессарабская 51, 150, 352.
Виленская 19, 98, 114.
Витебская 184, 207, 357, 452, 483.
Владимірская 21, 85, 134, 165, 190, 199, 207.
Воронежская 112.
Вятская 141, 385, 435, 598, 620, 666, 671, 729.
Гродненская 25, 221, 280, 358, 368, 406, 470, 488.
Казанская 4, 129, 130, 177, 235.
Калужская 12, 24, 36, 72, 102, 136, 164, 231, 238.
Кіевская 24, 29, 126, 185, 342—343, 350, 354, 382, 389, 425, 436, 464, 472, 486—497, 555, 601, 659, 680, 684, 695, 954, 984, 1029, 1033, 1036, 1062, 1123.
Ковенская 31, 168, 180.
Костромская 100, 101, 175, 229, 264, 324, 368, 461, 476, 483.
Курляндская 20, 22, 23, 42, 48, 51.
Курская 63, 90, 93, 99, 108, 130, 133, 401, 407, 532, 535, 537, 540, 541, 543, 569, 778, 781, 865.
Лифляндская 1, 17, 18—19, 30, 33, 34, 102, 126, 127, 128, 129, 155, 169, 174—176, 177, 179, 184, 187, 201, 225.
Минская 2, 21, 23, 126, 135, 158, 161—162, 179, 269, 348, 404, 424.
Могилевская 101, 108, 116, 164, 166.
Московская 356—357, 406, 466—467, 523, 599—602, 615.
Нижегородская 112, 120, 358, 446.
Новгородская 39, 137, 165, 189, 283—284, 326, 475, 501—502, 504—505, 551.
Олонецкая 199, 200, 228.
Оренбургская 57, 101.
Орловская 281, 332—333, 397, 441—442, 578, 743.
Пензенская 54, 60, 71, 99—100, 121, 138.
Пермская 108, 333, 379, 397, 413, 451, 471.
Подольская 528, 529, 819, 820—821, 959, 961, 1097.
Полтавская 15, 246—247, 625—627, 681, 686, 687, 822.
Псковская 198, 222, 268—269, 337, 343.
Рязанская 35, 116, 229, 410, 590, 626, 658.
Самарская 37, 41, 345, 366, 391, 467, 585, 607.
С.-Петербургская 22, 78—79.
Саратовская 43, 44—45, 411, 483, 485, 599.
Симбирская 15, 22—23, 192, 211, 257, 345, 423, 425, 427, 436—437, 443, 533—534.
Смоленская т. I, 30, 31; т. II, 160, 269.
Таврическая 33, 54, 78—79, 103, 194, 209.
Тамбовская 31, 155, 198—200, 261, 264, 392, 404, 414, 430.
Тверская 212, 234, 454.
Тульская 250, 256, 310—313, 354, 394—395, 465, 495, 509—513.
Уфимская 73, 103, 104, 253.
Харьковская 167, 174, 224, 243, 254, 261, 278, 313, 409, 447.
Херсонская 139, 140, 274, 344.
Черниговская 76, 79, 83, 88, 89, 97, 108—109, 115, 117—118, 126—127, 324, 381, 392, 412, 425.
Эстляндская 3, 13, 78, 144, 147, 157.
Ярославская 92, 96—97, 102, 122, 131, 159—160, 176, 185.

59) **Недостатки низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ:**

Владимірская 127.
Вологодская 128, 331.
Вятская 7, 150, 429, 598, 729.

Гродненская 23, 27, 222, 412.
Казанская 192, 236.
Калужская 24.
Курская 283.
Лифляндская 19, 102.
Минская 33, 190—191, 404, 424.
Могилевская 55—56.
Нижегородская 210—211, 446.
Новгородская 44.
Орловская 645—646.
Пермская 391.
Полтавская 626.
Самарская 327, 433.
Симбирская 201—206.
Тульская 249—250, 312, 403.
Харьковская 8, 261.

60) **Открытіе низшихъ сельскохозяйственныхъ школъ упрощеннаго типа:**

Астраханская 195.
Бессарабская 221.
Виленская 114.
Витебская 95.
Вологодская 6, 331.
Воронежская 70.
Вятская 150, 533, 539.
Гродненская 363, 407.
Кіевская 351, 659, 684, 1048.
Ковенская 22.
Курская 401, 408.
Лифляндская 127.
Минская 38, 50, 404, 424.
Нижегородская 361.
Олонецкая 222—224, 253, 260—261.
Орловская 442—443.
Пензенская 150.
Пермская 108.
Подольская 861, 1076.
Таврическая 38.
Харьковская 194, 243, 413, 419, 488.
Черниговская 408, 417.

61) **Зимнія сельскохозяйственныя школы:**

Вятская 7, 8, 10, 11.
Минская 404—405, 425.
Орловская 333.
Полтавская 15, 626.

62) **Среднія сельскохозяйственныя училища:**

Виленская 19, 135.
Владимірская 181.
Воронежская 112.
Вятская 597.
Гродненская 25, 29, 279.
Казанская 130.
Калужская 102, 136, 231, 238.
Кіевская 29, 102, 464, 658, 680, 683.
Ковенская 168, 180.
Костромская 207, 368, 494.

Курляндская 3, 31, 42, 45, 48, 51.
Курская 283, 319, 543, 781.
Лифляндская 33, 34, 179.
Минская 2, 38, 50, 179, 180, 404, 424.
Могилевская 28, 55—56, 116, 151—152.
Московская 523, 600—602.
Нижегородская 120, 569.
Новгородская 165, 283—284, 455—456.
Пензенская 21, 54, 81, 121, 138.
Подольская 237, 866, 869—871.
Полтавская 16, 252, 681, 821—822.
Псковская 72—88, 338.
Самарская 41, 370, 403—404, 492—494, 585—586.
Саратовская 43, 45.
Симбирская 192, 516—517, 534.
Тамбовская 155.
Тульская 394—396.
Харьковская 8, 78, 167, 224, 261, 278, 313, 419, 447, 502—506.
Херсонская 139—140, 344.
Эстляндская 13, 78.
Ярославская 97, 129—130.

63) Высшее сельскохозяйственное образованіе:

Бессарабская 51.
Виленская 19, 134, 135.
Владимірская 22, 181.
Воронежская 112.
Гродненская 24, 182, 279.
Казанская 130.
Кіевская 29, 102, 389, 463, 680.
Ковенская 180.
Курская 19, 63, 136, 300—302, 319, 748, 781.
Лифляндская 17, 30.
Минская 2, 32, 38, 50, 179, 180, 404, 424.
Могилевская 55—56, 116, 151—152.
Московская 523.
Новгородская 165.
Орловская 338—339, 396—397.
Пензенская 121, 350—351.
Подольская 451, 532, 865—866, 867—868, 1076.
Полтавская 627, 681, 820—821.
Псковская 72—88, 198, 271—272.
Рязанская 116.
Самарская 41, 64, 370, 585.
Саратовская 43, 45, 485—486, 524.
Симбирская 192, 516, 534.
Смоленская т. I, 30.
Тамбовская 155, 403.
Тверская 106.
Тульская 394—396, 404—405, 492—494.
Харьковская 76, 78, 167, 264, 278, 313, 447.
Херсонская 138, 140.
Черниговская 108, 186, 325, 326, 420, 447.
Ярославская 97.

64) Поощреніе и развитіе внѣшкольнаго образованія:

Архангельская 37, 221, 253.
Астраханская 12, 195, 203, 328.
Бессарабская 141, 150, 157, 216, 234—237, 280, 324.
Виленская 135.

Витебская 174, 486.
Владимірская 21, 134, 142, 167, 176, 181.
Вологодская 94, 168, 169, 209.
Воронежская 131, 146, 149.
Вятская 9, 11, 64, 140, 150, 173, 181, 291, 297, 304, 385, 410, 458, 517, 547, 605, 606, 620, 655, 671, 730, 733, 746, 762, 766.
Гродненская 111, 281, 294, 467, 470.
Екатеринославская 97, 223, 231, 235.
Казанская 176.
Калужская 102, 137, 193, 218, 221, 231, 270, 299.
Кіевская 24, 74, 132—133, 183, 185, 340, 343, 436, 442, 457, 464, 658, 680, 719, 982, 1016, 1029, 1033, 1037.
Ковенская 180.
Костромская 100, 126, 127, 128, 159—160, 175, 191, 194, 221, 229, 249, 277, 370, 378, 397, 413, 427, 483, 490, 515.
Курляндская 2.
Курская 64, 90, 99, 108, 133, 134, 164, 165, 400, 401, 532, 539, 570, 581, 712, 746, 747, 748, 749, 775, 778, 865.
Лифляндская 29, 102, 126, 129, 147, 153, 170, 179, 182, 201, 232.
Минская 2, 9, 38, 44, 46, 50, 51, 98, 179, 196, 209, 218, 348, 424, 425.
Могилевская 19, 56, 68, 101.
Московская 26, 231, 387, 466, 675—676.
Нижегородская 127, 210, 264, 265, 301—302, 358, 385, 450—453, 494, 501, 510, 545.
Новгородская 9, 165—166, 167, 246, 320—321, 326, 330—331, 419, 475, 501.
Олонецкая 193, 200, 212, 227.
Оренбургская 68, 101.
Орловская 311, 331, 438, 588, 630—631, 645—646, 743.
Пензенская 16, 21, 54, 101—102, 120, 121, 164.
Пермская 77, 85, 108, 137, 258, 366, 374, 379, 391, 395, 413, 452, 471.
Подольская 820, 866, 1076, 1090.
Полтавская 250, 251, 252, 499—500, 509—510, 559—563, 627, 681, 686—687, 747, 822.
Псковская 88, 205, 269, 273.
Рязанская 35, 116—118, 185, 569, 581, 589.
Самарская 24, 41, 202, 222, 223, 326, 328, 430, 431, 462, 466, 467, 469, 503, 517, 520, 550, 557—558, 588—589, 590.
С.-Петербургская 22, 65.
Саратовская 43, 44, 49, 337—338, 414, 619, 658, 670—672.
Симбирская 190, 192, 345, 409, 475.
Смоленская т. I, 31, 32, 38, 44, 75; т. II, 72—73, 89, 113, 124—125, 175, 250, 281, 305.
Таврическая 5, 44, 144, 145, 147, 157—159, 184, 194, 209, 210.
Тамбовская 52—55, 58, 155, 249, 386, 403.
Тверская 148, 187, 189, 202, 300—301.
Тульская 250, 256, 304—305, 312—313, 409—410, 449.
Уфимская 96, 102, 103, 112, 114, 117, 173, 209, 253, 260—261, 308, 320, 327.
Харьковская 78, 167, 169, 254, 276, 278, 313, 347, 353, 403, 413, 419, 497.
Херсонская 140, 320, 345, 346, 383, 391.
Черниговская 4, 22, 83, 96—97, 100, 117, 121, 153, 227, 238, 263, 332, 343, 376, 392, 400, 402, 418.
Эстляндская 13, 78.
Ярославская 54, 61, 177, 180, 183, 231.

65) Народныя библіотеки-читальни:

Архангельская 221, 253.
Астраханская 329.
Бессарабская 216, 228, 348.
Витебская 525.
Владимірская 21, 134, 176.
Вятская 173, 181, 261, 291, 295, 357, 400, 409, 458, 459, 544, 746, 766.

Казанская 55, 177.
Кіевская 436, 457, 553, 602, 658, 680, 920, 943, 1016, 1040, 1088.
Ковенская 166, 168.
Костромская 129, 160, 249, 260, 277, 322, 397, 402, 427, 515.
Курская 401, 534, 581, 598, 865.
Минская 196, 216—218, 346, 348.
Могилевская 68, 134, 164.
Московская 131, 163, 194, 201, 387, 406, 579, 615, 631, 675—676.
Нижегородская 127, 138, 210, 264, 379, 385, 388, 419-420, 452, 475, 494, 545.
Новгородская 8, 9—10, 137, 167, 245, 475, 503, 512.
Олонецкая 193.
Оренбургская 101.
Орловская 332, 438, 465—477, 612.
Пензенская 120, 150.
Пермская 85, 138, 296—297, 313, 365, 395.
Подольская 429, 673—675, 820.
Полтавская 251, 311—312, 499—500, 747, 816—817.
Рязанская 34—35, 185, 558—559, 562, 569, 581.
Самарская 41, 106, 223, 315, 326, 328, 431, 466, 561, 584.
Саратовская 337, 399, 414, 488, 619, 658, 670.
Симбирская 211, 264, 345.
Смоленская т. I, 32, 74—75; т. II, 125, 281, 305.
Таврическая 33, 158, 185.
Тамбовская 392.
Тверская 148, 186—187, 315.
Тульская 247—248, 256, 304.
Уфимская 96, 103, 112, 114, 173, 209, 220, 253, 255, 308, 327
Харьковская 78, 278, 313.
Херсонская 346.
Черниговская 263, 326.

66) **Народныя чтенія:**

Архангельская 253.
Бессарабская 228.
Владимірская 176, 181.
Вятская 291, 400, 766.
Гродненская 294.
Казанская 177.
Костромская 129, 160, 249, 260, 277, 322, 397.
Могилевская 101.
Московская 163, 579, 631.
Нижегородская 127, 452.
Новгородская 137, 189, 245.
Орловская 332, 477, 483, 612.
Пермская 138.
Подольская 673—675, 820.
Полтавская 190, 251, 500, 509—510, 686—688.
Самарская 38, 222, 326, 366, 467, 517.
Саратовская 337.
Симбирская 211.
Таврическая 158, 185.
Тверская 158, 177.
Тульская 358, 409—410.
Уфимская 96, 103, 220.
Херсонская 140.
Черниговская 83, 227, 263.

67) **Устройство сельскохозяйственныхъ курсовъ въ войскахъ:**

Вятская 151.
Кіевская 85.

Минская 2, 33, 165.
Московская 50—52.
Нижегородская 268, 302.
Псковская 198, 254.
Симбирская 192.
Харьковская 254, 403.
Черниговская 88, 117, 153—154, 405—406.

68) **Распространеніе брошюръ по сельскому хозяйству и другимъ предметамъ, касающимся сельскохозяйственной промышленности, и развитіе спеціальной прессы:**

Астраханская 36, 206.
Бессарабская 150, 324.
Виленская 135.
Витебская 19, 121, 486.
Владимірская 142, 160.
Воронежская 89.
Вятская 40, 150, 181, 297, 301, 304, 471, 655, 666.
Гродненская 281, 283, 466.
Екатеринославская 223.
Калужская 38, 99, 218, 219, 226.
Кіевская 473, 500, 513, 521, 553, 566, 598, 934, 938, 947, 1002, 1029, 1031, 1034, 1037, 1039, 1088, 1100, 1120.
Ковенская 22, 78, 183.
Костромская 208, 214, 333, 349, 378, 392, 476, 484, 515.
Курская 64, 90, 99, 100, 108, 130, 135, 138, 164, 165, 440, 747, 749, 778, 781, 787, 865.
Лифляндская 103, 128, 170, 187.
Минская 269, 348, 350.
Могилевская 102, 107, 121.
Московская 357, 469.
Нижегородская 358, 403, 515, 567.
Новгородская 157, 166—167, 326, 331.
Олонецкая 200, 218, 227.
Орловская 588, 743.
Пензенская 151, 164.
Пермская 267, 297, 365.
Подольская 174, 274—275, 658, 688, 1091.
Полтавская 627, 643, 681, 735.
Псковская 254, 270, 273.
Рязанская 35, 410, 411, 412, 558, 562, 585—586, 617.
Самарская 41, 222, 223, 370, 467, 503, 517, 520.
С.-Петербургская 55.
Саратовская 49, 411.
Симбирская 190—191, 193, 345, 350, 409.
Смоленская т. I, 32; т. II, 113, 125, 246, 253.
Таврическая 5, 33, 78—79, 144, 194, 210, 248.
Тамбовская 155, 180, 264, 265.
Харьковская 240, 447.
Херсонская 93, 94, 95, 149, 203.
Черниговская 88, 103, 108, 118, 153, 187, 315, 392.
Ярославская 26, 169, 177, 187.

69) **Распространеніе сельскохозяйственныхъ знаній и умѣнья наглядными примѣрами:**

Виленская 19, 134, 200.
Витебская 221, 384, 441.
Вятская 619.
Казанская 49.

Кіевская 123, 130, 399, 736, 854, 868, 893, 944.
Ковенская 60.
Костромская 208, 213, 214, 459.
Курляндская 2, 22, 30.
Лифляндская 210.
Минская 33, 71—72, 127—128.
Московская 311—312.
Новгородская 320—321, 434, 551.
Олонецкая 201, 218, 220.
Орловская 670—671.
Пензенская 71, 495.
Псковская 269—270.
Рязанская 198.
Самарская 207, 270, 530.
Симбирская 455.
Смоленская т. II, 73, 197—198, 253.
Тверская 326.
Тульская 51, 192.
Харьковская 185, 267, 287, 347.
Черниговская 45—46.

70) **Устройство выставокъ сельскаго хозяйства и кустарныхъ промысловъ:**

Астраханская 14, 182, 186, 332.
Бессарабская 178.
Виленская 20.
Витебская 168, 222, 259, 291, 457, 486.
Владимірская 54, 142, 163, 167.
Воронежская 18, 94—95, 111.
Вятская 151, 598.
Гродненская 111, 282, 334, 366, 441.
Казанская 119, 129, 130.
Калужская 52, 180, 226, 238, 263.
Кіевская 183, 447, 553, 964, 1029, 1036, 1048, 1120.
Ковенская 28.
Костромская 110, 184, 490.
Курляндская 57.
Курская 90, 99, 108, 134, 286, 527, 543, 563, 747, 749, 763, 781.
Лифляндская 147, 153, 167, 173, 174, 230, 232.
Минская 38, 45, 50, 179, 189, 231, 270, 349, 405, 426.
Московская 357.
Нижегородская 244, 453.
Новгородская 166—167.
Олонецкая 234.
Оренбургская 101.
Орловская 578—579.
Пензенская 16, 64, 74, 121.
Пермская 108, 167, 267, 306, 362, 449, 472, 477.
Подольская 930, 1080, 1090, 1096, 1104.
Полтавская 251, 636.
Псковская 270, 272, 338.
Рязанская 35, 114, 377, 411, 559.
Самарская 394, 522, 529, 533, 594.
С.-Петербургская 54, 75.
Саратовская 64.
Симбирская 410.
Смоленская т. I, 36, 38, 45, 67; т. II, 105.
Таврическая 136, 143, 147, 195, 197, 210, 212.
Тамбовская 155, 180, 249, 261, 266, 403.

Тульская 410.
Уфимская 105, 293.
Харьковская 227, 254, 447.
Херсонская 345, 384.
Черниговская 76, 115, 127, 153, 343, 365, 392, 395.
Эстляндская 3, 37.
Ярославская 177, 180, 187.

71) **Описаніе и премированіе хозяйствъ:**

Астраханская 122.
Бессарабская 162.
Виленская 20.
Витебская 219, 402.
Владимірская 21, 165.
Вологодская 137, 212.
Вятская 468.
Гродненская 223, 282, 334, 358.
Казанская 129, 185.
Калужская 38, 124, 218.
Кіевская 578, 943, 1029.
Ковенская 2, 60, 167.
Костромская 208, 250, 264, 370, 483.
Курская 136, 138, 408, 539, 554, 747, 749, 781.
Лифляндская 128, 129, 153, 155, 177.
Минская 2, 38, 41, 51, 123, 179, 189, 201, 231, 269, 393.
Могилевская 94.
Московская 303.
Нижегородская 131, 361, 366.
Новгородская 39, 157, 166—167, 271.
Оренбургская 101.
Пензенская 71, 102, 164.
Пермская 107, 267.
Подольская 950, 960, 962.
Полтавская 829—830.
Псковская 272, 338, 348.
Рязанская 35, 198, 376—377, 406, 407—410, 557—558.
Самарская 222, 223, 346—347, 517, 594.
Саратовская 43, 49, 414.
Симбирская 348.
Смоленская т. I, 29, 32; т. II, 80, 198, 268.
Таврическая 145.
Тамбовская 261, 404.
Тульская 409, 466, 495.
Харьковская 227, 243, 268, 447.
Херсонская 344, 384.
Черниговская 90, 127, 128, 186, 392.
Эстляндская 17—18, 81, 82, 157.
Ярославская 3, 173, 177, 187.

72) **Развитіе опытнаго и показательнаго дѣла:**

Астраханская 20, 21, 23, 182.
Бессарабская 157.
Витебская 11—12, 219.
Вологодская 207.
Воронежская 95—102.
Вятская 152—155, 211, 302—303, 469.
Калужская 118—120, 165, 218—219.
Кіевская 52—54, 675—678, 685—687, 989, 1084.
Костромская 326, 333, 460—461, 493.
Курская 19, 137, 165, 439—440, 748.

Лифляндская 17, 26, 103, 129, 177.
Минская 2, 38, 159, 270.
Могилевская 160—162, 657—658, 661.
Нижегородская 227, 246, 361, 366, 551.
Новгородская 94, 264, 285, 308—310, 326—327, 421.
Олонецкая 202.
Оренбургская 101.
Орловская 301, 395—398, 632, 742—743.
Пензенская 121.
Пермская 166—167, 306, 374, 413—414.
Подольская 237—238, 272, 393, 451—452, 532—535, 872, 1104, 1110.
Полтавская 18—19, 249—250, 252, 627—628, 734, 823.
Псковская 154.
Рязанская 35—36, 416—418.
Самарская 64, 120—121, 371, 391, 467, 541—542, 551.
Саратовская 43, 62—64, 213—242.
Симбирская 5, 72—73, 250—251, 257—261, 345—346.
Смоленская т. I, 32, 33—34, 102—103: т. II, 43, 47, 63, 106—110, 198.
Таврическая 145.
Тамбовская 155, 179, 404, 447—448.
Тверская 312, 465.
Тульская 157, 252, 310, 343, 410—411.
Уфимская 58, 206, 296, 339.
Харьковская 420.
Херсонская 143—149, 345.
Черниговская 83—84, 127.
Эстляндская 14, 79.
Ярославская 168, 182, 183.

73) Опытныя станціи:

Астраханская 21, 332.
Бессарабская 280, 329.
Виленская 19.
Витебская 207, 221, 298, 483.
Воронежская 70, 96, 103.
Вятская 533.
Гродненская 224, 260, 358, 413.
Екатеринославская 242.
Калужская 84, 238.
Кіевская 24, 464, 600, 943.
Ковенская 22, 180.
Костромская 208, 214, 450—451, 476, 493, 515, 517.
Курская 64, 164—165, 319, 437, 748.
Лифляндская 129, 170, 225.
Минская 44, 159, 271, 405, 425.
Могилевская 94, 117.
Московская 303, 476—477, 563.
Новгородская 166, 285—286, 326—327.
Оренбургская 101.
Орловская 397, 609, 632, 671.
Пензенская 54, 81, 102—103.
Пермская 8, 397.
Подольская 238, 272, 393, 532—533, 950.
Полтавская 249, 262, 307, 628, 734, 823.
Псковская 335, 338.
Рязанская 35, 375—377, 640—641.
Самарская 223, 469, 517, 558, 561.
Саратовская 43.
Симбирская 180—181, 193, 195, 259—261, 365, 404—405.
Смоленская т. I, 31, 32, 45, 103: т. II, 73, 76, 107—109, 268, 269.

Таврическая 225.
Тамбовская 201—202, 261, 264, 447—448.
Тверская 450—451, 456.
Тульская 202—203, 343, 354, 411—413, 466.
Уфимская 206.
Харьковская 268, 401, 420, 447.
Херсонская 148, 191.
Черниговская 97, 375, 400.
Эстляндская 3, 14, 79, 157.
Ярославская 182.

74) Опытныя поля:

Архангельская 41, 185.
Астраханская 22, 130.
Бессарабская 22, 53, 281, 316.
Витебская 12, 168, 207, 221, 226, 481.
Владимірская 21, 22, 49, 89, 160.
Вологодская 77, 190, 210, 332.
Воронежская 89, 97, 104, 112.
Вятская 435, 645, 655, 713, 722, 734, 744.
Гродненская 224, 328, 334.
Казанская 74, 89, 118, 130, 177.
Калужская 24, 84, 299.
Кіевская 464, 553, 933, 951, 1029, 1037, 1062.
Ковенская 67.
Костромская 129, 250, 264, 342, 378, 476, 483, 515, 517, 522.
Курская 19, 64, 93, 130, 136, 165, 408, 439, 440, 535, 562, 581, 781, 865.
Лифляндская 127, 129, 169.
Минская 2, 33, 38, 44, 50, 116, 119, 123, 126, 179, 191, 201, 231, 271, 273, 393, 405, 425.
Могилевская 28, 47, 91, 94, 161—162.
Московская 303, 357, 468—469, 691.
Нижегородская 358, 515.
Новгородская 157—158, 166, 273, 333.
Олонецкая 199, 200, 201—202, 218, 222, 225, 228—229.
Орловская 281, 397, 572, 609, 632, 671.
Пензенская 101, 103, 121.
Пермская 108, 313.
Подольская 174, 393, 452, 532—533, 817, 899, 950, 960, 962—963, 1076.
Полтавская 249, 628, 686, 687, 734.
Псковская 152, 254, 321, 342.
Рязанская 198, 588.
Самарская 41—42, 170, 370, 399, 405—406, 469, 558, 566, 567, 584, 607.
С.-Петербургская 23, 65, 78.
Саратовская 361, 362, 411, 538, 546.
Симбирская 24, 180, 359, 365, 423, 452, 455—456.
Смоленская т. II, 105, 109.
Таврическая 33, 54, 136, 143, 194.
Тамбовская 200—201, 249, 261, 264, 404, 414, 438, 470.
Тверская 426—427.
Тульская 155, 192, 251, 354, 466.
Уфимская 27, 62—64, 73, 93, 103, 206, 292, 295, 299.
Харьковская 10, 194, 254, 264, 268, 447.
Херсонская 148, 181—182, 191, 345, 383, 392.
Черниговская 76, 83, 114, 118, 153, 326, 343, 381, 392, 400, 402, 426.
Эстляндская 78, 144.
Ярославская 96—97, 172, 174, 187.

75) Опытныя или образцовыя хозяйства:

Архангельская 169, 179, 303.
Астраханская 121.

Бессарабская 53, 150, 281.
Виленская 90, 108, 111.
Витебская 114, 225, 357, 413, 441, 451, 486, 526.
Владимірская 22, 91, 160.
Вологодская 95, 186, 190, 207, 305, 319.
Волынская 198—202.
Воронежская 112.
Вятская 7, 10, 667, 671, 685, 713, 725.
Гродненская 224, 281, 366, 482.
Екатеринославская 253.
Казанская 55, 89.
Калужская 12, 38, 50, 207, 216.
Кіевская 120, 550, 695, 930, 981.
Ковенская 60, 180.
Костромская 202, 214, 222, 349.
Курляндская 2, 22, 27, 33, 35, 39, 42, 45, 48, 52, 55, 58, 61, 69, 71.
Курская 64.
Лифляндская 20, 30, 127, 128, 204, 210, 225.
Могилевская 94, 121, 152.
Московская 303, 596.
Нижегородская 364, 551—553.
Новгородская 91, 166, 333, 546, 550.
Олонецкая 60, 199, 220, 222, 225, 253—254.
Оренбургская 101.
Орловская 305, 312, 333, 338, 742—743.
Пензенская 121, 164—165.
Пермская 108, 221—222, 374, 451.
Подольская 958.
Псковская 155.
Рязанская 35, 198, 218—219, 658.
Самарская 24, 36, 330, 517, 522, 525, 529.
Саратовская 63—64.
Симбирская 6, 73—75, 78, 344—345.
Смоленская т. I, 32, 45; т. II, 80, 190.
Таврическая 79.
Тамбовская 287.
Тверская 6.
Тульская 384.
Уфимская 104, 206.
Харьковская 401—403, 447, 506—510.
Херсонская 345, 383.
Черниговская 105—106, 118, 135, 311.
Эстляндская 13, 144, 156, 163.
Ярославская 170.

76) Показательныя поля:

Архангельская 153.
Астраханская 130.
Бессарабская 22, 53, 141, 174, 279, 317, 353.
Витебская 12, 242.
Владимірская 22, 155, 165.
Вологодская 87.
Воронежская 89, 97, 149.
Вятская 10, 452, 727.
Гродненская 224, 368.
Екатеринославская 253.
Казанская 74, 89, 130, 177.
Калужская 24, 33.
Кіевская 464, 600, 947, 1033, 1062.
Ковенская 65.

Костромская 250, 476, 483, 494, 499, 509, 515.
Курская 19, 64, 165, 438, 748, 749, 787.
Минская 163, 231, 271, 342, 348.
Могилевская 125, 161—162.
Московская 641, 685.
Нижегородская 113, 358, 361, 455, 516, 570.
Новгородская 157—158, 316, 330, 423.
Олонецкая 200, 231—232.
Оренбургская 101, 326.
Орловская 376—378, 397.
Пензенская 16, 19, 54, 59, 101, 121.
Пермская 108, 374—375, 432, 471, 486.
Подольская 238, 272—273, 532, 533 534, 861, 972—973.
Полтавская 250, 251, 307—308, 401, 735, 823.
Псковская 321.
Рязанская 35, 218—219, 375—377, 411.
Самарская 37, 41, 224, 365—366, 467, 469, 503, 517, 525, 529, 584, 607.
Саратовская 310—312.
Симбирская 363—364, 366, 396, 405, 414, 416, 518.
Смоленская т. I, 36; т. II, 109, 246, 269.
Таврическая 143.
Тамбовская 261, 264.
Тверская 234, 454.
Тульская 192, 251.
Уфимская 73, 93, 206, 295.
Харьковская 10, 169, 254, 264, 348, 403, 420, 447.
Херсонская 148, 180—181, 182, 193, 274, 283—286, 345, 391—392.
Черниговская 76, 97, 118, 153.
Ярославская 176, 182.

77) Опытные образцовые огороды, сады, пасѣки и пр.:

Архангельская 41, 43, 63, 83, 253.
Астраханская 14, 184.
Бессарабская 162, 283, 329, 355.
Витебская 114, 174.
Владимірская 49, 162.
Вологодская 279.
Воронежская 69.
Вятская 40, 181, 298, 598, 621, 628.
Гродненская 387.
Калужская 101.
Кіевская 674, 988, 1000, 1034, 1121.
Ковенская 182.
Костромская 251, 476.
Курская 19, 96, 179, 281, 335, 522, 778.
Лифляндская 1, 127, 169.
Минская 46, 190, 273.
Могилевская 164.
Московская 672.
Нижегородская 131, 132, 245, 365.
Новгородская 280, 331, 332.
Олонецкая 212, 220.
Оренбургская 54, 55.
Орловская 607.
Пензенская 60, 101.
Пермская 365.
Подольская 750, 770—771, 861, 901, 1090.
Полтавская 643, 686, 687.
Псковская 254.
Рязанская 119, 120, 121, 229.

Самарская 79.
Симбирская 409.
Смоленская т. I, 36, 37; т. II, 269.
Тамбовская 181, 265.
Уфимская 292.
Херсонская 80, 344, 383—384.
Черниговская 22, 121, 135, 153.
Ярославская 185.

78) **Инструкторы по сельскому хозяйству и отдѣльнымъ отраслямъ сельскохозяйственной промышленности:**

Архангельская 42, 62, 70, 83, 166.
Астраханская 13, 151, 182, 186, 195, 330, 334.
Бессарабская 23, 155, 173, 179, 279, 309, 316, 320, 353.
Виленская 19—21, 26.
Витебская 121, 219, 222, 243, 244, 291, 402, 423.
Владимірская 21, 89, 141, 155, 159, 160, 165.
Вологодская 87, 151, 155, 208, 210, 225, 257.
Волынская 59.
Воронежская 89, 92, 149.
Вятская 6, 40, 181, 211, 303, 534, 655, 713, 722.
Гродненская 111, 120, 122, 223, 235, 257, 270, 275, 282, 337, 358, 368, 408, 471, 476, 508—509.
Екатеринославская 141—142, 223.
Казанская 118—119, 130.
Калужская 12, 18, 24, 50, 58, 74, 210, 218, 231—237, 290, 299.
Кіевская 24, 26, 27, 111, 182, 183, 199, 465, 512, 519, 545, 548—551, 555, 563, 645, 660, 684, 964, 973, 1000, 1029, 1048, 1067.
Ковенская 2, 60, 76, 182.
Костромская 125, 159, 214, 220—221, 250, 264, 274, 326, 331, 342, 369, 483, 517.
Курляндская 2, 28, 33, 35, 57, 58, 61, 65, 66, 69.
Курская 63, 64, 93, 100, 134, 135, 164, 406, 421, 424, 438, 535, 539, 544, 554, 555, 712, 747, 748, 781, 787, 793, 866.
Лифляндская 1, 30, 51, 64, 102, 126, 127, 128, 129, 147, 155, 170, 173, 179, 182, 187, 201, 209, 225, 230.
Минская 2, 8, 22, 38, 44, 46, 48, 50, 111, 116, 121, 140, 159, 163, 179, 182—183, 190, 201, 209, 231, 269, 270, 272, 369, 393.
Могилевская 28, 91, 94, 101, 164.
Московская 232, 303, 465—466, 657, 661.
Нижегородская 120, 132, 138, 211, 226, 245—246, 249, 264, 366, 381, 565, 571.
Новгородская 157, 280, 316, 326, 330, 331, 421, 434, 500, 548, 550.
Олонецкая 60, 220.
Оренбургская 14, 23, 57, 101.
Орловская 281, 284, 305—306, 308, 311, 338, 526, 607, 630—631.
Пензенская 54, 64, 71, 74.
Пермская 155—156, 164, 250, 262, 267, 269, 313, 333, 342, 365, 367, 379, 391—392, 393, 397, 400.
Подольская 237, 389, 526, 534, 548, 549, 577, 578, 862, 958, 959, 972, 1070, 1077, 1089.
Полтавская 251, 613, 627, 644, 681, 735.
Псковская 152, 336—337, 343.
Рязанская 35, 75, 76, 77, 106, 113, 114, 121, 180, 213, 229, 279, 376—377, 396—400, 556—557, 565.
Самарская 24, 216, 223, 225, 262, 270, 330, 331, 343, 356, 361, 391, 397, 449, 469, 503, 517, 520, 522, 529, 558, 595, 607, 612.
С.-Петербургская 22, 65.
Саратовская 43, 49, 50—51, 360—361.
Симбирская 13, 39, 49, 110, 180, 193, 257, 345, 348, 363, 423, 451—452, 453.
Смоленская т. I, 29, 30, 31, 32, 36, 39, 45, 67; т. II, 79—80, 94, 112, 124, 198, 202, 268.
Таврическая 33, 54, 147, 196, 211, 239, 248.

Тамбовская 30, 48, 178, 261.
Тверская 450—451, 454, 465.
Тульская 466, 494.
Уфимская 34, 35—36, 43, 54, 58—59, 93, 103, 109—110, 175, 193—194, 295.
Харьковская 169, 194, 227, 243, 268, 447.
Херсонская 24, 25, 166, 344, 345, 346, 383.
Черниговская 5, 33, 81, 87, 88, 109, 114, 118, 153, 186, 343, 381, 392, 395, 400.
Эстляндская 14—15, 79—80, 156, 157, 166.
Ярославская 172, 173, 175—176, 183, 187.

79) **Развитіе мѣстной агрономической организаціи:**

Архангельская 41, 43, 185.
Астраханская 24.
Бессарабская 279.
Виленская 21.
Витебская 207, 298, 402, 423.
Владимірская 21, 155.
Вологодская 251, 256.
Волынская 147, 165.
Воронежская 70, 89, 99.
Вятская 150, 598, 730, 731, 744,
Гродненская 25, 33, 333, 338, 343, 365, 368, 408, 412, 414.
Казанская 130.
Калужская 12, 33, 102.
Кіевская 185, 371, 424, 563, 578, 854, 892, 934, 943, 1062, 1099.
Ковенская 2, 22, 28, 60.
Костромская 475—476.
Курляндская 2, 57, 66, 71.
Курская 129, 138, 749.
Лифляндская 7, 9, 14, 17, 19, 20, 21, 26—27, 29, 32—33, 51, 69, 102, 126, 127, 128, 155, 159, 173, 174, 179, 187, 230.
Минская 38, 44, 50, 97, 111—112, 159, 179, 181, 182, 207, 269, 272, 332, 405, 425.
Могилевская 28, 34, 117.
Московская 555.
Нижегородская 120, 301, 407, 411, 516.
Новгородская 167, 263.
Олонецкая 184—189, 201.
Оренбургская 41—42, 101.
Орловская 311, 397—398.
Пензенская 16, 100—101, 121.
Пермская 267, 285—286, 333, 379, 411—413.
Подольская 174, 188 189, 197, 374, 382—383, 418, 546, 547, 778—780, 862, 954, 1002, 1076.
Полтавская 250, 262—263, 296—298.
Псковская 269—270, 272, 319, 348.
Рязанская 75, 198—199, 253, 411, 560, 607.
Самарская 28, 77, 106—107, 222, 223, 257, 347, 366, 368, 517, 525, 539, 561, 562.
Саратовская 43, 49.
Симбирская 359, 425.
Смоленская т. I, 31, 32, 36, 37; т. II, 125, 246, 269.
Таврическая 33, 81.
Тамбовская 356, 403—404.
Тверская 5, 212, 234, 246—247, 263.
Тульская 51, 191—192, 251, 344, 406—408.
Уфимская 63—64, 72.
Харьковская 8, 167, 254, 264, 290, 297, 311, 447.
Херсонская 208, 253—254, 263, 344—345, 384.
Черниговская 46, 74, 76, 83, 127, 186, 326, 392.
Ярославская 50—51.

80) **Отношеніе къ дѣлу народнаго просвѣщенія общественныхъ учрежденій и частныхъ лицъ:**

Архангельская 40.
Бессарабская 216, 228, 299, 329, 351, 352, 399.
Виленская 20.
Витебская 110, 481.
Владимірская 21, 85, 93, 134, 176.
Вологодская 6, 70, 139, 175.
Волынская 109.
Воронежская 70, 74, 112.
Вятская 151, 218, 291, 295, 361, 376, 397, 468.
Гродненская 448.
Екатеринославская 49, 94, 241.
Казанская 91, 112, 117, 118, 128, 131, 235.
Калужская 9, 33, 140, 209—210.
Кіевская 553, 792, 992, 1016, 1049, 1122.
Ковенская 62—63, 166, 168—169, 180.
Костромская 13, 126, 160, 175, 189, 191, 194, 200, 249, 250, 251, 260, 261, 264, 278, 280, 311, 322, 332, 334, 349, 355, 397, 402, 414, 449, 476, 478, 479, 494.
Курляндская 3, 22, 51, 55.
Курская 131, 139, 164, 165, 319, 401, 407, 415, 424, 437, 438, 440, 506, 507, 517, 532, 533, 534, 538, 569, 597, 712, 781, 865.
Лифляндская 1, 14, 15, 17, 19, 29, 51, 153.
Минская 48, 50, 159, 179, 180, 181, 190, 272, 342, 348, 349.
Могилевская 18—19, 101, 152.
Московская 25—26, 195, 201, 357, 402—403, 404—405, 467, 496, 504, 522, 523, 547—548, 561, 566, 579, 596, 602, 632, 646.
Нижегородская 91, 112—113, 127, 147, 223, 227, 263, 345—346, 385, 386, 389, 407, 445, 450—452, 465—466, 516—517, 551—553.
Новгородская 7, 31—32, 137, 146—147, 148—149, 164, 167, 220, 284, 285, 286, 398—401, 447, 474.
Олонецкая 94—95, 186, 190—195, 229.
Орловская 309—310, 330, 331, 332—333, 397, 433—439, 605, 671.
Пензенская 65.
Пермская 51—52, 330, 416, 438—439, 452.
Подольская 353, 395—400, 405, 532, 819, 863, 1090.
Полтавская 13, 14, 121—123, 190, 228, 231—232, 251—252, 368—369, 486, 492, 501—502, 541—548, 562, 628, 660, 746, 818.
Псковская 53, 92, 139, 172, 198—199, 205.
Рязанская 31—35, 115, 185, 214, 386, 543—545, 631, 640.
Самарская 41, 222, 391, 467, 517, 584, 590, 607.
С.-Петербургская 23, 92, 98.
Саратовская 399—400, 502—503, 518, 527, 545, 668—669.
Симбирская 22, 192, 206—207, 209—210, 211, 264, 363, 475, 527, 528, 535.
Смоленская т. I, 32, 74, 75, 100; т. II, 19—20, 42, 63, 172—173, 175, 281.
Таврическая 4, 44, 52—53, 103—104, 109—110, 141, 151—154, 184, 205.
Тамбовская 50—51, 55, 58, 140, 142—143, 289, 357, 361, 386, 392, 414, 468.
Тверская 41—42, 114, 148, 186, 189, 204—205, 206—207, 210, 242—243, 245, 300, 315, 462, 463.
Тульская 253, 290—310, 358, 471.
Уфимская 12—13, 45, 102, 113, 114, 172, 254, 255, 311.
Харьковская 120, 167, 236, 240, 261, 295, 297, 304, 311, 347.
Херсонская 208, 262, 287, 365, 378.
Черниговская 5, 78, 88, 89, 97, 104, 117, 143, 145, 225, 226, 232—233, 236, 262—263, 287, 329, 417, 418, 419.
Эстляндская 3, 13, 146—147, 149, 152, 156.
Ярославская 51, 61, 91—92.

230

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
1010677658
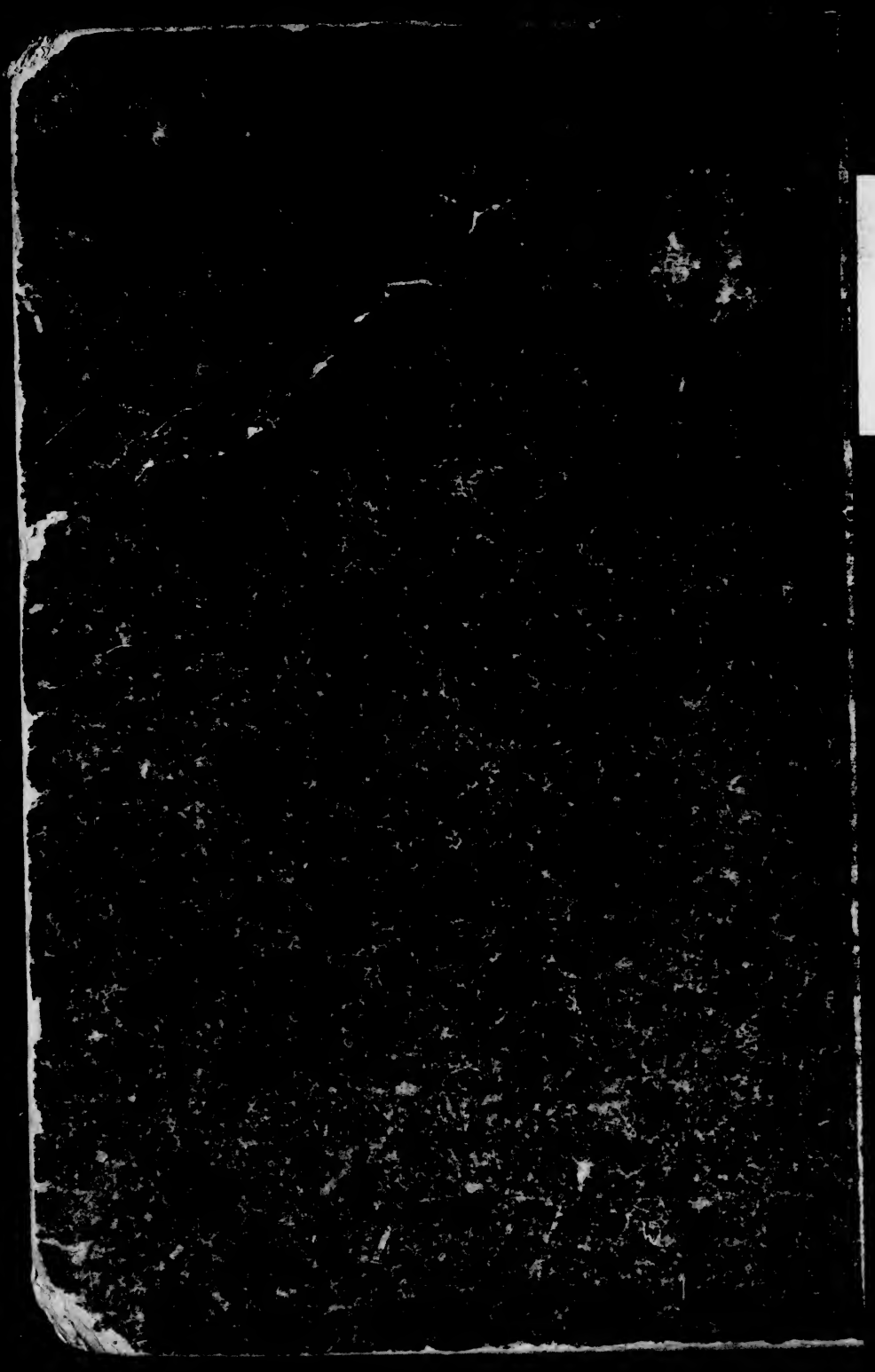
08807467